

NAPOLEON

A HADVEZÉR, AZ URALKODÓ ÉS AZ EMBER

**ÍRTA
GAAL MÓZES**

**BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA
1911**

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2013
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-615-5292-78-1 (online)
MEK-11644

TARTALOM

MINŐ CÉL LEBEGETT LELKEM SZEME ELŐTT,
MIKOR ENNEK A KÖNYVNEK A MEGÍRÁSÁBA FOGTAM?

ELSŐ FEJEZET.

A MÁSODIK FIUGYERMEK A BUONAPARTE-CSALÁDBAN.

MÁSODIK FEJEZET.

A BRIENNEI KADÉTOK KÖZÖTT.

HARMADIK FEJEZET.

A PÁRISI NEMES ÚRFLIAK KÖZÖTT.

NEGYEDIK FEJEZET.

A TŰZÉRHADNAGY ÉLETE.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A HADNAGYI GÁZSI ÉS KÉT EMBER.

HATODIK FEJEZET.

NAPOLEON ÉS A KORZIKAI ÁLLAPOTOK. EGY KÉP A FRANCIA FORRADALOMBÓL.

HETEDIK FEJEZET.

AZ ELSŐ LÉPÉS - FÖLFELÉ.

NYOLCADIK FEJEZET.

A HUSZONÖTÉVES TÁBORNOK.

KILENCEDIK FEJEZET.

NAPOLEON MEGISMERKEDIK JOZEFINNEL. A SZERENCSECSILLAG FELRAGYOG.

TIZEDIK FEJEZET.

NAPOLEON HÁZASSÁGA. ÁTVESZI AZ OLASZORSZÁGI HADSEREG FŐVEZÉRLETÉT.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

MIKÉNT FOGADJÁK AZ ÚJ FŐVEZÉRT? MILLESIMO. LODI. ARCOLE.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

BOLDOG VOLT-E EKKOR AZ ÜNNEPELT FŐVEZÉR?

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A PIRAMISOK ALJÁBAN.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

AZ ELSŐ KONZUL.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A MARENGOI CSATA. EURÓPA BÉKÉJE.

TIZENHATODIK FEJEZET.

NAPOLEON ÉS ANGLIA. - NAPOLEON A CSÁSZÁR.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

NAPOLEON TRÓNOKAT OSZTOGAT.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET.

ASPERN. WAGRAM. NAPOLEON LANNES HOLTTESTE MELLETT.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET.

NAPOLEON MÁSODIK HÁZASSÁGA.

HUSZADIK FEJEZET.

BÉKEBOMLASZTÓ TÜNETEK EURÓPÁBAN.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

AZ OROSZ JÉGMEZŐKÖN.

- HUSZONKETTEDIK FEJEZET.**
A NÉPEK CSATÁJA.
- HUSZONHARMADIK FEJEZET.**
A SÜLYEDŐ HAJÓRÓL MENEKÜLŐ PATKÁNYOK.
- HUSZONNEGYPEDIK FEJEZET.**
NAPOLEON ELBA SZIGETÉN.
- HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.**
SZÁZ NAP.
- HUSZONHATODIK FEJEZET.**
A BELLÉROPHON FÖDÉLZETÉN.
- HUSZONHETEDIK FEJEZET.**
NAPOLEON MINT HADVEZÉR.
- HUSZONNYOLCADIK FEJEZET.**
NAPOLEON, AZ URALKODÓ.
- HUSZONKILENCEDIK FEJEZET.**
NAPOLEON ÉS ÉDESANYJA.
- HARMINCADIK FEJEZET.**
NAPOLEON ÉS FIUTESTVÉREI.
- HARMINCEGYEDIK FEJEZET.**
NAPOLEON ÉS LEÁNYTESTVÉREI.
- HARMINCKETTEDIK FEJEZET.**
NAPOLEON CSALÁDI ÉLETE.
- HARMINCHARMADIK FEJEZET.**
NAPOLEON ÉS MOSTOHA GYERMEKEI.
- HARMINCNEGYPEDIK FEJEZET.**
NAPOLEON ÉS SZOLGÁLATTEVŐI.
- HARMINCÖTÖDIK FEJEZET.**
NAPOLEON ÉS SZEMÉLYES ELLENSÉGEI.
- HARMINCHATODIK FEJEZET.**
NAPOLEON TUDÓS ÉS MŰVÉSZBARÁTAI.
- HARMINCHETEDIK FEJEZET.**
NAPOLEON SZENT-ILONA SZIGETÉN.

MINŐ CÉL LEBEGETT LELKEM SZEME ELŐTT,
MIKOR ENNEK A KÖNYVNEK A MEGÍRÁSÁBA FOGTAM?

Csaknem kötelességszerűleg hárul reám a feladat, hogy arra a kérdésre, melyet a bevezető fejezet homlokára irtam, megfeleljek.

Napoleont sokan nem szeretik, mert csak hadvezéri nagy tehetségét ismerik el, s a szereplésével kapcsolatos vértengert látják, melyben csaknem egész Európát megfürösztötte, csak azokra a milliókra gondolnak, akik a napoleoni csatákban elestek. Romboló munkáját nézik, s nem az alkotó munkát is, mely a sorstól osztályrészéül jutott.

Nekem Napoleon úgy tűnik fel, mint örökké beszédes példája az emberi akarat csodálatos erejének, mely kiváltságos, szédítő nagyságában csaknem félelmes, de vonzó is. Amint megindul a kihúzott karddal kezében, s kartácsaival végigsöpri Páris utcáit, vakmerőn reánéz az egyiptomi gulákra s négyezer esztendőt hív egy ember cselekedetének tanúul, átmegy az alpesek jégmezőin, hogy Hanniballal fölvegye a versenyt; lelket önt elcsüggedt katonák ezreibe, s megaláz nemzeteket, felfogat trónokat, halomra dönt ezeréves büszke hagyományokat, császári trónt állít fel olyan országban, mely a népfenség őrjöngő mámorában koronás királyt és királynét ítél halálra s kardjával új határokat jelöl új országok számára, trónokra olyan embereket ültet, akik nem királyi vérből származtak: mindez a csodának félelmes erejével hat reám. Bámulom Napoleont, de félttem is, mert a felfogatott világrend zsarnokául tűnik fel, s nem bízom abban, hogy szerencséje tartós legyen.

A világtörténelem ítélőszéke előtt áll. A világhódítók szerepe nem tartós, s a megbolygatott rend olyan, mint a vihartól felkorbácsolt tenger hulláma, nem háborog folyton, szinbe kell verődnie, s az a vihar, mely a hullámzást felkorbácsolta, hirtelen megszűnik, s a hullámhegyek összeesnek, eltördelöznek. Napoleon ez a vihar, s a nemzetek, melyeknek rendjét megbolygatta, nem fognak addig megpihenni, míg Napoleont el nem temetik.

Ezért Napoleon tragikus alak. Sorsában a legteljesebb egészét látjuk az emberi küzdelemnek, de olyan nagy méretekben, hogy eszünkbe sem jut a korzikai óriást más emberekhez hasonlítani. Pedig ez az összehasonlítás olyan természetes, olyan igaz, s mindenekfelett tanulságos. A célo az volt, midőn Napoleonról ezt a könyvet írtam, hogy végigkísérjek egy embert olyan pályán, minőről Napoleon előtt senki nem is álmodhatott. Meseszerűen hihetetlen emelkedések, diadalok, megállapodás nélkül való gyors emelkedés az emberi fogalmak szerint legmagasabb polcig, s onnan két ízben alábukás.

Az emberi elmét, s főleg az ifjúságét minden időben az ilyen felfelé törő vágyak, merész szárnyalások, új helyzetek teremtése, erőpróba és diadalmaskodás ragadja meg, ámde nekem a Napoleon életében a lehanyatlás szomorú, de következetes igazsága szól mélységes értelmével a szívemhez. A szertelenségek bámulása nem elégíti ki lelkemet, az emberi törekvések végső stációjánál megállok és tünődöm emberi megértéssel és részvevő szívvel.

Midőn Párisban az invalidusok dómjában, Napoleon művészi sírjának csarnokában megpillantottam a kőbe vésett világhódítót, úgy rémlett, mintha ajka megnyilt volna, s azt mondja, amit kedvelt katonatársának és tábornokának Lannes-nak holttesténél mondott egykor: »Mindennek vége lesz«...

Az enyészet hűvös szellője csapta meg lelkét, érezte gyarló embervoltát, aminthogy éreznie kell a legnagyobbak és legkisebbnek egyaránt.

Napoleon, a császár és hódító, a koronákat összetördelő és királyokat megalázó, valójában egy »Bonaparte tábornok«-kal, aki Szent Ilona szigetén a parthoz csapódó hullámokat nézi, s magát is csak egy-egy hullámgyűrűhöz hasonlónak érzi.

»Mert hiszen mindennek vége lesz«...

Plutarchos hősei, Korzika nemzeti hőse: Paoli voltak egykor büszke eszményképei. Elérte azt a magasságot, melyen hőseit látta, magasabbra is emelkedett, hogy még mélyebbre hulljon alá, - de csak kortársai szemében. Kortársai a félelmesen *nagyot* látták benne, a gyűlöletesen hatalmast, az utókor megkereste benne és megtalálta az embert is, kiben örök időkre szóló emberi kiválóságok voltak.

Ezek a kiválóságok vele voltak Elba szigetén, elkísérték Szent Ilona szigetére, s reánk-maradtak örök érvényükben, hogy Napoleont az emberiség történetében igazi mivoltában tüntessék fel.

ELSŐ FEJEZET.

A MÁSODIK FIUGYERMEK A BUONAPARTE-CSALÁDBAN.

Buonaparte Károly ajaccioi nemes ember, aki Ramolino Laeticiával, a derék, takarékos korzikai asszonnyal békességes házasságban élt, szerfölött nagy örömmel vette másodszülött fiának, Napoleonnak, a születését. Legalább pajtása lesz Józsefnek, az első fiunak. Mindössze egy esztendő fogja őket egymástól elválasztani. Különben is könnyebb sora van a fiugyermeknek. Az életen jobban át tud verekedni.

Az ajaccioi Buonaparte-ház nem volt sem tulságosan nagy, sem fényes. A gazda mozgékony, nemcsak a családnak, hanem a közügyeknek is élő ember volt. Vidám, ötletes, az életnek könnyebb felfogására hajló természete kedvelté tették őt a városkában. Néha többet is költött, mint amennyire telt volna, s ilyenkor érezte, hogy milyen nagy szüksége van neki egy olyan feleségre, mint Ramolino Laeticia. Asszony, akinek a család az egész világa, aki jóformán nem gondol semmi egyébre, csak gyermekeire. Elég sűrűn jöttek a kis új lakók a Buonaparte-házba, még pedig fiuk és leányok vegyesen. Az a kis földbirtok, melynek jövedelméből a családnak élnie kellett, nem igen engedte meg a költségeket. Az anya feje korán megtelt gonddal; s ezek a gondok hűségesen mellette maradtak mindvégig. Akkor is, mikor »anyacsászárné«-nak címezték, az aggaskodás meg-megszólaltatta: »Vajjon ez a nagy-mód sokáig tart-e, s ha majd vége talál szakadni, mi lesz akkor«?

A másodszülött fiu 1769 augusztus 15-én köszöntött be a Buonaparte-családhoz. Nem volt rajta semmi különös; gyermek volt, mint a többi. Miért is szerette olyan nagyon az apa? Anyjának hol örömet szerzett, hol aggodalmat okozott. Nem volt tulajdonképpen semmi kiválóság benne. Legfeljebb az tűnt fel, hogy nem volt olyan élénk, mint a többiek, meg az, hogy erősen meg tudott maradni az akarata mellett.

Egyszer az apa mesélt Korzika történetéről. A kis szigetnek hősi küzdelméről, Paoliról: Korzika szabadsághőséről. A gyermek hallgatta, mélységes csendben, nagy figyelemmel. A szeme fellobbant. Szikrát fogott a szíve a hősi mesétől. Titokban tovább szötte, máskor is kérte apját, hogy meséljen még Paoliról és a korzikaiakról és a harcról.

A gyermek lelkében a hős eszményképe alakult ki. Képzelőereje hatalmasan működött. Ki tudja, minő képeket rajzolt, s minő vonatkozásba hozta önmagával?

Apjának, anyjának nem mondotta el. Apja járt-kelt, támogatást keresett rokonainál, ismerőseinél, mert a gyermekek nőttek, s az anya mindennap szóba hozta, hogy mi lesz a gyermekekkel. Határozni kell a sorsuk felett. Ebédnél, este be sokszor folyt erről a szó! Mennyit sopánkodott az anya, s mennyiszor hallották a gyermekek! Napoleon lelkében mélységes nyomokat hagytak ezek az emlékek. Nem is tudta anyját másképpen elképzelni, mint anyai töprengéseinek közepette. A szülői ház e gonddal terhes levegője veszi őt körül egész ifju korában. Senki a testvérei közül úgy együttérezni nem tudott, mint Napoleon.

Mintha ez a levegő érlelte volna őt idejekorán meg. Ez a levegő kísérte el őt a katonaiskolába, később a külföldi táborozásokon mindenüvé. Ez szoktatta őt ahhoz, hogy takarékos legyen a maga személyére nézve, s anyja iránt való szeretete oltotta beléje nagyon korán a kötelességnek a csiráját családja iránt.

Valóban, a gondtalan gyermekkor pajtási örömeiből nem sok jutott ki neki, sőt korán megkezdődött életében a másokról való gondoskodásnak a tépelődése is.

Az apa részint a rokonok, részint befolyásos ismerősei, s főleg Marbeuf korzikai kormányzó támogatásával kieszközölte, hogy elsőszülött fiát, Józsefet fölvevették az autuni kis szemináriumba, hol majd belőle papot fognak nevelni, a kilencéves Napoleont pedig a briennei katonaiskolába a francia király ösztöndíjasai, vagyis ingyenes növendékei közé.

Nagy volt az öröm a családban. Két fiugyermek nevelésének a gondjától szabadultak meg a szülők. Mindakettőre úgy tekinthettek, mint akik el vannak helyezve. Egyikből pap lesz, idővel talán püspök vagy éppen érsek, a másikkól tengerésztiszt vagy idővel admirális. Az egész család erről a nagy eseményről beszél. Az anya készíti útra a két fiút. El kell búcsúzni a rokonoktól és ismerősöktől. Mindeniknek van egy-két buzdító szava. A kisebb gyermekek irígykedve néznek a készülődő fiukra, akik most érzik a maguk fontosságát. A dajka is, a másik cselédleány is, az egész család kikiséri a fiukat az ajaccioi kikötőbe, az ismerősök is összegyülekeznek.

1778 december 15-ike van. A kikötőben nagy a sürgés-forgás, jön a Buonaparte-család. Laetícia még jó tanácsokat ad Józsefnek, dicséri a szép, istennek tetsző pályát, amelyet választott. A kisebbik fiu türelmetlenül várja, hogy a hajóra szálljanak. Nem érez a búcsúzás keserűségéből semmit, pedig nagyon szereti édesanyját. Az apa természetesen elkiséri majd a fiukat, mert reá Autunban szükség lesz. Előbb odaviszi a kisebbiket is, mert francia szó kell a korzikai gyereknek, az olasz nyelv nem elég a briennei iskolában. Néhány hónap alatt reáragad a francia fiuk között, ha ugyan szorgalmas lesz. Már pedig az apa bizik legkedvesebb fiának a szorgalmában is, az eszében is.

Az édesanya szorgalmasan törülgeti a szemét, a dajka is; a kisebb gyermekek sírnak.

Az utasok sorjáznak fel a hajó hidján, mennek a Buonaparték is. Be nehéz az anyai szív, hogy kíséri tekintete a két gyermeket. A hidat felhúzzák, a hajóköteleket megereszti, kendők lobognak, egy-egy búcsúzó hangzik a partról, s hangzik a fedélzetről. És a hajó elindul a két korzikai fiúval, akik életüknek első útjára kelnek.

Vajjon lesz-e az egyikből püspök, talán érsek, s lesz-e a másikkól tengerésztiszt, talán admirális?...

És kíséri-e életüknek további útján nagyobb és aggodóbb anyai szeretet?...

MÁSODIK FEJEZET.

A BRIENNEI KADÉTOK KÖZÖTT.

A korzikai fiu három hónapig tanult az autuni iskolában. A cél az volt, hogy franciául értsen, valamicskét beszélni is tudjon, mert a briennei kadét iskolában a francia nyelv ismerete nélkül nem boldogulhat.

Briennebe 1779 tavaszának első hetében érkezett meg. A francia kadétek az »új fiut« kíváncsian nézegették. Így szokott ez minden intézetben történni, ha váratlanul megszorodik a létszám. Most meg különösebb ok is volt a kíváncsiságra, mert nem francia, hanem olasz fiu került az iskolába. A neve is furcsa már t. i. »Napolione«. Éppen alkalmas rá, hogy mindjárt gúnynevet faragjanak reá - természetesen francia gúnynevet: »la Paille-au-nez«. Ami magyarul annyit jelentene, hogy »szalmaorrú«. Az alig tizesztendős gyermek érzékeny a gúnynevek iránt. Mindenkinek módjában van őt így hívni, vagyis csúfolni, akinek tetszik, kacag is reá. Ki tiltja meg ezt a gyermeknek? Ha az, akit társai csúfolnak, bosszankodik, még nagyobb baj, mert többen és gyakrabban fogják csúfolni. Ha félrehúzódik, esetleg sir, a könny is csak olaj a tűzre, mert a gyermek mind önző, s a finomabb érzés, mely szánalomban és tartózkodásban nyilatkozik meg, fölöttébb ritka a gyermektömegben.

Napoleon a kevésbeszédű, önérzetes fiuk közé tartozott. Az idegenkedésnek, mely őt francia társaitól távortartotta, még egy másik nyomós oka is volt. Kadéttársai jobbmódú családok sarjai lévén, többet költek. Egyik-másik tüntetőleg cselekedte ezt, s mivelhogy Napoleonnak nem volt pénze, s hazulról is csak elvétve kaphatott: a pénzes fiuk ebben a tekintetben is fölébe kerekedtek, éreztették vele szegényvoltát. Mert bizonyára más szemmel néztek volna reá s hamarosan megbarátkoztak volna vele, ha gazdag fiu, bőven költ, együtt tart a cimboráival, őket egyben másban lekötelezi.

Így aztán háttérbe szorult kadéttársai körében, sok apró keserűség jutott osztályrészéül. Nem egyszer összekapott a boszantókkal. Fellobbant heves vére, kigyult szemében a dacos harag, melyet az elfojtott sok bosszúság még inkább táplált. Aki ilyenkor keze közé jutott, azt nem kimélte. Nemcsak Brienneben, már otthon is ki-kitört belőle ez a veleszületett, s a körülmények által élesztett indulatosság.

Pedig valójában úgy éhezett a lelke szeretetre!

Távol azoktól, akik őt szerették, tudatában annak, hogy senki őt anyagilag nem támogathatja, naponta érezvén, hogy őt, a *korzikait* a francia társak idegennek tekintik: epedve várta, hogy legyen valakije. Csakhogy nem mutatta senkinek ezt a belső kívánságot. Nagyon büszke volt, szegénységét is leplezte, bár emiatt sokszor a nála érdemtelenebbek előtt is szégyenkeznie kellett. Ez az érzés fölébred benne briennei emlékeivel kapcsolatban.

»Én voltam - mondotta később magáról, mint briennei kadétról - társaim között a legszegényebb. Nekik mindig volt pénzük, nekem sohasem volt. De büszkén titkoltam gondjaimat, hogy senki se vegye észre. Sem nevetni, sem mulatni úgy nem tudtam, mint a többiek.« Ámde ennél még szomorúbb az a vallomása, hogy »őt társai nem szerették«.

Bizonyára nemcsak társain, hanem rajta is, főleg pedig a helyzeten mult, hogy Napoleon a briennei iskolában így érezte elhagyatottságát.

Ha aztán akadt társai közül olyanra, aki őt nem csúfolta, aki vele ragaszkodását éreztette, arra reáparazolta minden szeretetét. Az előtt a zárkózott fiu szíve megnyílt. Bourrienne férközött a korzikai gyermek szívéhez a legközelebb.

- Te sohasem csúfolódl velem!... Te szeretsz engem!

Mélységesen átérezett szavai a hálának! Nem tudnám megmondani, hogy kinek eshetett jobban: annak-e, aki elmondotta, vagy annak, akihez intézte?

S bár néha a boszantók ellen lángoló hévvel kikelt, s ígérte, hogy »majd megtanítja ő emberségre a franciákat«: boszúálló sehogy sem tudott lenni. Volt rá eset, hogy reá kerülván a napi felügyelet sora, a rend ellen vétőket nem jelentette fel, inkább ő szenvedte el a büntetést.

Természetes dolog, hogy a Brienneben töltött hatodfél év elég hosszú idő volt arra, hogy társaival összeszokják. A viszony közte és tanuló társai között hova-tovább türethetőbbé vált. A gyermek elvégre hamar felejt, s az évek érlelik a fiút. Napoleon későbbi visszaemlékezései a briennei évekre aranyos köddel vonják be a szomorúbb mozzanatokot, s inkább azokra gondol, melyek neki nagyon kedvesek voltak.

Szeretett olvasni, kedvvel foglalkozott a matematikai studiummal. Ebben kivált társai közül, egyébként pedig semmi jelét sem adta rendkívüli egyéniségének. Minden szunyadott benne. Álom-világban élt a gyermek. Hősei rajzolták körül. Plutarchos volt a vezetője a nagyok panteonjában. Julius Caesarnak, Nagy Sándornak hadi dicsőségében fürdött az ő gyermek-lelke. Fel-felidézte Paoli emlékét, de hogy reá más várhat az életben, arról nem szólt senkinek, arra talán nem is gondolt. Pedig egyébként a zárkózott Napoleon már a briennei iskolában ifjúvá érett.

Nem is csoda. Elég sűrűen levelezett szüleivel, rokonaival. Ezek a levelek nagyon különböznek a gyermeklevelek rendes hangjától és tartalmától. Alig van bennük panaszkodás. Nem kér pénzt. Sokszor a szülők, a testvérek sorsa felett való megható aggodalom egész láncolata a gyermekifjú levele. És midőn olvassuk, lehetetlen a Napoleon lelkiállapotát hozzá nem képzelnünk. Miképpen töri a fejét, hogy minő pályára térítse bátyját, aki az autuni kis szemináriumot otthagya. Mintha szerepet cserélt volna bátyjával, mintha annál is több: a család feje volna, akinek kötelessége, hogy József elhelyezésével törődjenek.

A család gondja már ebben az időben belefészkelődik a gyermekifjú lelkébe. Ott is marad állandóan kevés öröm és sok keserűség forrásául. Ez a másokról - ez esetben - családjáról való gondoskodás Napoleonban: anyai örökség. Valamivel több ennél is: erős etikai érzés csirája, melyből karakterének legjellemzőbb vonása: a háladatosság fejlődött ki.

Mindazok, akikhez Brienneben valamely viszony fűzte, érezték később a Napoleon háladatosságát. Első jóbarátja végigkíséri őt az élet útján. Midőn szédítő pályafutását megkezdi: Bourriennet, mint belső titkárát, egyik legbizalmasabb barátját mellette találjuk. Patrault atyát, ki őt a matematikában tanította, és szerette, s aki bízta, hogy bátyját, Józsefet is hívja a briennei iskolába, nagy szeretettel említi levelében, később maga mellé hívta az olaszországi hadjáratok idejében, megtette őt az itáliai hadsereg titkárává. Lauriston nevű iskolatársát tábornokká léptette elő, és utóbb Szentpétervárra küldötte nagykövetnek. Dupuis atyára, aki a briennei iskolában őt tanította, a malmaisoni könyvtár őrizetét bízta, Károly atyát később is gyakran meglátogatta úgy hadnagy, mint tábornok korában, s midőn császárrá lesz, évi kegydíjat rendel számára; Berton atyát a compiègnei iskola élére állítja. Dupré-ről, briennei szépírástanítójáról sem feledkezik meg, évi 1200 franc kegydíjat utalványoz ki neki, pedig mindössze 15 hónapig tanította őt.

Hauté, az iskolaszolga, feleségével együtt a császári udvarba kerülnek, s ott kapnak holtuk napjáig kenyeret.

A briennei iskolától öt és fél évi tanulás után vesz búcsút. Kéralio lovag, a francia katonaiskolák főfelügyelője Napoleon elbocsátóbizonyítványába ezt írta: »Kitünő tengerész lesz belőle. Méltó arra, hogy a párisi iskolába felvegyék«.

A briennei évek emléke szelid akkordjaival szállja meg a malmaisoni kastély kertjében sétálgató császárt, midőn harangszót hall. Eltűnődve mondja Bourriennének:

- Ez a harangszó eszembe juttatja a briennei éveket. Akkor boldog voltam.

Így aranyosodnak meg a gyermekkori emlékei.

HARMADIK FEJEZET.

A PÁRISI NEMES ÚRFIAK KÖZÖTT.

Napoleon tengerész szeretett volna lenni. Ez volt első és legszebb álma, de a tengerészek közé csak a legbefolyásosabb családok sarjadékai juthattak be. Akkora pártfogása nem volt, hogy velük fölvehette volna a versenyt. Hogy aztán választania kellett a többi fegyvernemek között: a tüzérséget választotta. Ingyenhelyét Brienneben öccsének, Luciánnak, juttatták, aki szintén katonai pályára lépett.

Párisba 1784 őszén érkezett.

A korzikai fiu a kisebb francia városból a világvárosba került. Páris már akkor legbüszkébb álma volt mindazoknak, akik merészebb szárnyalásra éreztek magukban erőt. A nagy város megfélemlítette a tizenötéves hadapródot. A mozgalmasság, a fény, a nagy arányok még inkább eszébe juttatták szegénységét. Hát még amikor a párisi École militaire küszöbét átlépte s megismerkedett társaival! A briennei kadétek aprólékos kívánságai semmiséggé törpültek az akadémisták uraskodásához képest. A nagymód s a gazdagsággal való tüntetés, a cifrázkodás szeretete, a katonai élethivatással merő ellentétben álló lazaság a kötelesség teljesítésében napról-napra nagyobb elégtelenséget támasztottak lelkében. Érezte azt a nagy különbséget, amely az ő és társai felfogása között van. Egész világ választotta el a korán megkomolyodott korzikai ifjút az élet örömei iránt fogékony, s az élet örömeire sóvárgó parádés úrfiaktól. Nem az irigység volt a motívum, mely Napoleont itt is arra kényszerítette, hogy magába zárkózzék. Neki nem volt sem kedve, sem pénze arra, hogy társaival együtt mulasson. A tanárok tiszteletére rendezett fényes ebédek költségéhez nem járulhatott hozzá, de még az ajaccioi szülőház gondja is virrasztott a lelkében. Pénzt nem kérhet apjától, anyjától, mikor a sok gyermek nevelésének nehéz munkáját úgy szeretné velük megosztani.

Önérzetével nem fér össze, hogy adósságot csináljon. Helyette nem fizeti meg senki. Midőn egyik jóakarója, Permon kölcsönpénzt ajánl fel neki, Napoleon megköszöni, de nem fogadja el. Azt mondja, hogy elég egyéb gondja van az ő anyjának, miért szaporítaná azokat a gondokat. Bajtársainak örült költekezése hajtaná bele az adósságba.

Abban a korban, melyben Napoleon így gondolkozott, vajmi ritkán akad hozzá hasonló. Erős egyéniség kell az önmegtartóztatáshoz. A környezet bomlasztó hatása ellen csak kevesen tudnak küzdeni.

Idejét tanulmányaira fordította. Patrault atya után itt is jeles tanára akadt legkedvesebb studiumában, a matematikában: Monge, a históriát Éguille tanította, s Napoleon igen kedvesen emlékezett meg minden időben róla. Domairon nevű irodalmi tanárát öccsének, Jeromosnak az oldala mellé állította, mikor első konzul korában neveléséről gondoskodott. Ismétlődött az, amit Brienneben tapasztaltunk a gyermekben: háladatos tudott lenni mindazok iránt, akik vele valaha jót tettek.

1785 március havának első hetében mélyen lesújtó hirt kapott hazulról. Meghalt az apja. Nem is otthon, a családja körében hunyt el Buonaparte Károly, hanem Montpellierben, ahova ügyes-bajos dolgai szőlítették. Mindössze harminckilenc éves volt, midőn itt kellett hagynia nyolc gyermekét és hitvestársát.

Ez a csapás rettentő volt a családra nézve. A férfiaslelkű özvegy most már egészen magára volt hagyatva. Gyermekai közül még egyet sem tudott elhelyezni, hiszen legidősebb fia is még csak készült arra, hogy kenyérszerző és családfenntartó legyen. A másodszülött csak félesztendő mulva kapja meg első kinevezését, mint tiszthelyettes, de attól távol lesz, hogy

istápolhassa akár őt, az anyát, akár nevelésre szoruló testvéreit. Pedig benne bízunk a legjobban, ő leginkább részt vesz minden gondjában.

Íme, most is levél érkezett március 28-iki keltezéssel. Szomorú szívvel bontja fel, s olvassa:

»Kedves jó anyám,

csak ma enyhült némileg fájdalom, érzem a szükségét annak, hogy minden jóságáért, mellyel engem mindig elhalmozott, hálámnak kifejezést adjak. Lelkem anyám, a körülmények azt parancsolják, hogy nyugodjunk bele a veszteségbe. A maga iránt érzett szeretetünket és ragaszkodásunkat meg fogjuk kettőztetni és boldogok leszünk, ha ezzel mi a szeretett férj elvesztése fölött érzett pótolhatatlan veszteséget csak némileg is feledtetni tudjuk.

Nem irok többet, édesanyám, a fájdalom nem engedi meg, hogy folytassam. Azzal a kérelemmel zárom leveletemet, hogy e fájdalom enyhüljön. Egészségem kitünő, naponta kérem istent, hogy magának is hasonlót adjon.«

Az anya, midőn katona fiának ezt a levelét olvasta, bizonyára megilletődött e soroknál: »szeretetünket és ragaszkodásunkat meg fogjuk kettőztetni«, mert az a fiu irta, akit az elhunyt férj olyan végtelenül szeretett, akire a legbüszkébb reménnyel tekintett, akit még az idegen városban, a halál órájában is maga elé idézett, mintha érezte volna, hogy a gyámolító kéz nélkül hátrahagyott családnak ő lesz a támogatója.

A tizenhat éves ifjú levele nem áradozó. A benne kifejezésre jutó fájdalom nem panaszkodás; a benne kifejezett ígéret nem üres szó. Úgy tűnik fel a további fejlemények láncolatában, mint erkölcsi elkötelezés, melyet majdan be kell váltani.

Ebből az időből fennmaradt Napoleonnak egy másik levele is, melyet anyai ágról való nagybátyjához, Lucián ajaccioi espereshez intézett:

»Kedves nagybátyám,

kárba vesztett munka volna, ha azt a mély fájdalmat akarnám lefesteni, melyet a minket sújtó szerencsétlenség miatt érzek. Édesapát vesztettünk el benne; csak a jó isten a megmondhatója, hogy milyen szerető és gyöngéd apa volt ő. Ifjúkorunknak mindenben támasza volt. Ön pedig egy engedelmes, mindenha háladatos unokaöccsét vesztette el benne. Ó, ön bizonyára jobban tudja, hogysem én azt kifejezni tudnám, hogy mennyire szerette a megboldogult önt! Hazánk benne - ki merem mondani - buzgó, felvilágosult, önzetlen polgárát vesztette el. Azok a tisztaságok, melyekkel őt polgártársai oly gyakran kitüntették, legjobban bizonyítják, hogy mekkora bizalommal voltak iránta; s mégis hol s minő országban kellett neki meghalnia! Száz mérföldre családjától, idegen földön, olyan nép között, amelyre nézve élete vagy halála közömbös volt, távol mindazoktól, akik őt szerették! Igaz ugyan, hogy a rettentő pillanatban egyik fia mellette volt, ami kétségkívül nagy vigasztalás lehetett reá nézve, de össze sem hasonlítható azzal a boldogsággal, melyet érezett volna, ha pályafutását hazájában, felesége, családja körében fejezhette volna be. Dehát a legfelsőbb lény másképpen akarta! Az ő akarata megmásíthatatlan! Csupán az Isten vigasztalhat meg minket.«

Ez a két levél nemcsak abból a szempontból érdekes, hogy Napoleont, mint apját szerető, s apja halálát elsirató fiut mutassa be, hanem azért is, hogy kora érettségének a bizonyossága legyen. Benne van mindkét levélben a leendő férfiu, aki az adott helyzethez alkalmazkodik, s a további teendőkre irányítja tekintetét.

Fél esztendő múlva befejezte az École militaire-ben tanulmányait. Vizsgálatát letette, s bár német származású tanárának, Bauernek, aki őt nem nagyon kedvelhette, nem valami kedvező róla alkotott véleménye, mindazonáltal 58 tanuló közül a 42-ik volt.

1785 szeptember 1-én megkapta kinevezését. Másodosztályú tiszt lett a Valenceben állomásozó La Fère tüzérezredben.

Tizenhét esztendő korában kezdte meg tehát a katonai pályán működését. Megvolt a kenyere. Kilencéves korától kezdve nem kellett a szülőknek róla gondoskodniok.

A kadétiskola nyüjétől megszabadult. Párisból ismét egy kisebb vidéki városkába fog kerülni. Nem sok örömet élvezte a világvárosnak. Egyetlen család volt, az ajaccioi Permon-család, ahova el-ellátogatott néha, aztán Eliz nevű leánytestvérét látogatta meg, aki a saint-cyri leánynevelő intézetben tanult.

Az új állomáshelyen, Valenceban november első napjaiban kellett szolgálattételre jelentkeznie. Útitársa is akadt, Des Mazis Sándor nevű katonapajtása, akit vele együtt neveztek ki másodosztályú tüzértisztté ugyanahhoz az ezredhez, sőt váratlanul Lyonban egyik ismerőse, Barlet, aki a korzikai kormányzásnál titkár volt, egy kis pénzmaghoz is juttatta. Így aztán a két fiatal hadnagy egy-két vidám estét tölthetett Lyonban, s az új állomáshelyre üres zsebbel, de jókedvvel és gyalogszerrel érkeztek meg.

NEGYEDIK FEJEZET. A TŰZÉRHADNAGY ÉLETE.

1785 november 5-én jelentkezett a valencei helyőrségnél Buonaparte Napoleon másodosztályú tüzérhadnagy. Semmiképpen sem volt valami ajánlatos külseje. Kistermetű, sovány legény volt, bőszárú csizmájában vékony lábaszára lötyögött, arca sápadt volt, csak mélytűzű szeme villogott. Bajtársának, Sándornak a bátyja, De Mazis Gábor, aki az ezrednél tüzérszázados volt, szíves barátsággal fogadta. Kvártélyt is hamar kerített magának Bou kisasszonynál, akinek csekélyforgalmú kávéházja volt, melyben tekeasztal is szórakoztatta a vendégeket, a kis benyíló szoba, melybe Napoleon költözött, sem fényes, sem kényelmes nem volt. Nem is keresett ilyesmit a tüzérhadnagy. Olcsó kvártélyra telt a mérsékelt gázsiból, s ő meg volt vele elégedve. Ahol egyszer megtelepedett, onnan nem szeretett kimozdulni. A Bou kisasszony kvártélyosa nagyon állhatatos természetű volt, s ami ennél még többet ér, igen kevésigényű.

A vidéki helyőrségek tisztjeit leggyakrabban az a gondolat szokta foglalkoztatni, hogy miképpen üssék agyon a fölösleges időt. Mert van bőségesen fölösleges idő. Ismeretséget keresnek, eljárnak egy-egy családhoz, tiszti mulatságokat rendeznek. Nyilvánvaló hogy mindezekből körülményeinek megfelelően kivette Napoleon is a részét. Tisztársaival nemcsak a szolgálati viszonyban, hanem azonkívül is érintkezett. Kapitányával, Masson d'Autummerrel jó viszonyban élt, később is meglátogatta, s midőn első konzullá lett, a metzi könyvtár első őrévé tette. Hadnagytársaival el-elmulatott, sőt Dautel táncmester tanítványai közé is beállott, mert fiatal hadnagynak, aki táncolni nem tud, a vidéki garnizonokban nincs nagy kelendőse. Családokkal is kötött ismeretséget, s eljárt a házi mulatságokra éppen úgy, mint katonatársai. A Colombier-család szalonjában sokszor fordult meg, s az egyik Colombier-leány iránt gyöngéd érzelem is támadt szívében, bár túlságosan hevülékenynek nem lehetett őt nevezni.

Oly természetes dolog, hogy a tizenhét-tizennyolc éves hadnagy élete nagyjában éppen olyan volt, mint a többi katonatiszteké, aminthogy az is természetes, hogy szűkös anyagi viszonyainak megfelelően szeretett olykor visszahúzódnival, s a költséges mulatozásokban nem vett részt, mert büszkesége nem engedte, hogy mások támogatására szoruljon. A Bou kisasszony kvártélyosa sok délutánt töltött otthon kis szobájában, s ami tisztelnél aránylag nem gyakran szokott előfordulni, könyvet vett elő, s olvasott, írt. Nem is katonai szakkönyveket, hanem történelmi könyveket. Ekkor kezdette irogatni »Korzika története« című könyvét.

Korzika sorsa minden időben nagyon érdekelte. Gyermekekemlékei idéződtek fel, első eszményképe: Paoli élénken foglalkoztatta fantáziáját. A briennei és párisi évek tapasztalatai még inkább kifejlesztették benne a korzikai-érzést, hiszen emiatt sok keserű pillanata volt a gyermeknek.

Ámde még egyéb oka is volt irói foglalkozásának. A helyőrségi szolgálat kevés volt neki. Munkára vágyódott. A tiszti mulatságok sem elégítették ki. Szívesen állott szóba értelmesebb polgáremberekkel; neki külön belső élete volt, melynek kifejezésre volt szüksége. Nem is találta meg azt a teret, hol érvényesülni akart, de akart érvényesülni. A tétlenségtől való irtózás egyik jellemző sajátsága Napoleonnak már ebben az időben. A későbbi hatalmas ember óriási munkaereje s dolgozókézsége így fejlődött ki benne.

És még valami. Szorgalmas levélíró volt. Amiel-hez, az aix-i kis szeminárium igazgatójához 1785 novemberében írt levelének egyik passzusa így szól:

»Harmadik hete már, hogy itt vagyok Valenceban. Ez alatt az idő alatt már háromszor irtam haza Korzikába. Ebből tehát megítélheti, uram, hogy tehetnek-e nekem szemrehányást csak a legkisebb hanyagság miatt is.«

Törődik öccsének, Luciánnak a sorsával, akit továbbra is Brienneben kell hagyni, mert az aix-i iskolába még nem vehetik fel. Vágyódik haza Ajaccioba, hogy anyját és testvéreit meglátogassa, de hát szeptember előtt nem kaphat szabadságot.

Midőn »Korzika történetének« néhány fejezetével elkészült, Raynal atyának Marseillebe küldte, hogy mondjon róla véleményt. Minő öröm volt Napoleonra nézve az a buzdítás, melyet Raynal válaszából olvasott ki:

- Csak tovább, folytassa a megkezdett munkát!

ÖTÖDIK FEJEZET.

A HADNAGYI GÁZSI ÉS KÉT EMBER.

1787 január 1-től kezdve szabadságot kapott. Hazaindult Ajaccioba. Régóta készülődött már haza, pedig tudta, hogy a viszontlátás örömén kívül egyéb is várja őt. Az az egyéb: az anyagi gond volt, amely évek óta állandóan lakója a Buonaparte-háznak.

Nagybátyját, Luciánt, a maga gondja foglalta le, nem törődhetett hugának és árváinak a sorsával. Így aztán minden munka a Napoleon nyakába szakadt. Az ügyes-bajos dolgok rendezésére azonban hosszabb idő kellett, hogysem a néhány hónapi szabadságból kifutotta volna. Sietett Párisba, hogy szabadságának meghosszabbítását eszközölje ki, s néhány napi párisi tartózkodás után nyomban visszatért szülővárosába, s 1788 januárjáig ottmaradt. Tizenegy hónapig volt naponta szemtanuja annak a nyomorúságos helyzetnek, melybe családjuk az apa halála után került. És fájoan kellett éreznie a vagyontalanság érzetének nyomasztó terhet, melyet még az is tetézett, hogy nem találta meg a módját annak, hogy miképpen könnyítsen a terheken. Pedig de szívesen megtett volna mindent!

Ezalatt ezredét áthelyezték Valenceból Auxonne-ba. Itt folytatta ugyanabban a rangban katonai szolgálatát 1788 május 1-től kezdve.

Be más hangulatban tért vissza hazulról új állomáshelyére! A valencei fiatal hadnagy lélekben mintha megöregedett volna. Nem gondolt vidám tiszti vagy polgár társaságokra, nem tánkra. Mélységes szomorúság ütött tanyát a szívében. Anyja panaszszavai hangzottak fülében, s ezek - még ha lett volna is benne életkedv - megölték csirájukban a kívánságokat. Azon töprengett, hogy mi módon tudna családján, s főleg édesanyján segíteni.

»Családunk szomorú helyzete annál inkább szomorít engem, mert nem találok semmi módot arra, hogy jobbá tehessem - írja nagybátyjának, Feschnek Auxonneból 1788 augusztusában. - Ön azt hitte, hogy kölcsönpenzt vehetek itt fel, csalódott. Auxonne nagyon kis fészek, s én igen rövid ideje vagyok itt. Számbavehető ismeretségre sem tehettem szert.«

Nem is keresett semmiféle ismeretséget. Egy Lombard nevű tanárnál lakott, s rendes szolgálatán kívül csak az Aumont-családhoz járt el, ahol ebédkosztot bérelt. Azért is kevés pénzt fizetett, mert rendkívül takarékosan élt. Tulajdonképpen egyszer evett napjában meleg ételt. Így szabta ki magának, s emellett maradt. Idejét munkára szánta. Dolgozott hivatása körében, s dolgozott azonkívül is. A kis hónaposszobában úgy élt, mint a nagyon szorgalmas egyetemi hallgatók szoktak, kik az egyetemi éveket komoly ismeretszerzésre használják fel. Elővette *Korzika történetét*, s buzgón folytatta. Bizonyára nemcsak a dicsőség sarkalta erre a munkára, hanem az is forgott eszébe, hogy esetleg értékesíteni fogja s így módjában lesz anyját anyagilag támogatni.

Szolgálati viszonyai is a szokottnál nagyobb terhet rónak reá. Fentebb idézett levelében, melyet nagybátyjához intézett, a következő sorokat olvassuk:

»A tábornok nagy elismeréssel van irántam. Engem bízott meg azzal, hogy a lövőgyakorlótéren különféle munkálatokat végeztsek. Ezek nehéz számításokkal járnak, s így nekem immár tizedik napja reggeltől estig kétszáz emberrel dolgoznom kell. Ez a rendkívüli megtisztelő bizalom a kapitányokat kissé reámuszította, s hadnagy társaim között is van irígyem. No de mindez elmúlik. Csak az egészség ne pártolna el tőlem. Emiatt aggódom, mert - úgy látszik - az én egészségem gyöngécske.«

Aggodalma nem ok nélkül való, mert csakugyan, a túlfeszített munka, a hiányos táplálkozás leverték a lábáról. Vérszegénység jelei mutatkoztak, s makacs láz lépett fel. Az ezredorvos is rázta a fejét.

Anyjához 1789 január 12-kén írt levelében a következőképpen számol be a kiállott betegségről:

»Végre helyreállott az egészségem, s részletesebben írhatok. Ez a város a körülötte fekvő mocsarak, s a gyakran kiáradó folyó miatt, mikor is a gödröket bűzös vízzel tölti meg, nagyon egészségtelen. Erős, meg-megisméltlódó lázam volt. Négy napig szünetelt, s aztán még jobban kitört, s hosszú ideig kínozott. Le is gyöngültem. Lázás álmaim voltak sokáig. Jó időbe került, míg összeszedelőzködtem.«

Ahelyett azonban, hogy hosszadalmasan siránkozzék, a közállapotokról, párisi politikai viszonyokról, a hadügyi helyzetről, az előléptetés eshetőségeiről emlékezik meg, s nagyon kíváncsi a korzikai hírekre, sőt szemrehányást is tett anyjának, hogy immár október óta nem kapott hazuról semmi tudósítást. Napoleon ezenközben befejezte *Korzika története* című munkáját, s legfőbb gondja nem a párisi mozgalmas világ a maga zavaraiival, kiszámíthatatlan eshetőségeivel, hanem hazája sorsa. Ismét ahhoz fordul, akihez gyermekrajongása mind-ezideig olyan állhatatos, Paolihoz, Korzika szabadságharcának a hőiséhez. Hévvvel és lelkesedéssel teljes levelet ír neki.

Íme a levél egész terjedelmében:

»Tábornok, akkor születtem, mikor hazánk elveszett. Harmincezer francia partunkra kivetődve, a szabadság trónját vérözönnel borította el: ez volt a rettentő színjáték, melyet először megpillantottam.

Haldoklók végső hörgése, elnyomottak jajkiáltása, könyzápor és kétségbeesés vették körül születésemkor bölcsőmet.

Ön elhagyta szigetünket, s önnel együtt eltűnt boldogulásunknak minden reménysége. Megadásunk jutalmául szolgáltság várt reánk. A katonai zsarnokság, a törvények és adók hármas igája alatt tengődnek gyalázatosan honfitársaink... még azok is megvetik, akik a hatalmat és az uralmat kezükben tartják. Nem a legszörnyösebb kín-e ez az érző szívű emberre nézve? A kapzsi spanyolok körme között elpusztuló szerencsétlen peruiaknak nagyobb volt-e a kínszenvedésük?

Hazaárulók, szennyes haszonra éhes, alávaló jellemű emberek, hogy a maguk hitványságának igazolói lehessenek, rágalmakat szórtak a nemzeti kormányra, s különösen az ön személyére. A sajtó készpénzül veszi, s továbbadja az utónemzedék megtévesztésére.

Mikor én ezt olvastam, erős vágy szállott meg, hogy a ködöt, a tudatlanság e rémképét, eloszlassam. Szilárd az elhatározásom. A francia nyelvnek kora gyermekségemtől való tanulmányozása, éveken át való megfigyeléseim, s a hazafiak írásaiból merített adatok lehetővé tették, hogy némi sikerre számítsak. - Én az ön kormányát a mostanival egybe akarom vetni, s mindazokra, akik a közügyet elárulták, a becstelenséget rásütöm. Azokat, akik az uralmon vannak, a közvélemény ítélőszéke elé állítom; gazságaikat felsorolom, üzelmeiket leleplezem, és ha lehetséges, azt a becsületes minisztert, aki az államot kormányozta, hajlandóvá teszem, hogy a reánk nehezedő siralmas sorsra emberséges érdeklődéssel nézzen.

Ha anyagi helyzetem megengedte volna, hogy a fővárosban éljek, kétségkívül más eszközök állottak volna rendelkezésemre, hogy panaszaink meghallgatását kieszközöljem. Így azonban kénytelen vagyok arra, hogy a legvégső eszközhöz nyuljak: a nyilvánosság elé vigyem.

Minthogy még fiatal vagyok, vállalkozásom talán merésznek tűnik fel, de az igazság, a haza, s honfitársaim iránt való szeretet, s az a lelkesedés, amely bennem folyton-folyvást munkál, s biztat, hogy hazánkban van reménység a helyzet javulására: erőt adnak nekem. Tábornok, ha ön helyesli ezt az én munkámat, melyben oly sokszor fog az ön neve szóbakerülni, ha egy fiatal ember törekvéseit istápolni akarja: úgy ezt én a siker biztató jeléül tekintem.

Egyről meg vagyok győződve, hogy mindazok a francia tisztviselők, akiket könyvemben megtámadok, s akik jelenleg szigetünket kormányozzák, föllázadnak ellenem. De mit bánom én, hiszen hazánk javáról van szó. Lelkiismeretem szavára hallgatok, s bátran nézek a szemük közé.

Engedje meg, tábornok, hogy családomnak - és miért ne merném kimondani: honfitársaimnak - mélységes hódolatát fejezzem ki ön iránt. A szabadság korának emlékein tengődnek még most is ők. Édes anyám, Laeticia megbízott azzal, hogy önt a Korzikában töltött évekre emlékeztessem. A legmélyebb tisztelettel fejezem be leveletem, tábornok, mint az ön legalázatosabb és legengedelmesebb szolgálója

Buonaparte Napoleon,
a La Fère tüzérezred tisztje.

Ebből a levélből a húszéves rajongó hevületű korzikai patrióta szól ahhoz az emberhez, akiről gyermekkorában hősi legendákat hallott. Napoleon még nem vegyült bele Korzika közéletének harcába, még nem csalódott, azért vak hittel és bizalommal van eltelve Paoli iránt. A francia király »kosztosa«, a francia zsarnokság ellen támad, s a korzikai ifjú úgy tűnik fel e levél sorai közül, mintha be akarná váltani azokat a keserű, kifakadó szavakat, melyeket Brienneben mondott egyszer Bourriennek: »majd megtanítom én a te franciáidat emberségre.«

Ez a levél azért is érdekes, mert tudvalevő dolog, hogy úgy Napoleon apja, mint egész családja nem volt ellensége a korzikai francia invázióknak, sőt jó érzelme miatt a kormányzó részéről többféle francia kedvezményben részesült. No de ne feledjük el, hogy e levél írója mindössze húszéves volt, s hogy a levélben *Korzika történetének* ajánlásáról van szó.

A betegség arra kényszerítette Napoleont, hogy újra szabadságot kérjen, s hazamenjen. Marseille-ben meglátogatta Raynal atyát a *Korzika történetének* kézírata ügyében. Raynal nagyon szívesen fogadta Napoleont, s tudatta vele, hogy a kéziratát Mirabeaunak is elküldötte, s Mirabeau így nyilatkozott:

»Ez a kis történeti munka elsőrangú lángelméről tanuskodik.«

Ajaccióban megint nem várt reá öröm. Együtt találta a családot, de nagyon tanácstalanul. A kisebb testvérek nevelésének a gondja emésztette az édesanyát. A városkában is zavaros állapotok voltak. A párisi zavargások híre eljutott ide, s a levegő puszkaporos volt. Midőn Napoleon szabadságideje lejárt, újabb szabadságot kellett az orvos tanácsára kérnie, s 1791 januárjában vonult be ezredéhez szolgálattételre. De nem egyedül ment, magával vitte öccsét, Lajost is.

Lajos ekkor tizenhárom éves volt. Anyja nem tudta tovább iskoláztatni, mert nem volt rá módja. Napoleon egyet gondolt, s elhatározta, hogy ő fog öccse neveléséről gondoskodni, leveszi anyja válláról a terhet.

Ez más szóval azt jelentette, hogy a másodosztályú hadnagy, aki havi gázsijából eddig is szűkösen élhetett meg, most megosztja havi kilencvenkét franc és 15 centimes fizetését öccsével. Ruházatáról, kvártélyáról, élelmezéséről gondoskodik.

Az ilyen cselekedethez felesleges a sok magyarázat.

Napoleon bekvártélyozza öccsét a maga puritán tiszt lakásába. Bútorzatuk csak a legszükségesebbre szorítkozik. Van benne egy asztal, két szék, egy rozoga szekrény, a másik benyíló kamarában padlóra kiterítve egy rossz matrac. Ez tehát a hálószoba. A leendő hadvezér nyilván a reá váró táborozásokra gondolt. Nem kell az embernek elkényesednie. Amilyen fogyasztékos volt a berendezkedésük, éppen olyan takarékos a koszt. Házilag készült a reggeli, a vacsora, ha ugyan készült mindennap. Inasra sem volt szükség. Kiki a maga ruháját megkefélte.

Így aztán a fiatal hadnagynak sem kávéházra, sem mulatozásra nem telt. Ha az ember bezárja az ajtaját, a világ nem tud semmit a szegénységéről.

Annál több időt szentelhetett öccse tanítására. Mert tanítónak is felcsapott Napoleon. Naponta foglalkozott öccsével. Az első áldozásra is ő készítette elő. Ha valamiben előhaladást látott, örömmel számol be bátyjához, Józsefhez írt leveleiben. A családapa büszkeségével vallja meg, hogy ebből a fiuból mindnyájuk között a legkiválóbb ember lesz. Az auxonneiak is tudomást vettek hamar arról a szokatlan dologról, hogy a helyőrségnek egy fiatal tisztje apailag gondoskodik az öccséről. Ha néha társaságba kellett mennie, bizonyos érdeklődéssel néztek reá. Jobbnak tartották őt, mint az átlagembereket.

Mikor pedig a száraz kenyeret ette kvártélyában, nem gondolt arra, hogy ő hősi cselekedetet visz véghez. Csak azt érezte, hogy testvéri kötelességét teljesíti.

1791 május 1-én léptették elő elsőosztályú hadnagynak. Auxonnból ismét Valenceba került. Természetesen másodmagával. Ahol katonai pályáját vidáman kezdte meg, oda gonddal terhelve tért vissza. Azt a kis szobát, ahol azelőtt lakott, nem találta üresen, különben megint odaköltözött volna öccsével. Fizetése nem sokkal emelkedett, s így élete módja ugyanolyan maradt, mint Auxonnbán volt. Ha néhány frankot megtakarított, a könyvesboltba vitte, s buzgón hordotta haza az olvasnivalót. Kölcsonkönyvtárba fizetett elő, s egyetlen szórakozása az olvasás volt.

A lyoni akadémia ebben az időben tűzött ki pályadíjat a következő kérdésre: »Minő igazságok és érzelmek járulnak leghathatósabban hozzá, hogy az emberek boldogok legyenek?« Napoleon nagy hévvel fejtegette ezt a tételt. A forradalom lelkes híveként jelenik meg életének ebben a szakában előttünk. A »déli fajok izzó vére lüktet ereiben« - amint ő írja egyik Auxonnból keltezett levelében. Emiatt akadt is fellebbvalói közül olyan, aki görbe szemmel, gyanakodva nézte a korszikai ifjút, ámde tehetségét még többen elismerték. Tábornoka, Teil, nagy jóindulattal volt hozzá; de ezredese nem szerette. Tábornoka adott neki három hónapi szabadságot, hogy öccsét, Lajost, hazakisérje Ajaccioba. Ebből a három hónapból azonban csaknem egy esztendő lett.

HATODIK FEJEZET.

NAPOLEON ÉS A KORZIKAI ÁLLAPOTOK. EGY KÉP A FRANCIA FORRADALOMBÓL.

A francia forradalom első hullámai ebben az időben már magasra csaptak fel. Egyik hír a másikat kergette. A francia hadsereg tisztjei jó ideig várakozó álláspontot foglaltak el. Voltak, kiket a láz magával ragadott, s voltak olyanok is, akik a régi hagyományoktól elszakadni vagy nem tudtak, vagy nem akartak. Mikor azonban a párisi események mind forradalmibb jelleget öltöttek, s a hadseregnek egyfelől a király iránt, másfelől a haza iránt tartozó kötelessége teljesítésében választania kellett, hogy melyikhez csatlakozzék: napirenden volt, hogy úgy közlegények, mint tisztek otthagyták a zászlót, s nyíltan a forradalomhoz csatlakoztak.

A király maga is tanácstalanul állott. A háborgó utcák csöcseléke is fölébekerelkedik rövid idő múlva. A nemzetgyűlés új alkotmányt ad az országnak. Erre az alkotmányra kell a tisztviselőknek az esküt letenni. A katonaságnak is kötelessége, hogy felesküdjék az alkotmányra.

Ennek az eskünek az értelmében a katona fegyverét csak hazája védelmére fogja használni, az alkotmányt, melyet a nemzetgyűlés szentesített, a belső és külső ellenségtől egyaránt meg fogja védeni; inkább meghal, mintsem idegen hatalmak invázióját eltűrje, parancsot csak a nemzetgyűléstől fogad el.

Napoleon is letette az esküt. Híve volt a forradalomnak, mert benne ebben az időben a korzikai patriótának a hevülete van.

Ilyen érzéssel látogat el másodszer hazájába, s ezúttal közéleti szereplésre is gondol. Személyesen megismerkedik az Angolországból hazatért, s a korzikai forradalmat előkészíteni akaró Paolival. Résztvesz a politikai gyűléseken, buzgólkodik a korzikai nemzetörség felállításában, a nemzetörség parancsnoki állására számít, még pedig kettős szempontból: az egyik a hazafias, másik a családjára való tekintet. Az utóbbi szempont reánézve hova-tovább fontos lesz, mert a korzikai forradalmi állapot a Buonaparte-családot anyagi romlással fenyegeti. Ebben az időben halt meg Lucián, Napoleon nagybátyja, aki legtöbbet fáradozott a család anyagi helyzetének tűrhetővé tételében. Hat gyermek gondja, a zavaros állapotok, a bizonytalan jövő iszonyú teherrel nehezettek az anyára. Napoleon, aki eddig is segítette anyját és testvéreit, remélte, hogy a nemzetörség parancsnoki állása őt olyan anyagi helyzetbe juttatja, hogy gyermeki kötelességét hathatósabban teljesítheti.

Az is bizonyos, hogy hazafias lelkesedése őszinte volt; Korzika felszabadításának eszméje, Paoli iránt érzett rajongása ekkor még teljes érvényben volt. Mindez magyarázta, hogy miért tartózkodik hosszabb ideig Korzikában, s miért vállalkozik olyan szerepre, melyet kortársai közül többen, s főleg az iránta nem barátságos érülettel viselkedők gyanusnak láttak. A francia alkotmányra felesküdt katona tulajdonképpen a francia alkotmány ellen irányuló akcióban vett részt. Ez a látszat.

Paoli és a fiatal tüzérhadnagy között e személyes érintkezésben nem fejlődött ki egymás iránt melegebb érzés. Volt a felfogásukban valami, ami elválasztotta őket, volt egyéniségükben is. Az ifjú Napoleon nem talált elegendő teret önálló cselekvésre. Paoli viszont Buonaparte-családot óhajtotta megnyerni, amely elég népes volt, annak a gondolatnak, hogy az angol protektorátus alá helyezendő korzikai mozgalomnak legyenek teljes hívei, csakhogy a Buonaparte-család egészében véve a franciapárthoz tartozott. Ez lényeges ütköző ponttá vált Paoli és Napoleon között.

Napoleon sürgős felszólítást kapott ezredétől, hogy rögtön jelentkezék, s Párisban a hadügyminiszternél igazolja magát szemben azokkal a vádakkal, melyeket ellene emeltek.

1792 május 20-dikán érkezett Párisba. Életének legnehezebb évei kezdődtek ezen a napon. Szolgálati viszonyon kívül lévén, fizetése nem volt, gyanus színben állott. Napról-napra várta, hogy a miniszter elé bocsássák, s helyzete végre tisztázódjék. A jövőt sötétnek és bizonytalannak látta.

Valóságos jótétemény volt reá nézve, hogy Bourrienne-nal Párisban találkozott. A briennei iskolában szövődött barátság még melegebb, még igazabb lett a megpróbáltatás nehéz napjaiban. Állandóan együtt voltak. A rengeteg város utcáin járkálva szőtték a terveket. Pénzök az lehető legkevesebb volt, tervök annál több, kalandosnál-kalandosabbak, de megvalósításra nem került sor. Egy kis korcsmába jártak ebédelni, hol az egyik, hol a másik kotorászta ki zsebéből azt a néhány fillért, mibe a rendkívül egyszerű ebéd került. Itt-ott adósok is maradtak, ha ugyan akadt korcsmáros, aki hitelezett.

Napoleonra nézve a szegénység nem volt újság, azért nem is ejtette kétségbe.

Az utcán céltalanul sétálgatva szemtanui lettek 1792-ben annak a jelenetnek, mikor az utcai csőcselék június 20-án a Tuileries-k felé vette útját. Rettentő látványosság volt ez. A féktelen emberi szenvedély szennyes hulláma csapott fel, a demagógiának vérszomjas üvöltözése, a rombolás és gyűlölet árja. Napoleon lelke visszaborzadt ettől a szokatlan látványtól. A katona botránkozott meg benne, a katona aki föltétlen engedelmességhez szokott, s a tömeg fölött való uralom szükségének az érzése mondatta vele ez alkalommal:

»Négy-ötszázat közülök ágyugolyóval kellene leseperni, a többi aztán elszaladna.«

Bátyjához, Józsefhez írt levelében a párisi állapotokra vonatkozólag így nyilatkozik:

»Ezt az országot a szó igaz értelmében széttépik a szenvedélyes pártok. A sok különféle tervnek a szálaiból kibogozni nagyon nehezen lehet. Nem tudom, minő fordulat fog bekövetkezni, az egésznek forradalmi íze van.«

A június 20-diki eseményekről ugyancsak bátyjához írt levelében e sorokat olvassuk:

»A Tuilériák kertjének a kapui be voltak zárva és 15.000 nemzetőr védte. A csőcselék bezúgta a kapukat, betódult a kastélyba, a király lakószobáinak ellenébe ágyút szegeztek, négy ajtót betörték, a királyt egy fehér és egy háromszínű kokárdával kínálták meg, hogy válasszon: »Válassz! - parancsolák neki - itt vagy Koblenzben akarsz uralkodni!« A király előlépett, fejére föltette a vörös jakobinus sikkát. A királyné és a hercegek is hasonlóképpen cselekedtek. Azután a királynak koccintani kellett velök. Négy óra hosszat voltak a palotában... Ilyen viharos állapotok mellett, nehéz előre látni, hogy minő sorsnak néz elébe a francia birodalom.«

A törvényhozó testület kiadta a rendeletet, hogy az összes királyi nevelőintézeteket ki kell nyomban üríteni. Napoleon Saint Cyr-be sietett, hogy nővérét, Elizt, magával hozza. Párisban újól meg sürgette hosszas ideig elhúzódo ügyének az elintézését, s valahára sorra kerítette a hadügyminiszter. Kapitányi ranggal visszahelyezték őt szolgálatába, s megbízták a korzikai nemzetőrség továbbszervezésével. Így aztán sietett haza. A család nagyon várta. Most már otthon voltak mind. Az anyát körülvették gyermekei. Milyen boldog lehetett volna szegény, ha a bizonytalan jövő miatt nem kell vala olyan nagyon aggódnia! Jóformán Napoleon kapitányi zsoldjára volt az egész család utalva.

Estéknént, ha a kisebb gyermekek már lefeküdtek, az idősebbek előtt ki-kitört a panasz és keserűség az anya szívéből.

Egy ilyen alkalommal azt mondotta Napoleon, hogy ő kivándorol Indiába, vagyont gyűjt, s néhány év múlva, mint nábob tér vissza.

Lesz mind a három testvérének hozománya.

Elképzelhetjük, hogy minő jól eshetett az ilyen beszéd az édesanyának. Mennyire tanuságot tett Napoleon fiui és testvéri szeretetéről.

Az ajacciói közélet mozgalmainak élén Paoli állott. A személyes érintkezés a tábornok és a fiatal nemzetőri parancsnok között nem hozta őket közelebb egymáshoz. Az a lelkesedés, mely Napoleon leveléből Paoli iránt fellobogott, most a tapasztalatok után napról-napra kezdett lohadni. Az angol-barát Paoli, s a most már egészen francia-párti Napoleon között heves összeszólalkozások voltak. Kenyértörésre került a dolog. Paoli és pártja kimondotta az ítéletet a Buonaparte-család felett. Nem lehetett tovább maradásuk Ajaccióban. Laetitia gyermekeivel együtt Calviba menekült. Midőn Napoleon a pronencei tengerpartról, hova a nemzetőrökkel vonult, Ajaccióba visszatért, a város kapujánál avval a hírral fogadták, hogy családja elmenekült, szülőházát lerombolták. Sarkon fordult és családjához sietett. Neki most ott volt a helye; az ő kötelessége az volt, hogy biztonságba helyezze őket. Calviból átszállította őket Marseillebe, s úgy ahogy lehetett, elhelyezte.

Korzika szabadságának rajongó történetírója csalódva fiatal álmaiban, felébredt rajongásából. Az angolok iránt való gyűlölet ott lobogott a szívében. A korzikaiból francia lett. A szűk mezőről tágasabb mesgyék felé vette életének útját.

HETEDIK FEJEZET.

AZ ELSŐ LÉPÉS - FÖLFELÉ.

Napoleon, minekutána biztonságban tudta anyját és testvéreit, visszatért Nizzában állomásozó ezredéhez, s részt vett a délvidéki mozgalmak leverésében, anélkül, hogy nevéhez valamely nevezetesebb hadi tény fűződhetett volna. A tüzérkapitány ütegének az élén, vagy külön, kisebb jelentőségű megbízásokban szokott pontosságával és lelkiismeretességével megtette a kötelességét, rátermettségének, határozottságának számos jelét adta, de nagyobb föltűnést nem keltett.

Történt azonban, hogy 1793 augusztus 27-ről 28-ra következő éjjelén az angolok árulás útján elfoglalták Toulon várát. A francia hadsereg nyomban Toulon elé vonult, s megkezdődött az ostrom.

A fontos várat mindenáron vissza kellett foglalni az angoloktól.

Itt nyílt először alkalom arra, hogy Napoleon katonai nagy ismereteiről tanúságot tegyen. Tervet dolgozott ki az ostromra vonatkozólag.

A Jóléttbizottsághoz írásban betejesztett ostromtervből a következő érdekes részt vesszük ki:

»Végtelen sajnálattal tapasztalom, hogy a legfontosabb fegyvernemnek, a tüzérségnek érdekében nem történik semmi. A marseillei arzenálnak senkisé is áll az élén. Az ilyen álláshoz jelentékeny tudás kell. A tüzérség kiképzése is fogyatékos. Mikor én a hadseregbe beléptem, a tüzérség egyáltalában nem volt szervezve, csak a legutóbbi időben történik ebben a tekintetben valami. Nekem a tudatlanság és nemtelen szenvedélyek ellen kellett küzdenem, melyek ennél a fegyvernemnél különösképpen uralkodtak. Önöknek a kötelessége, hogy a hadsereg tüzérségének olyan önállóságot biztosítsanak, amely azt minden időben megillette, s amely nélkül semmi hasznos dolgot nem tud véghez vinni. Mindenekelőtt azt tanácslom Önöknek, hogy a hadsereghez küldjenek egy tüzértábornokot, aki tudásával a vezérkar sok tudatlan emberének imponálni tud. Mert ezek egyébhez sem értenek, mint a szabályzatokon lovagolnak, dogmákhoz, balítéletekhez ragaszkodnak.«

Ezek a sorok, mintha szemtől-szembe állítanák velünk az energikus, cselekvésre kész, s mindig a maga lábán járó leendő hadvezért.

Ugyanilyen határozottság szól a hadügyminiszterhez intézett leveléből:

»Miniszter polgártárs, Toulon városának ostromterve, melyet én a tábornokoknak s a nép képviselőinek elébe terjesztettem, hitem és meggyőződésem szerint az egyedül megvalósítható. Ha elejétől kezdve nagyobb buzgósággal hajtották volna végre, ma már valószínűleg Toulon a miénk volna.«

Napoleon tervét a hadügyminiszter elfogadta, s az ostrom annak a tervnek alapján ment végbe. Minthogy ostromközben a tüzérparancsnok megsebesült, Teil tábornok, Napoleon egykori főnöke és tehetségének méltánylója, nagy teret adott a fiatal kapitánynak, hogy az ostromműveletet a maga terve szerint irányítsa.

Dugommier ezredes december 1-jén kelt hadijelentésében elsősorban Buonaparte kapitányt emeli ki, s még két más hadsegédnek a nevét csatolja az övéhez, mint akik leginkább kiténtek az ostrom alkalmával.

A konvent a Toulon ostromával szerzett érdem alapján a 25 éves Buonaparte Napoleont tábornokká nevezi ki.

A kortársak észre sem vették az újonnan felvetődött nevet. Háborus időben számos név kerül forgalomba. Egyik a másikat szorítja háttérbe. A polgári társadalom sem volt arra berendezve, hogy állandóan egy névre esküdjék. A népszerűség fölemelt valakit ma, hogy elfeledje holnap. Csupán a Buonaparte-család tartotta számon ezt a lépést, melyet Napoleon tett, mert ez a lépés azt is jelentette számukra, hogy az anyagi gond kevesbedni fog. Bár ebben az időben Laetitia Marseilleben türhető körülmények között élt. Ugyanis Buonaparte József egy Clary nevű selyemgyárosnak vette el a leányát, s a vagyonos Clary-család rokonai készséggel támogatta az özvegyet.

A rendkívüli idők is magyarázzák Napoleonnak ezt a hirtelen emelkedését. Aki 25 éves korában tábornok lesz, arra még várhat fényes jövő - ha a körülmények kedvezőek lesznek?...

NYOLCADIK FEJEZET. A HUSZONÖTÉVES TÁBORNOK.

Napoleon jellemének egészen megfelelően mindenekelőtt arról gondoskodott, hogy családja helyzetén minden tőle kitelhető módon könnyítsen. Öccsét, Lajost, aki tizenhatodik évében járt, magához vette, s igen sűrűen látogatta meg anyját. Ebben az időben ismerkedett meg Robespierre öccsével is, s közöttük úgy látszik baráti viszony fejlődött ki, ami utóbb éppen nem vált hasznára Napoleonnak.

Az ifjabbik Robespierre nyilván bátyja megbízásából felszólította a fiatal tábornokot, hogy nyilatkozzék: nem volna-e hajlandó a párisi helyőrség főparancsnoki állását elfoglalni. Napoleon komoly megfontolás után azt válaszolta, hogy nem fogadhatja el. Testvérei előtt úgy nyilatkozott, hogy az embernek Párisban nagyon kell a fejére vigyáznia. Az idősebbik Robespierre-rel nem kívánatos az összeköttetés. Eljön majd mindennek az ideje.

»Ma reám nézve legtisztelreméltóbb hely itt van a hadseregben. Legyetek türellemmel... majd parancsolok én még Párisban.«

Mindenesetre figyelemreméltó tény ez. A szertelen ambíció, amely benne van a legtöbb fiatal emberben, s készteti, hogy vakon ragadjon meg minden alkalmat az előhaladásra, Napoleontól sem hiányzott, de kellő okossággal, s a körülményeket higgadtan mérlegelő óvatossággal párosult.

Ricord, a hadügyminiszter a nizzai helyőrség parancsnokát, Napoleon tábornokot, fontos küldetésre szemelte ki. Titkos rendeletet menesztett hozzá, melyben részletes utasításokat ad neki. Genuába küldi, s azt teszi kötelességévé, hogy Savone erődítményét és környékét tanulmányozza; továbbá Genuát és környékét hadműveleti szempontból figyelje jól meg.

Az ilyen titkos megbízások abban a hirtelen változó időben nem voltak nagyon kívánatosak. Mert, mihelyt a hatalomból kibuktatták azt, aki ilyen természetű titkos megbízásokat adott, vele együtt buktak bizalmasai is, tekintet nélkül arra, vajjon hasznos vagy káros volt működésük.

Ricord bukása váratlanul maga után vonta természetes következményül a Napoleon ellen kiadott elfogatási parancsot is. A fogság cellájából a vérpadig a rémuralom idejében, rövid volt az út. Robespierre öccsével való ismeretsége, Ricord megbízása egyaránt gyanúkok voltak Napoleon ellen. Az Antibes közelében lévő Carré várába kísérték. Ezt a csapást fejére két honfitársa, Salicetti és Albitte, mérték, akik nemcsak politikai ellenfelei, hanem - úgy látszik - személyes ellenségei is voltak.

Napoleon erős egyénisége ez alkalommal nyilatkozott meg először a maga egész nagyságában. Az a levél, melyet fogságából hozzájuk intézett, férfias, határozott, félelmet nem ismerő tiltakozás. Inkább olyan jellege van, mintha számon kérné tőlük, hogy mit cselekedtek, s nem mentegetőzik. Önérzettel hivatkozik arra, hogy miképpen viselkedett Toulon ostrománál, részt kíván magának Saorgio, D'Oneille és Tanaro elfoglalásának hadi babérjából. Tiltakozik az ellen, hogy minden kihallgatás nélkül gyanusnak bélyegezzék. »Adjátok vissza nekem polgártársaim becsülését - mondja erős férfias önérzettel - s egy órával utóbb, ha rosszakaróim halálomra vágyódnak, ám ölessetek meg. Mit törődöm én az élettel? Elég alkalmam volt arra, hogy megmutassam.«

Három ifju hadsegéde: Junot, a rettenthetetlen bátorságú, Sebastiani és Marmont tervet kovácsoltak, hogy tábornokukat a fogságból erőszakkal is kiszabadítsák. Junot levelet csempészett be hozzá, melyben őt erről a szándékukról értesíti.

Napoleon válasza a következő volt:

»Kedves Junot-m, ajánlatodból igaz barátságod tükröződik vissza. Te is ismered régóta az én barátságomat, s remélem, számítás is reá.

Az emberek lehetnek velem szemben igazságtalanok, kedves Junot-m, a fődolog az, hogy ártatlan legyek, ez nekem elég; lelkiismeretem az ítélőszék, melynek felelősséggel tartozom.

Lelkiismeretem tiszta. Ne tégy tehát semmit. Csak ártanál vele. Isten veled, kedves Junot-m. Baráti üdvözet!

Buonaparte.«

Tizenhárom napi fogság után szabadon bocsátották ugyanannak a Salicettinek a közbenjárására, aki az elfogatásnak egyik értelmi szerzője volt.

Visszatért Nizzába további szolgálattételre. Azaz, hogy tulajdonképpen nem is került sor szolgálattételre. A tüzéségre nem várt semmi munka. Az akcióra termett Napoleont ebben a tétlenségben komor hangulat szállotta meg. Ez a hangulat még inkább fokozódott, midőn egy újabb rendelet szerint más hadtesthez osztották be, s a gyalogsághoz rendelték ki szolgálattételre. Nagyon elkeseredett. Olybá tekintette ezt a rendelkezést, mint lefokozást. Nem tudott belenyugodni, s Párisba ment, hogy a hadügyminiszterrel beszéljen. A hadügyek élén új ember állott: Aubry. A miniszter nem fogadta barátságosan az elégedetlen tábornokot.

- Ön még nagyon fiatal, - mondta Napoleonnak. - Hadd haladjanak az öregek előre!

- A csatatéren hamar megöregszik az ember, - vágott vissza Napoleon, - utólérem korán őket.

A miniszter megmaradt elhatározása mellett, Napoleon pedig kijelentette, hogy a gyalogságnál nem szolgál.

Nehéz helyzet várt Napoleonra. Csak annyit tudtak jóakarói a miniszternél kieszközölni, hogy szolgálaton kívül, zsold nélkül, várakozó állásban lehessen és Párisban tartózkodjék.

Mintha hirtelen megakadt volna Napoleon pályafutása. Merő bizonytalanság a jövő, kiszámíthatatlan a lépés, melyet tennie kell, hogy kellemetlen helyzetén változtasson.

Junot, Marmont, a két fiatal hadsegéde, vele voltak, találkozott Párisban legrégebbi barátjával, Bourrienne-nel is. Eljártak a színházba, a mulató nagy város kínálkozott a társaság örömeivel is, de Napoleon nem vidult fel. Komor gondolatok kergetőztek agyában. Az a terv izgatta, hogy szabadságot kér, s elmegy Törökországba, hogy a szultán tüzéségét szervezze. Munkát keresett, mert a tétlenség s bizonytalanság kínoztá.

A szokottnál is sűrűbben levelezett családjá egyes tagjaival, kiváltképpen bátyjával, Józseffel, sőt sógornője, Clary Desirée iránt melegebb érdeklődés támadt a szívében, anélkül azonban, hogy házasságra gondolhatott volna.

Ruházatát elhanyagolta, szótlánul járt-kelt az utcán, gondolatai másutt révedeztek. Olyan benyomást tett azokra, akik őt nem ismerték közelebbről, mintha lelki beteg lett volna. Pedig nem történt vele egyéb, mint az, hogy kizökkent élete kerékvágásából, s e miatt nagyon elégedetlen volt. Sápadt, sárgás arca, soványsága, öltözete, viselkedése inkább elriasztották tőle az embereket, hogy sem vonzották volna.

Kényszerűségből járt be a Jóléttbizottság topografiai osztályába, s dolgozott. A térképek fölé hajolva órákig szemlélődött. A lelkében szunnyadó nagy erő munkált benne, s íme rettentő tehetetlenségét kellett a nap minden órájában éreznie.

A mozgalmas, mulató Páris nem tudta gondolatait más irányba terelni. Makacs állhatatossággal megmaradt amellett, hogy vagy visszahelyezik őt a tüzérséghez, vagy kimegy Törökországba.

És mindennap várta a sorsfordulatot. Érezte - bárminő búskomorság szállotta is meg a lelkét, - hogy ennek a fordulatnak be kell következnie.

Egészen véletlenül és futólag ismerkedett meg egy Boissy d'Anglas nevű képviselővel. Ez hívta fel reá a figyelmét Pontécoulantnak a Jólétbizottság egyik tagjának, akit a hadi operációk igazgatásával bízott meg a Jólétbizottság. Rettentő rendetlenséget és fejtelenséget talált az ügyosztályban. Emiatt panaszkodott barátjának, aki így szólott hozzá:

- Végy magad mellé egy szakértőt!

- Hiszen ha ismernék valakit!

- Minap találkoztam egy szolgálaton kívül álló tábornokkal. Úgy vettem észre jól érti a dolgát. Esetleg segítségedre lehetne.

- Küldd el hozzám!

Így került Napoleon az intéző politika levegőjébe. Jóakarója volt a hatalmas Barras, gyakran érintkezett Carnot-val, ismerőse volt Fréron, Mariette, csupa olyan emberek, akiknek szava nyomott a latban. Pontécoulant is megbecsülte óriási katonai tudását, ha tehát az a szertelen ambíció lett volna benne, minőt életírói egyike-másika neki tulajdonít, a katonai térről könnyűszerrel átsaphatott volna a politikaira, s ott keresi érvényesülését, ahol az első alkalom kínálkozik. S lám Napoleon ekkor is csak azt szorgalmazza, hogy küldjék őt vissza a hadsereghez, tegyék a tüzérséghez, s ha ezt nem akarják: engedjék meg neki, hogy Törökországba mehessen.

A körülmények hirtelen alakulása meghozta a fordulatot Napoleon számára.

KILENCEDIK FEJEZET.

NAPOLEON MEGISMERKEDIK JOZEFINNEL. A SZERENCSECSILLAG FELRAGYOG.

Az a hajlandóság, mely benne sógornéja, Clary Desirée iránt fölébredt csak olyan volt, mint az égen uszkáló báránnyelű. Elvonult szépen, nem hagyott nyomt Napoleon lelkében. Nem tartozott azok közé a fiatalok közé, akik hirtelen lobbannak, s élete körülményei sem kedveztek az ömlengéseknek. Női társaságokban sűrűbben csak valencei tartózkodása alatt fordult meg, azután komoly gondok foglalták le minden idejét. No meg nem is találkozott olyan nővel, aki reá mélyebb, állandóbb - mondjuk: elhatározó hatással lett volna.

Most azonban Tallien úrhölgy szalonjában, hova Barras, Fréron, s a kor számos szereplője gyakran járt el, egy alkalommal találkozott egy feltűnő szépségű asszonnyal, Beauharnais tábornok özvegyével, kinek férjét a rémuralom idejében megölték.

Tulajdonképpen mit is keresett Napoleon ebben a fényes szalonban?

Mulatságra nem vágyódott, egyébként a társaságot nem kereste, különös is volt úgy viselkedésében, mint ruházatában. S éppen ebben a szalonban, ahol a gondtalan szórakozás volt az egyetlen cél. Hihetetlennek hangzik, s mégis úgy volt: protekciót keresett. S éppen a szalon úrnőjénél keresett, aki föltétlenül rendelkezett Barras-sal. Nem szokatlan dolog egyébként a női pártfogás az emberek előhaladásában, érthető, ha Napoleon is reá szánja a fejét életének ebben a korszakában, mikor helyzete oly visszás, lelke békessége úgy fel van dülva.

Mindegy neki, csak változtasson a tűrhetetlen állapotban.

És a sors úgy akarja, hogy ebben a szalonban találkozzék leendő élete társával.

Beauharnais özvegye, családi nevén Tascher de la Pagerie Jozéfin, mélységes hatással volt Napoleonra. Nem szellemi kiválóságával kötötte le, mert ebben a harminckétéves kreol asszonyban nem volt semmi kiválóság, de lénye, ez a női gondtalanság, bizonyos báj, mely a beszédben, szemben, az arc vonalaiban nyilatkozott meg, a természetesség, vagy annak látszata, mely akkor a társaságbeli nők legnagyobb részéből hiányzott: lebilincseltek a különös természetű Napoleont.

Az özvegy kedves volt Napoleon iránt. Hogy ez a kedvesség minő mértékben róható fel a szokásos udvariasságnak, s minő része volt benne a vonzalomnak: azt eldönteni nem lehet, de számítás bizonyára nem volt benne, mert Napoleon abban az időben még csak nem is sejtette, hogy minő sors vár reá.

Napoleon érzelme Jozéfin iránt állandó volt. Még akkor is megmaradt, mikor elvált tőle, hogy politikai házasságot kössön. A Tallien úrhölgy szobájában így dőlt el Napoleon leendő családi életének a sorsa.

Ámde ugyaninnen indult ki a régóta várt fordulat is. Párisban váratlanul megmozdul az utca. A royalisták nem tudtak az új állapotokba beletörődni. Titkos embereik mindent elkövettek, hogy a konvenció ellen felizgassák a népet. Menou, a párisi helyőrség főparancsnoka nem tudott velök boldogulni. Diskussziókba és tanácskozásokba bocsátkozott a zavargókkal, s a polgárság fölébe keveredett a katonaságnak.

A konvenció ezt látván, szörnyen megijedt. Úgy magyarázta a dolgot, hogy a katonaság is ellene fordul. Nyomban elfogatta Menout és elcsukatta. Hirtelen kellett más tábornokról gondoskodni, aki rendet teremt, s a párisi zavargásoknak véget vet. Barras képviselőt bízták meg, hogy ezt az ügyet kezébe vegye. Barras tanácskozott Carnot-val. Carnot azt tanácsolja

neki, hogy vegyen maga mellé egy tábornokot. Mindjárt felsorol három nevet, a harmadik *Napoleon*. Barrasnak tetszik az ajánlat, Fréron is támogatja őt abban, hogy Napoleon legyen az új főparancsnok. Hivatják Napoleont. Azonnal kell határoznia. Barras megteszi az ajánlatot. Napoleon némán áll előtte. »Három perc időt adok a gondolkodásra.«

Súlyos, nehéz, s következményeiben előre ki nem számítható három perc volt ez. A világtörténelem egyik fordulópontja következett utána. Napoleon e szavakkal fogadta el az ajánlatot: - »Elfogadom, de egyúttal kijelentem, hogy kardomat a hüvelyébe csak akkor dugom vissza, ha rendet csináltam!«

E büszke, sokatmondó, s még többet sejtető szavakkal eldöntötte Napoleon nemcsak a maga, hanem a Franciaország sorsát is.

Vendémiaire (október) 13-ikán éjjél után egy órakor történt ez. Másnap 14-ikén Napoleont hadtestparancsnokká nevezte ki a konvenció. Az újságok elvitték a hírt Franciaország minden részébe, s ettől az időtől kezdve az újságoknak evvel a névvel igen sok dolguk volt. Páris utcáit a Napoleon rettenetes ágyui végigsöpörték, s a »kartács-generális« megkezdette pályafutását.

A szolgálaton kívül álló komor, ifju tábornok Párisban ismertté és félelmissé vált. A cselekvés terén most már kibontakozott minden belső érték, amely benne oly hosszú ideig tétlenségre volt kárhóztatva.

Október 14-ikén reggel 2 órakor írta bátyjának a következő levelet:

»Végre minden rendben van. Első gondolatom a tiéd. A szakosztályokba szervezett royalisták napról-napra elbizakodottabbá lettek. A konventtől azt a rendeletet kaptam, hogy a Lepelletier-szakosztályt fegyverezzem le. Menou, a főparancsnok, amint mondják, áruló volt. Rögtön elmozdították a helyéről. A konvent Barrasra bízta a haderő felett a rendelkezést, s a Jólétbizottság engem rendelt melléje katonai parancsnoknak. Csapatainkat felosztottuk, s midőn az ellenség a Tuileriák mellett ellenünk támadást akart intézni, sokat leterítettünk közülök, a mieink közül harmincan elestek, hatvanan megsebesültek. Most minden csendes.

Buonaparte,
brigadéros.

U. i. A szerencse kedvez nekem.«

Valóban a szerencse nyult bele Napoleon sorsába. A Páris utcáit végigseprő kartácsok, az ágyuk dübörgése, mint egy végzetes zene vezette be Napoleon világverő útját.

TIZEDIK FEJEZET.

NAPOLEON HÁZASSÁGA.

ÁTVESZI AZ OLASZORSZÁGI HADSEREG FŐVEZÉRLETÉT.

Most már, hogy tekintélyes állása, ismert neve volt, gondolhatott a házasságra. Beauharnais özvegye iránt fölébredt érzelme egészen betöltötte szívét, sőt egész lényén uralkodott. Csaknem zsarnoki érzelem volt, mindent mellékessé tett. Levelei csaknem izzó hévvel vannak tele. Ha az ember belehelyezi Napoleont felelősséggel teljes működése körébe, midőn nagy feladatok egész tömege vár megoldásra, midőn a napnak csaknem minden perce be van táblázva fontos intézkedésekkel, s olvassa bátyjához intézett, később Jozéfinhez írt leveleit: úgy hat reá Napoleon szerelme, mint egy gyermekifjú első áradozása. Benne van minden hite, bizalma, ostromló türelmetlensége, aggodalma, a léleknek exaltációja. Szinte félünk tőle, s egyúttal féltjük őt, hogy az a nő, aki e lángoló sorokat olvassa, meg tudja-e érteni, osztja-e, s ha nem osztja teljes mértékben: boldoggá fogja-e tenni? Jozéfin túl volt már az első hevülés korán, két gyermeke volt: Jenő és Hortense. Más levegőben nőtt fel és élt, mint Napoleon. A társaság dédelgetettje volt; szépsége, bájossága, a környezet bizonyára kifejlesztették benne azokat a kívánságokat, melyek a nőt elkényeztetik. Alig tudjuk elhinni, hogy minden vágya csak abban pontosulhatna össze, hogy ömlengő, boldog társa legyen a huszonhét éves katonának, kit modora, külseje, származása semmiképpen sem emelt a korabeli gavallérok fölé. Jozéfin nem is látszik mély kedélyűnek, hogy megérthesse egész nagyságában Napoleon lényét.

A házasság megtörténik 1796 március 8-án. A párisi főhadiszállásról március 11-én a következő levélben értesíti a direktóriumot Beauharnais özvegyével kötött házasságáról:

Barras polgárt megbíztam azzal, hogy a direktóriumot értesítse Tascher Beauharnais polgárnővel kötött házasságomról. Az a bizalom, melyről a direktórium irányomban minden alkalommal tanuságot tett, kötelességemmé teszi, hogy minden cselekedetemről beszámoljak. Újabb kapocs ez a házasság, mely engem hazánkhoz fűz, nyomósabb záloga annak az elhatározásomnak, hogy üdvömet csak a köztársaságban keressem.

Üdvözet és nagyrabecsülés!

Az olaszországi hadsereg főparancsnoka

Bonaparte.

Mert az volt. A direktórium még házassága előtt nevezte ki erre a fontos állásra. A kinevezésnek nemcsak az volt az oka, hogy a párisi zendülés leverése alkalmával meggyőződtek rátermettségéről, hanem az is, hogy félelmes embernek tartották, s így szükségét látták annak, hogy minél távolabb legyen a politikai események színhelyétől.

Így Napoleon házassága után néhány nappal otthagya újonnan alapított családi fészket s elindult Olaszországba.

Arról, hogy felesége is elkísérje őt, egyelőre szó sem lehetett. Maga Napoleon sem kívánta, Jozéfin pedig nem is gondolt reá. Már ez a tény maga is bizonyossága annak, hogy Jozéfin nem szándékozott férjével az élet gondjait megosztani. Abban állapodtak meg, hogy mihelyt Napoleon Olaszországban valahol megállapodik, s állandóbb tartózkodásra alkalmas helyet szemel ki: Jozéfin utána fog menni.

A huszonhét éves fővezér megkezdette dicsőséges hadvezéri tevékenységét. A direktórium azzal a feladattal bízta meg, hogy az osztrák császár olaszországi birtokait támadja meg. A köztársaság ellen hadat viselő európai hatalmak közül Ferenc császár egyike volt a legfélel-

mesebbeknek. A direktórium három hadtestet mozgósított Ferenc császár ellen, egyiknek Jourdan, a másikkak Moreau és a harmadikkak Napoleon a fővezére. A három hadtest közül a legkevesbbé rendezett, s a leggyarlóbban fölszerelt éppen az olaszországi volt, melyet Napoleon előtt Schérer vezetett.

A feladat tehát, melyet a direktórium Napoleonra rótt, egyike volt a legnehezebbeknek.

Egy nagyfontosságú hadjárat munkája elé állította olyan időben, mikor az állampénztár üres volt, reábízott egy hadsereget, amely idegen országba éhezve, rongyosan, kedvét vesztve inkább arra várt, hogy hazarendeljék, mint arra, hogy tovább nyomorogjon. A hadsereg élére egy fiatal generálist állít a direktórium, akire a többi idősebb tábornok féltékeny szemmel néz, akiről a touloni ostrom tényén, s a párisi utcai harc leverésén kívül egyéb hadi tényt nem tudnak.

Sőt Schérer, az olaszországi hadsereg fővezére, kinek Napoleon haditervét az olaszországi hadjáratra vonatkozólag már előzőleg megküldötte a direktórium, úgy nyilatkozott a tervről, hogy merő eszeveszettség a terv, ám hajtsa végre az, akinek a fejéből kipattant.

Ilyen előzmények után elképzeltük, hogy minő önbizalomnak kellett Napoleonban lennie, hogy erre az emberfeletti munkára vállalkozzék. Kellett bíznia abban a varázsban, mely lényében katonáival szemben megvolt. Plutarchos nagy hősei, Caesar galliai hadjáratának képe lebeghetett lelke szeme előtt, s mindenekfelett a fiatal kor vakmerősége. Minél nagyobb a nehézség, annál nagyobb a dicsőség. Óhajtotta a küzdelmet, hogy kiválthassa azokat az értékeket, amelyek benne voltak.

A szerelem édes álmaiban ringó lelkét nagy cselekvések felé irányította; és talán egyik célul az is lebegett előtte, hogy minél fényesebbé teszi nevét: annál jobban magához láncolja a bűbájos asszonyt, ki neki mindene volt.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

MIKÉNT FOGADJÁK AZ ÚJ FŐVEZÉRT? MILLESIMO. LODI. ARCOLE.

Az olaszországi hadsereg új fővezére minden fontos lépéséről, szándékáról, csatájáról hivatalosan értesíti a direktóriumot. Ezeknek a leveleknek a nyomán kísérik őt.

A nizzai főhadiszállásról március 28-án írja, hogy néhány napja már, hogy a seregnél van, s tegnap óta átvette a vezérletet. A sereg állapota nyomoruságos, de nem reménytelen. A hadsereg szállítói és élelmezési ügyvivői csalók és gazemberek. Majd ráncbaszedi őket. A katonáknak ezentúl jó kenyeret s elegendő húst kell kapniok. Egyik zászlóalj föllázadt, nem akart Nizzából elindulni. Azt mondták, nem kapnak zsoldot és rongyos a lábbelijük. A gránátosokat lefegyvereztettem. Tisztjeikben nincs elegendő erély. Az egész zászlóaljat feloszlatom, s a többiek közé sorozom be.

A hadsereg örömrivalgással és bizalommal fogadott. Különös örömet okozott nekem Schérer tábornok nyíltsága és derekassága. Nagy hálaára kötelezett engem azzal, hogy minden szükség és hasznos intézkedésre őszintén felhivta figyelmemet.

Ez a beköszöntője. Első intézkedése erélyes, mert az engedetlen gránátosokat megfékezi, első gondja a jó hadvezérre vall, midőn arra gondol, hogy katonáinak tisztességes kenyeret és húsa legyen. Az állam érdekét védi, midőn a szállítókat és ügyvivőket szigorúan szemmel tartja.

Keveset beszél, de nagy hatással. A katonák megértik, midőn vezérük így szól hozzájuk: »Katonák, ti éheztek és rongyosak vagytok. Az állam adósságos, de most szegény, nem fizetheti meg adósságát. Annál szebb, hogy ti békekészen tudtok várni. Én titeket a leggazdagabb országba vislek. Ott reátok hír és dicsőség vár. Katonák, eljöttök-e velem, lesz-e bátorságotok és kitartásotok?«

Ebben a néhány szóban Napoleon, a hadvezér minden fényes tulajdonságával benne van. Megrezegetti a katonák szívében azt a húrt, amely a legszebb hangot szokta adni. Ez a közvetlenség és nyíltság óriási hatással van a tömegre.

Hát még amikor napról-napra látták a fővezért a maga fáradhatatlanságával. Mindenütt ott volt, mindenről számot kért, megmérte a szénaporciókat, megbüntette a csalni akarót, megkóstolta a kenyeret, szóba állott a közkatonákkal, végigjárta az öröket, megosztotta minden nyomoruságban katonáival. Nem habozott semmiben, egész lénye hatalmas, acélos akarat volt. A közkatonák bámulva néztek reá, a tiszték, akik eleinte bizonyos tartózkodással viselkedtek vele szemben, elismerték hatalmas szellemi fölényét. Csak egy-két szerencsés csata kell, s az olaszországi hadsereg munkára képessé válik.

Az első diadal Montenotte mellett visszaadta a hadsereg bizalmát. Április 20-án újra csatára került a dolog. A szardíniai és osztrák egyesült hadsereggel állott szemben. Napoleon haditerve azon nyomban készen volt. Mintegy divinációszerű tehetsége volt arra, hogy az adott helyzet gyors figyelembevételével intézkedjék. Ördögös gyorsasággal és biztosan mozgatta a hadtestet. Tábornokai buzgón teljesítették parancsait. Imponált nekik a fővezér határozottsága, s bámulatba ejtette őket hadi taktikája, mely új felfogásával lángelmére mutatott.

Az osztrák és szardíniai hadsereget körülkerítette, de oly váratlanul, hogy még arra sem maradt ideje, hogy magát megadja. A franciák szenvedélyes tüzzel pusztították a közrefogott ellenséget. A millesimoi csatában mintegy 9000-en estek francia fogságba, elvettek az ellenségtől 22 ágyut és 22 zászlót. Harmadfél ezren estek el az osztrákok és szardíniaiak közül, s aránylag kevesen, mintegy 400-an a franciák közül.

És Napoleon hadi jelentésének végén nyomban megjutalmazásra ajánlja azokat, akik derekasan viselték magukat. »A 39-ik brigád élére Lannest neveztem ki.«

A rákövetkező napon Mondovi mellett aratott győzelmet, s ez alkalommal így számol be a hadsereg állapotára vonatkozólag:

»Fogalmuk sincsen arról az állapotról, melyben a hadsereget találtam. Mikor a fővezérletet átvettem, tömérdek rossz elem pusztított benne. Nem volt kenyér, nem volt fegyver, nem engedelmeskedett senki. Büntettem, s mindent elkövettem, hogy a katonai rendet helyreállítsam. A többit reábiztam a győzelemre. Még sok mindenben érezzük a hiányt. Nincs elegendő podgyászszekegünk, rosszak a lovaink. Az élelmezés szállítói kapzsiak. Csodálatos egy életmódot kell folytatnom. Holtra fáradtan érkezem a táborba, éjjel az adminisztráció munkája foglal le. Mindent kell látnom, hogy rend legyen.

Ha a katonának nincs mit ennie, akkor kivetkőzik emberi mivoltából. Vagy rend lesz a seregben, vagy itthagynom, s rablók vezére nem leszek.

Nekem mindössze 34.000 gyalogosom, s 3500 lovasom van, velem szemben pedig 100.000 ember. Az ellenségnek számos erődítménye, jól kiképezett tüzérsége van. Nekem minden reménységgel katonáim bátorsága s a köztársaság géniusza.«

Sürgeti a hadsereg megerősítését. Tüzértiszteket kér, továbbá 1000 lovas és 6000 gyalogost.

Rendkívül érdekes hadijelentése a *Lodi* melletti csatáról.

»A főhadtest május 21-én hajnali három órakor érkezett Cassalleba. 9 órakor előőrseink az ellenségre bukkantak, mely a Lodi felé vivő utat szállotta meg. Kiadtam a rendeletet, hogy a lovasság négy könnyű ágyuval induljon el. Augereau és Masséna tábornokok hadosztályai nyomban megkezdették a műveletet. Ezalatt az előőrstől küldött csapat megfutamtotta az ellenség előőrseit, egy ágyut elfoglalt. Benyomultunk Lodiba, az ellenséget folyton üzve, amely az Adda hídján már átvonult. Beaulieu, az osztrák fővezér már csatára készen várt. Harminc ostromágyú védte a hidat. Tüzérségemet felállítottam. Több órán át folyt élénken az ágyuzás. Mihelyt az egész hadtest megérkezett, sűrű oszlopokban állítottam fel, élére két karabélyos zászlóalj, s utánuk az összes gránátos zászlóaljakat. Rohamlépésben indultunk a híd felé. »Éljen a köztársaság!« - hangzék harci riadóul. Az ellenség gyilkos tüzellel fogadott. Ha egy pillanatra is visszadöbbenünk tanácstalanul - vége mindennek. Tábornokaim: Berthier, Masséna, Cervini, Dallemagne, Lannes brigadéros és Dupas zászlóaljparancsnok katonáik elé ugrattak s a rettentő hadioszlop mindent elsepert, ami útjába állott. Az ellenség minden ágyuja kezünkbe jutott, Beaulieu hadsorát keresztültörtük: halál, rettegés fogadta a szörnyű oszlopot. Tüzérségünk az Adda egyik sekélyén átment ugyan, de a kedvezőtlen hely miatt nem tüzelhetett. Az ellenség 20 ágyut vesztett, mintegy 2-3000 embere maradt a csatatéren, nekünk mindössze 150 halottunk és sebesültünk volt.

Ha föl akarnám mindazoknak a katonáknak a nevét sorolni, akik ezen a rendkívüli napon derekasan megállották a helyüket, köztük volna az előcsapat minden karabélyosa, gránátosa, minden törzstiszt.

Lombardia már a miénk. Remélem, hogy rövid idő múlva Milano és Pavia kulcsait is elküldhetem.

Annak, hogy olyan kevés emberünk vészett el, oka a rendeleteknek gyors végrehajtása, s az a megrendítő hatás, melyet a félelmet nem ismerő oszlop rohama tett az ellenségre.«

E fényes győzelem után kapta Napoleon a direktóriumnak azt a rendeletét, hogy melléje Kellermann tábornokot állítják. A direktóriumnak ezt a határozatát Napoleon azzal a cselekedetével idézte elő, hogy Piemonttal saját felelősségére kötött fegyverszünetet. Egyáltalában Napoleon győzelmei bizonyos tekintetben megijesztették a direktóriumot. Féltékennyé tették, s így Kellermann kiküldetésének is félig-meddig ellensúlyozó jelentősége volt. Ez bántotta Napoleont.

»Úgy hiszem, egy rossz fővezér is többet ér, mint két jó egy seregnél... Csak úgy lehetek hasznukra, ha irántam éppen olyan bizalommal viseltetnek, mint Párisban.«

Olaszországot Napoleon fegyvere irtózatossal félelemmel töltötte el. Parma és Modena hercegei sietve kértek tőle békét. Napoleon békét kötött velük, de nagy hadisarcot rótt ki rájuk, s a hadisarc egy részének fejében nagyértékű műkincseket is elfogadott tőlük. Rögtön Párisba küldte a műkincseket, az elfoglalt zászlókat. Bizonyára nem minden számítás nélkül. Hadd lássák a párisiak a francia hadsereg diadalának emlékeit. A pápa és a nápolyi király is békét vásároltak a fiatal hódítótól. Drága béke volt, mert Napoleon erős árát szabta.

Ferenc császár újabb sereget küldött Olaszországba Wurmser fővezérlete alatt. Ámde a fiatal óriást nem lehetett diadalútjában megállítani. Több csatavesztés után Mantua várába szorult az osztrák fővezér, Napoleon körülzárta. Ekkor az osztrák császár a harmadik sereget is elküldötte Alvinczy fővezérlete alatt, hogy Mantuát fölmentse, Wurmser seregével egyesüljön s úgy próbáljon szerencsét a franciák ellen.

1796 november 18-án vívta Napoleon Alvinczy seregével döntő csatáját az arcolei híd mellett.

Az Alpon folyócskán keresztül vivő hidat védték az osztrákok. Három álló napig csaknem szakadatlanul folyt a csata. A franciák tömött sorokban intéztek rohamot a híd ellen, nem törődve a golyók sűrű záporával, mely őket fogadta. A tábornokok hadtesteik élén vakmerő bátorsággal újra meg újra rohamra vezényelték katonáikat, de az osztrák tüzérek visszatérésre kényszerítették. Ekkor Napoleon maga ragadta kezébe a zászlót, s villámló szemmel, oroslán bátorsággal indult neki a hídnak. »Utánam!« ez volt a buzdító beszéd, melynél hatalmasabb sem előtte, sem utána nem hangzott el. Már a híd közepéig jutott, midőn újabb osztrák csapat szegezte az ágyukat a franciákra. Irtózatossal kavardás támadt a hídon. Összetorlódtak, a gránátosok körülvették imádott vezérüket, s a biztos halál torkából kiragadták, de a nagy tolongásban a hídról belezuhant a mocsárba, derékig vízben, közelében az ellenség. »Előre, katonák! - harsogott ezer meg ezer torok. - Mentsük meg tábornokunkat.« És a gránátosok nekiestek az osztrákoknak, visszaszorították, s ezalatt egy francia hadoszlop az osztrákok háta mögé került - s a csata el volt döntve, még pedig a franciák javára.

Wurmsernek, aki Mantuában várta a segítséget, 20.000 emberével meg kellett magát adnia. És Napoleon megkötötte a békét Ferenc császárral. Befejezte dicsőségesen az olaszországi hadjáratot. Megalázta Ausztriát, a francia köztársaság legnagyobb és legveszedelmesebb ellenségét.

Schérernek igaza volt: azt az örült haditervet csak az tudja végrehajtani, aki csinálta. Nos tehát végrehajtotta.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

BOLDOG VOLT-E EKKOR AZ ÜNNEPELT FŐVEZÉR?

Az olaszországi hadjárat elején úgy látták Napoleont, mint a világ legboldogabb emberét. Mézesheteiből ugyan csak két nap lett, s el kellett válnia Jozéfinától, de lélekben folyton vele volt. Haditudósításain és diplomáciai jegyzékváltásain kívül főleg Jozéfinhez írt levelei foglalják le azt a kevés időt, mely a hadjárat munkálatai mellett a maga személyes ügyeire maradt.

Semmi sem tanulságosabb, mint ez a levélsorozat.

Ha összehasonlítjuk hivatalos leveleivel: két ember áll előttünk: a parancsoláshoz szokott, rendkívül határozott, erősakarátú hadvezér, sőt egy csipetnyi uralkodó is már, a fegyver nagy hatalmára támaszkodó; s másfelől egy aggodalmaskodó, szerelmes ifjú, aki - mintha reggeltől estig egyebet sem tenne, mint a levélkére várna. Arra a levélkére, melytől élete minden boldogsága függ.

Az egyik levélben aggódik feleségének egészségi állapota felett, másikban ujjong, hogy mégsem beteg, a harmadikban biztatja, hogy csak szórakozzék, hiszen erre szüksége van. Majd hálálkodik, hogy valahára írt neki: »Megkaptam a leveledet, imádásra méltó barátnőm; örömmel töltötte meg a szívemet. Ezer köszönet, hogy tudósítottál engem hogyléted felől. Ma bizonyára jobban érzed magad, meg vagyok győződve, hogy visszatért egészséged. Ajánlom, hogy lovagolj, igen jótékony hatással lesz egészségedre.

Mióta elváltunk egymástól, mindig szomorú vagyok; csak melletted tudok boldog lenni... Mikor rázhatom le vállamról a gondot, mikor leszek szabad, hogy mindig melletted lehessenek!«...

És mindenik levelében ostromló hévvel sürgeti, hogy jöjjön, mert látni akarja. Szemrehányásokat tesz neki, zúgolódik, sőt felüti fejét a gyanakvás is. Kétkedik szeretetében, hűségében.

Valóban sajnáljuk a diadalmas hadvezért, midőn e levelekből azt olvassuk ki, hogy Jozéfin nem siet hozzá. Jozéfin nem akar Páristól elválni, mert neki ott jól telik az ideje a megszokott környezetben, a megszokott kedvtelések között. Jozéfinnek hízeleg, ha az ujságokból Bonaparte fővezér dicsőségéről olvas, ha az utcán, a szalonokban jelentős pillantással néznek reá, s azt mondják: »Ime diadalmaink nagyasszonya!«

A futárok sűrűn keresik fel a fővezér feleségét. Levelet hoznak neki Itáliából. Hoztak jelentést is a direktóriumnak, de onnan nem várnak választ, arra Napoleon nem olyan kíváncsi, mint az asszony válaszára.

Az asszony válasza rövid, kevés benne a melegség. Többet vár a hadvezér, mindig többet, s ha valamicskével több van a szokottnál, akkor már boldog. De csak rövid időre. Látni akarja mindenáron. Addig ostromolja, míg végre Jozéfin elhatározza, hogy Párist odahagyja. Nehéz és keserves elhatározás ez, de hát, ha az a »bohó Bonaparte« mindenáron akarja. Még a könnye is hull a szép kreol asszonynak, aki Párist jobban szereti, mint az urát.

Milanóban gondoskodott egy szép palotáról Jozéfin számára. Csak jöjjön minél előbb. Társasága is lesz, nem fogja magát ünni.

A találkozás megtörténik. Az asszony meghozta a nagy áldozatot, s Napoleon boldog. Úgy hiszi, hogy Jozéfin mégis csak szereti őt. Aggodalmai, kétkedése elmúlik. Most már nyugodtabb, mert közelebb tudja, gyakrabban meglátogathatja.

És egy alkalommal, midőn repeső szívvel siet, hogy lássa az asszonyt, aki tudta, hogy érkezik - üresen találja a palotát. Az asszony elment hazulról.

Napoleon ajkába harap, s visszamegy a táborba. Ámde még akkor haragjánál nagyobb a szomorúsága. Igen sok benne az érzelem, fölöslegjéből bőven táplálkozik a szív. Egy levél, az első találkozás, egy-két jó szó kiegyenlít mindent.

Mintha játékszer volna ez a fővezér hatalmas zsenijével együtt a kreol asszony kezében. Ha síma kezével végigsimogatja homlokát, szemét, újra rózsás fátylon keresztül lát mindent.

Avagy nem erre mutatnak-e a következő sorok:

Barátnóm, kérve kérlek, gondolj gyakran reám, írd nekem mindennap. Vagy beteg vagy - vagy nem szeretsz már engem. Hát azt hiszed, hogy a szívem márványból van? Nem törődöl a fájdalommal? Nem tudom elhinni. Te, akinek a természet szellemet, szelid lelket és szépséget adott, te, aki egyedül tudtad szívemet meghódítani, te, aki bizonyára nagyon jól tudod, hogy minő korlátlan hatalmad van felettem.

Írd nekem, gondolj reám és szeress engem.

Egész életére a tiéd

Bonaparte.

A levelek sorai közül oly gyakran olvassuk ki a levél írójának szomorúságát. Mintha a szíve reszketését is éreznők. Nem, az igazi boldogság nem terem mindig azoknak, akik a csatamezőn babérokat aratnak. Jozéfin nem fogja a Napoleon szívét mindig betölteni. Az ifjúság rajongása el fog párologni, amiképpen elpárologott a Paoli iránt való rajongása, mikor jobban megismerte. Napoleon is jobban meg fogja ismerni Jozéfin. És akkor? Ne vágjunk elébe az eseményeknek.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A PIRAMISOK ALJÁBAN.

A Párisba visszatérő Napoleont 1797 decemberében nagy ünnepléssel fogadták. Az utca népe, a szalonok mind az olaszországi hősről beszéltek. Ezeknek az ünnepléseknek tömjénfüstjében Jozéfin hiúsága lelte legnagyobb kielégítését. Megint Párisban lehetett, ez volt boldogságának legfőbb oka.

A direktórium aggódva látta azt a nagy népszerűséget, melynek Napoleon főleg katonái körében örvend. A polgári társadalom nem volt olyan erős, legkevésbé pedig konszolidált, hogysen a katonaság hatalmának esetleg fokozódásával szemben a küzdelmet fölvehette volna. Továbbá az olaszországi dicsőséges hadjáratnak s Napoleon fővezér viselkedésének voltak olyan mozzanatai, melyek a direktórium tagjait komolyan gondolkozóba ejthették. A fiatal hős többször érezte a fölötte álló politikai, tehát polgári hatalommal, hogy nyugoskodásnak tartja ellenőrző intézkedéseit. Hatalmi féltékenység szállotta meg a direktóriumot, veszélyesnek látták Napoleont, s félelmes eszköznek kezében a haderő felett való rendelkezést.

Viszont Napoleon is jól tudta, hogy az olaszországi diadalokkal mintegy ízelítőt adott a közvéleménynek s ha ennek méltó folytatása nem lesz, a változó viszonyok között szerepét hamar lejátszhatja, mivelhogy az emberek hamar felejtene. Neki újabb meg újabb diadalokra kell törekednie, hogy neve közszájon forogjon, a közvélemény napirenden tartsa. Franciaország még nem számolt le minden ellenségével, s bármily nagy áldozatokba kerül is, folytatni kell a háborút, illetve meg kell indítani egy másik veszedelmes ellenség, az angol ellen.

Így született meg agyában az egyiptomi hadjáratnak a gondolata, amely az angol tengeri erő meggyöngyítésére irányult. Tulajdonképpen akkor veti el Napoleon azt a magot, melyből utóbb élete tragikuma csirázik ki. Angolországot megalázni Napoleonnak mindvégig leghőbb kívánsága.

Nyomban munkához lát, elkészíti a kalandosnak látszó tervet, bemutatja a direktóriumnak, kinevezteti magát az Angolország ellen indítandó hadjárat fővezérének. A direktórium elhatározására jelentékeny befolyással az van, hogy Napoleont mindenáron el kell távolítani, hogy rája nézve veszélyessé ne váljék.

A mozgósítás megkezdődött. Nem is folyt csendben. Napoleonnak volt gondja reá, hogy Franciaország szerte nagy port verjen fel. Mindazok, akik Napoleon olaszországi hadjáratában résztvettek, nagy örömmel csatlakoztak hozzá. Ámde nemcsak hadjáratjellege volt ennek a nagy keretek között meginduló mozgalomnak. Egyúttal gyarmatosító expedíciónak is készült. Írókat, tudósokat szándékozott Napoleon magával vinni, hogy a fáraók sok ezeréves kulturájának tanulmányozását is az emberiség hasznára összekapcsolják a hadjáratral. A tudósok között volt Monge, a kitűnő matematikus, Napoleon egykori tanára is, továbbá Berthollet, a kémikus. A francia tengerpart kikötőiben gyülekeztek a személyszállító hajók. 400-nál többet tartottak készen, hogy a 35.000 katonát átszállítsák Egyiptomba. Brueys admirál erős flottája fogja majd kíséni.

Az angol kormány Nelson tengernagyot küldötte a Középtengerre, hogy a francia tengerpartot szemmel tartsa s minden átkelést Egyiptomba megakadályozzon. A francia hajók azonban szerencsésen kikerülték az angolok figyelmét, akiket a vihar Szardinia felé hajtott, s míg hajóikat rendbehozták s visszaérkeztek, a francia flotta Malta szigeténél állapodott meg. Maltát a lovagrend minden kardcsapás nélkül feladta, s június 13-án már fehér zászló lengett a maltai őrtornyok csúcsán. Napoleon 3000 főből álló őrséget hagyott a szigeten, s tovább

folytatta útját Egyiptom felé. Az angol flotta Malta szigetéhez elkésve érkezett, Napoleont - amint Nelson mondá - ördögös szerencséje a vízen sem hagyta el. Úgy mozog a tengeren is, mint a szárazföldön.

Július 1-én Alexandriánál kötött ki. Háborgott a tenger, de Napoleon nem törődött ezzel az akadállyal sem, partra szállította embereit. A nagy várost hamarosan elfoglalta, s keleti képekben pompázó proklamációjában magyarázta a város lakóinak, hogy ő segítséget hoz a pápa, a maltai lovagrend ellen, barátja a padisahnak, s meg akarja őket a mamelukok zsarnokságától menteni. A kiáltványt arab nyelvre fordíttatta a tolmáccsal, s így juttatta nyilvánosságra. Alexandria után Cairo következett sorra. E népes és nagy város. Csakhogy míg idejutottak a franciák, rettentő sokat kellett az éghajlattól szenvedniök. A homoksivatagban a menetelés, a rettentő hőség, az iható víznek a hiánya, közben-közben a mamelukok támadása nehezítették meg a franciák útját. Míg Cairóba érkeztek, három ízben került csatára a sor. Mind a háromban szétszórták a mamelukok lovasait.

1798 július 21-én a piramisok aljához érkezett.

A hatalmas kőkolosszusok némán néztek az idegen országból jött katonákra. Mintha kérdezték volna tőlük, hogy miért jöttek? Meg akarják a világ folyását változtatni? Napoleon itt mondá azt a néhány szót, melyre az utóvilág oly sokszor hivatkozott:

»Franciák! Ma Egyiptom urai ellen szálltok síkra; ne feledkezzetek meg arról, hogy a kőóriások csúcsáról négyezer esztendő néz le reátok!«

Ez a néhány szó leírhatatlan hatással volt a katonákra. A bátorság mindenki szívében hősiességgé fokozódott, s a piramisok aljában a mamelukok fölött fényes győzelmet aratott.

Négy nappal utóbb Egyiptom legnagyobb városa: Cairo is megnyitotta kapuit Napoleon előtt.

Cairo elfoglalása után kapta Napoleon azt a megrendítő hírt, hogy Nelson Abukir mellett egy rettentő éjjeli csatában a szó szoros értelmében megsemmisítette a francia hajóhadat. Maga az admirális odaveszett, mindössze néhány hajót tudott Villeneuve altengernagy megmenteni.

Napoleon nem esett kétségbe. Marmonthoz ezekkel az emlékezetes szavakkal fordult: »Hajóhadunk pusztulása kényszerít minket, hogy még nagyobb dolgokat műveljünk ezen a földön, mint azt előre terveztük. Fejünket az összecsapó hullámok közül ki kell emelnünk, s a hullámok színbeverődnek.«

Csakhogy az abukiri vereségnek híre hamar bejárta Európát, s következményei a francia viszonyokra igen súlyosak voltak. Mindenekelőtt a porta ennek a hatása alatt szövetkezett az angollal, s nyíltan Franciaország ellen foglalt állást. Az olaszországi államok megmozdultak. A nápolyi királyság nyíltan elszakadt a francia köztársaságtól, fényes ünnepek közepett fogadta Nelsont. Úgy ünnepelte, mint a zsarnok erejének megtörőjét. Ausztria is elérkezettnek látta az időt arra, hogy a campo-formioi békét, melyet amúgy is csak fegyverszünetnek tekintett, tovább ne tartsa meg, s 1798-ban a második koalíció Franciaország ellen megalakult.

A köztársaság serege a Rajna vidékén is vereséget szenvedett, s magában Franciországbán a kimerülésnek kétségbe nem vonható jelenségei napról-napra szemelláthatóbbá váltak. A direktórium tagjai között éles ellentétek fejlődtek ki, a köztársaság pénzügyi viszonyai nyomoruságosak voltak, nem tudtak hitelhez jutni, s minden jel arra mutatott, hogy a forradalom vezetői kiejtették kezükből a gyeplőt, a nép nyugalomra, rendre vágyódott, a kereskedelem, ipar pangott, a megélhetés föltételei megnehezedtek. Várták a megszabadítót. Aki rendet teremt: azé lesz a dicsőség és a hatalom.

Míg Franciaországban ilyen válságos volt a helyzet, Napoleon csüggedetlenül folytatta Egyiptomban a megkezdett munkát. Hogy a mamelukokat, arabokat megfélemlítse, irtózatos,

csaknem embertelen szigorúsággal bánt velük. Ennek a végső eszköznek alkalmazására a szükség kényszerítette őt. Akarta, hogy félelmes híre mindenütt megelőzze. »Ezek a népek csak úgy fognak engedelmeskedni, - úgymond - ha félnek.«

December végén Sueznál állott seregével, s itt vette a hírt, hogy török sereg szállotta meg El-Arisch erődöt. Rögtön odasietett seregével, amely ekkor már 13.000 emberre apadt le. El-Arischt, Gazat hatalmába kerítette. Aztán Jaffára került a sor, ahol 3000 embert, bár a fegyvert lerakta, irtózatossággal halomra lövett. Ennek a cselekedetének motívumát ma sem tudjuk. Legvalószínűbb az, hogy ez a vérfürdő is a megfélemlítés eszköze akart lenni.

Március 18-án Saint-Jeand'Arc-hoz, a régi Akkon-hoz érkezett. Itt azonban angol és török szövetkezve vártak rá. Hiába volt minden hősiessége a franciáknak, a várost bevenni nem tudták. Tömérdek emberét vesztette el Napoleon, s a pestis még növelte a nyomorúságot.

Napoleon ekkor sem esett kétségbe. Seregeinek jóformán csak romja volt még. A visszavonulás útja Szíria forró homokján, ellenségtől körülfogva, állandóan nyugtalanítatva, egyike volt emberi fogalmak szerint a legnehezebbeknek. Valóságos istenkisértés. Ámde Napoleon bízott katonáiban, s azok vakon mentek, ha Napoleon vezette őket. Alexandriába érkeztek. Összetörve, megfogyatkozva, pihenésre vágyva. S íme, ekkor jön a hír, hogy az abukiri parton nagy török-angol sereg várja, amely a tengerbe nyúló földnyelven sáncolta el magát. Napoleon erejének végső megfeszítésével támadta meg az ellenséget, s a franciák mintha a pusztítás démona szállotta volna meg őket, úgy harcoltak. A leírhatatlan véres csatában a szó szoros értelmében összetörte az ellenséget. Hetezer ember veszett el ebben a csatában. Egy részüket francia golyó terítette le, más részüket a tenger hullámai nyelték el.

Ebben az időben értesült behatóbban azokról a szomorú állapotokról, melyek Franciaországban uralkodtak. A direktórium kívánsága is most már az volt, hogy Napoleon serege egy részével jöjjön haza, s vegye át minél előbb a köztársaság hadseregének fővezérletét.

Így határozta el, hogy Egyiptomot otthagyja. Klébert bízta meg a sereg fővezérletével, s augusztus 22-én Alexandriában hajóra szállott. Magához vette Bourrienne-t, Lavalette-t, Lannes-t, Marmon-t, Berthiert és Murat-t, továbbá a két tudóst: Monge-t és Berthollet-t, néhány száz katonát, s az ellenséges angol hajókat szerencsésen kikerülve, francia partra szállott.

Október 16-án reggel Párisba érkezett.

És útja valóságos diadalmenet volt a francia földön. Mindenki őt várta, mindenki benne reménykedett. Rend legyen, béke legyen, gyógyuljanak a vérző sebek, éljenek a polgárok a békés munka áldásait újra megismerve.

Ez volt a közhangulat.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

AZ ELSŐ KONZUL.

Napoleon céltudatosan készítette elő uralmának az útját. Mélyen belepillantott hazájának politikai viszonyaiba, látta az egyes pártok töredék erejét, s bölcsen cselekedett, mikor a pártok egyikéhez sem csatlakozott. Nem is járt katonai ruhában, kerülte mindenütt a feltűnést, ritkán nyilatkozott, s ha nyilatkozott, szavai többet sejtettek, mint amennyit kifejeztek.

A direktórium megbuktatását, s új államrendszer behozatalát az öregek tanácsának egyik legnagyobb befolyású vezéralakja: Sieyès tervezte már Napoleon visszatérte előtt. Nem is Napoleonra gondolt, hanem előbb Joubert, majd Moreau tábornokra, mert hogy fegyveres erő nélkül megcsinálni nem lehet, azt nagyon jól tudta. Midőn Napoleon váratlanul visszatért Egyiptomból és Sieyès látta azt a nagy lelkesedést, mellyel fogadták, tudta, hogy az államcsinyt Napoleon segítsége nélkül megcsinálni nem lehet. Az új választások alkalmával az ötszázak tanácsának elnökévé Bonaparte Luciánt választották meg, aki Sieyèsnek bizalmas barátja volt. Az érintkezést Napoleon és Sieyès közt Lucián közvetítette, s néhány titkos találkozás elég volt arra, hogy megértsék egymást. Napoleon kijelentette, hogy Sieyès tervének keresztülvitelében segíteni fog, hogy az ideiglenes új kormányban résztvesz, de hogy minő szerepet hajlandó elvállalni, arról nem szólt semmit.

Napoleon föltétlenül a főhatalomra gondolt. Az öt direktor helyét Sieyès szerint három konzulra kell ruházni, nos tehát Napoleon e három konzul közül az egyik, még pedig a legfőbb hatalmat gyakorló első konzul akart lenni. Nemcsak a hatalomvágy készítette erre, hanem a reávaró nagy feladat: Franciaország belső nyugalmanak, külső hatalmanak helyreállítása, tehát hazája sorsa is.

Az államcsiny színhelye nem Páris, hanem St.-Cloud volt. Ide tették át a gyűlést. November 9-dikén összeült a szenátus (az öregek tanácsa). Napoleon fényes katonai kísérettel érkezett meg St.-Cloubba. A szenátus üléstermébe ment, s ott a következő beszédet mondotta:

»Képviselő polgártársak: A köztársaság a pusztulásnak ment elébe. Önök ezt tudták, s határozatuk megmentette a köztársaságot. Jaj annak, aki rendetlenséget és zavart akar előidézni! Lefebvre és Berthier tábornokok, s minden fegyvertársam segítségével letartóztatom azokat. A történelemben nincs párja a XVIII. század végének, s a XVIII. század végének egy eseménye sem méltó ehhez a mai pillanathoz.

Az önök okossága meghozta ezt a határozatot, s hadseregeink végre fogják ezt hajtani.

Nekünk olyan köztársaság kell, amely igazi szabadságon, a polgárok szabadságán s a nemzet képviseletén alapul. Meg fogjuk teremteni ezt a köztársaságot. Esküszöm önöknek. Esküszöm a magam és bajtársaim nevében.«

Pompás, szépen hangzó szavak voltak ezek.

A direktorok kénytelenek voltak lemondani.

Másnap újra állott a gyűlés St.-Cloubban. Viharos jelenetek játszódtak le. Szenvedélyes kiáltások hangzottak: »Le a diktátorral! Mi szabadok vagyunk, a szuronytól nem ijedünk meg!«

A zúgás, ordítózás nem akart szünni. Napoleon az emelet egyik szobájában várakozott híveivel, s midőn türelme elfogyott, néhány tisztársával lement az ülésterembe. Szót emelt. Megvádolta a direktóriumot, szenvedélyes hévvel beszélt a szabadságról, egyenlőségről, rágalmozóknak bélyegezte azokat, akik reátámadnak, s ezzel a vihart tetőpontjára juttatta.

Bajtársainak csaknem erővel kellett őt a teremből kivinniök. Az ötszázak tanácsülésébe ment onnan, akik a palota egy másik termében gyültek össze.

Ott is izzó volt a levegő. A radikálisok éppen az erőszakról beszéltek, a fegyver hatalmáról, mellyel a nép képviselőit szét akarják kergetni, midőn Napoleon néhány tábornokával, s gránátosai kíséretében a gyűlésterembe lépett. Rettentő kavardás támadt. Körülvették ellenségei, szemébe ordították tajtékzó dühvel: »Le a diktátorral!« »Le a zsarnokkal!« »Törvényen kívül!« - a forradalomnak e vészjósló jelszava zúgott végig a termen. És ekkor trombitaharsogás mellett, szuronysegezve jöttek a katonák. Egy pillanat alatt kiürült a terem. A képviselők hanyatt-homlok rohantak ki az ajtón, az ablakon át. Novemberi alkonyat volt. A forradalom zárójelenete lejátszódott. A katonai diktatura megkezdődött. Csakhogy ez a diktatura Franciaországra nézve békét és boldogulást jelentett; ha pedig az államcsiny nem sikerül: Franciaországra belül nyomorúság, kívül gyalázat várt volna.

És amint az hasonló helyzetekben történni szokott: az új alkotmány, melyet Sieyès elvei alapján Napoleon lázas munkával mintegy újra formált, minden nagyobb zökkenő nélkül elfoglalta a régi helyét. A szenátus, s az ötszázak gyűlésén az ellenzék mégsem a milliók akarátát fejezte ki, midőn gyilkos gyülolettel a zsarnok, a diktátor fejét követelte, mert lám a tényleges hatalmat kezébe kerítő Napoleont a milliók lelkesedéssel fogadták. Midőn a népet megszavaztatták: három millió szavazat esett Napoleonra, s csak 1500 akadt olyan, akinek a diktátor nem kellett.

Az első konzul kezében összpontosult minden hatalom. Háboruban és békében egyaránt ő döntött. A melléje állított második és harmadik konzul: Cambacérès és Lebrun csak névleg szerepeltek. Az első konzul hatásköre olyan volt, mint a királyoké. Tíz esztendőre választották meg, de újra megválasztható volt.

Az első konzul utat nyitott minden polgárnak az előhaladásra. Az egyes állásokra bárki pályázhatott tekintet nélkül arra, hogy melyik politikai párthoz tartozott. Lehetett jakobinus, girondista, royalista, lehetett régi család sarjadéka, proskibáltak utóda, alacsony sorsból származott. Napoleon nem tartozott egyik párthoz sem, így nem volt senkinek lekötölezve. Őt a fegyver tette a helyzet urává, a fegyvernek pedig nem politikai pártok adtak jelentőséget, hanem olyan hadvezér, minő Napoleon volt.

És csakugyan az első konzul körül fő állásokban olyan embereket találunk, akiket Napoleonhoz sem érzelmi kötelék, sem a gondolkozásukban megnyilatkozó hasonlóság nem fűz. Mellette látjuk Fouchét, a rendőrminisztert, aki Napoleont sohasem szerette igazán, mellette van Talleyrand, a külügyek minisztere. Ezek az emberek beleszoktak a hatalomba, nem tudtak attól megválni. A fölkelő nap felé fordították ábrázatukat. Bárki lett volna ott Napoleon helyén, őket a közelében találjuk.

A hatalom újabb köteleltséget rótt Napoleonra. Nagyobbat, messzebb elágazót, mint előbb a fővezérség. Tisztán látta, mint életében mindig, a helyzetet. Ez a lángelme legfőbb kiváltsága.

Neki békét kellett teremtenie az országban. Ez a béke lehet csupán orvossága az ezerféle bajnak. A közgazdasági élet pangását új vérkeringéshez kell juttatni, a kereskedelmet, a hitelt szilárd alapra helyezni, pénzt kell forgalomba hozni, mert a tőke az eddigi megbízhatatlan állapotok miatt félénken meghúzódott. Nem volt senkinek kedve a vagyonát kockáztatni.

A börzén az árfolyam hirtelen felszökött, az emberekbe visszatért a bizalom, kezdettek föllélegzeni és élni.

Az első konzul egyúttal legfőbb politikai hatalom is volt. A diplomácia minden ügye az ő kezén ment keresztül, neki állandóan szemmel kellett tartania az európai államok ügyeit.

Vajjon az államélet e tömérdek elágazó tevékenységét figyelemmel tudja-e kíséni a harmincegy éves, katonából lett uralkodó? Vajjon, aki gondoskodott katonái számára tisztességes ruháról, kenyérről, a lovak számára takarmányról: gondját tudja-e viselni a polgárok millióinak?

Az új feladatok megoldására van-e Napoleonban rátermettség? A szédítő magaslat, melyre szuverén akaratával felküzdötte magát a rendkívüli események szerencsés közrejátszásának segélyével: nem fogja-e elkábítani?

Nem. Napoleon legkiválóbb jellemvonása minden időben a kötelességteljesítés. Aki, mint huszonhét éves tábornok, éjszakákon át dolgozott, hogy hadserege semmiben fogyatkozást ne szenvedjen, az nyilván hadseregének fogja tekinteni az országot is, melynek gondját magára vállalta.

Az első konzul az ország első napszámosa lett.

Senki jobban nem érezte a békének szükségét, mint ő, kit eddig a harc éltetett. Első diplomáciai levele az angol királyhoz szólott 1799 december 25-dikéről keltezte. Ime a levél:

»A francia nemzet akarata a köztársaság első tisztét bízta reám. Kötelességemnek tartom, hogy Felsegedet hivatalba lépéséről közvetlenül értesítsem.

A nyolc év óta tartó, s a világ négy részét pusztító háborúnak örökké kell tartania? Nincs mód rá, hogy egymást megértsük?

Hogy lehetséges az, hogy Európa két legfelvilágosultabb nemzete, melyek sokkal hatalmasabbak és erősebbek, mintsem azt biztonságuk és függetlenségük megkívánná, a virágzó kereskedelmet, a belső felvirágzást, a családok boldogságát és reményeit hivalkodó nagyság miatt áldozatul dobják oda? Hát nem érzi ön, hogy nekünk mindenek felett békére van szükségünk, hogy a béke a legszebb hírnév... Franciaország és Anglia erejük megfeszítésével még jó ideig kibírják a népek nagy szerencsétlenségére a háborút, de én bátran ki merem mondani, hogy minden civilizált nép sorsa az olyan háboru befejezésével függ össze, amely az egész világra kihat.

Bonaparte.«

Hasonló értelmű levelet intéz az osztrák császárhoz, sőt a diplomácia hideg udvariasságától eltérően kéri Ferencet, hogy ezúttal a szíve sugallatára is hallgasson, s vessen véget a vérontásnak.

Ez a két levél írásos bizonyítéka is annak, hogy Napoleon mindenáron békességet akart teremteni.

A körülmények azonban nem kedveztek ennek a törekvésnek, s az első konzul kénytelen volt Párist elhagyni, s az olaszországi harctérre sietni.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A MARENGOI CSATA. EURÓPA BÉKÉJE.

Napoleon békés törekvésének az angol Pitt, s az osztrák Thugut külügyminiszterek nem voltak elősegítői. Pitt különben is elkeseredett ellensége volt Napoleonnak. Az osztrák államférfiu olyan értelemben válaszolt, hogy abból a békét is, a háboru folytatását is egyképpen ki lehetett olvasni.

A rajnai sereget Moreau vezette, az itáliai hadsereg vezére Masséna volt. Ez utóbbi ellen az osztrákok szerencsésen harcoltak. Kényszerítették, hogy Genuába húzódjék vissza. Genuát pedig a tenger felől angol hajóhad zárta körül.

Midőn Napoleon ezt hírül vette, sereget toborzott, s ő maga indult el Olaszországba, még pedig nem az eddig választott úton a tenger felől, hanem vakmerően nekivágott az Alpeseeknek - a Szent Bernát hegyén keresztül. Az ellenség nem is sejtette, hogy ezen az útvonalon keresztül jöhessen ellenség. A francia seregnek kilenc nap kellett e nehéz út megtételére. Ekkor Aostiba érkezett, s két nappal utóbb az egyetlen erődítmény, mely az átvezető út védelmére épült, megadta magát. Június 2-dikán bevonult Milanóba.

Massénán segíteni már nem lehetett, attól elkésett Napoleon. A Pó folyón átkelve Montebello mellett egy kisebb osztrák sereget visszaszorított. Marengo mellett volt a döntő ütközet a franciák és osztrákok között. Ebben a híres csatában az osztrák haderőt teljesen tönkretette Napoleon. A Minciótól Nizzáig megint francia volt az úr.

Milanóban rövid ideig tartózkodott, s ezt az időt arra használta fel, hogy az olaszországi viszonyokat rendezze. Sietett vissza Párisba, hol reá a béke óriási munkája várt.

Moreau szintén fényes győzelmet aratott a rajnai hadsereg élén, s Európa hatalmai most már belátták a békének szükséges voltát. A francia köztársaság megerősödve került ki az európai harcokból. Anglia egymagára maradt Napoleon ellenségei közül. Midőn Pitt, Napoleon legállhatatosabb ellensége megbukott, az angol kormány is hajlott a békére.

A fegyver pihent. Európa föllélegzett. Nem tagadta senki, hogy a békét Napoleonnak köszönheti. A francia köztársaság Európa politikai életének valóságos középpontja lett. Az első konzul keze mindenüvé elért, szeme mindent látott, akarata nélkül semmi sem történhetett. Napoleon hadvezéri lángelméje megteremtette Franciaországnak a vezető szerepet. A forradalom rémképei elhalványodtak s íme az első konzul beköltözik a Tuileriákba s az elhagyott termek benépesülnek. Fényes, de fölöttébb vegyes társaság kerül össze az első konzul meghívására. Jozéfin daskálhat a pompában, hivságos örömét teljesedve látja; ott van Laetícia is, az első konzul anyja, kire a nagy mód semmi tekintetben nincs átalakító hatással. Ott vannak fényes állásokban Napoleon fiútestvérei, ott vannak leánytestvérei. Az alacsony sorsból származó tábornokok hitves társaikkal, az idegen országokból hazatért s megint az udvari levegőre vágyakozó arisztokraták, kiknek szüleit, rokonait a rémuralom idejében, - nem is olyrégen - az őrzöngő tömeg üvöltése között fejezték le. A palota aranyrámás tükrei, selyem, bársony bútorai, livrés inasai, udvari tisztviselői, a diplomaták, külföldi követek, mintha mind a multat jöttek volna föltámasztani.

Nem volt az egész forradalom egyéb, mint egy gonosz álom. A világ kereke kizökkent, de jött egy ember s visszatérítette a régi kerékvágásba. Kardjával térítette vissza. Erőszakos egy ember, mindent meg tud csinálni, amit akar és mindent úgy csinál meg, ahogy neki tetszik. Az egész ember nem egyéb, mint a megtestesült Akarat.

Hirdette a békét a hatalmaknak, nem hajlottak a szavára. Elővette a kardját s Marengonál karddal írta alá egész Európának a békét. Mintha parancsolta volna: »Akarom, hogy béke legyen, mert hazámnak békére van szüksége.« Európa ünnepelte benne a békeszerzőt. Az ellenség is érezte ennek a békének a jótéteményét, bár az uralkodók arra használták fel, hogy erőt gyűjtsenek s újabb harcra készülődjenek.

Napoleon számára a béke a munkának rettentő sokaságát jelentette. A hadban szervező talentum új megvilágításban mutatkozik. Az első konzul uralkodó volt a szónak, nem zsarnoki, hanem valódi értelmében. Megvalósította az egyeduralkodás olyan rendszerét, amely eladdig ismeretlen volt. Az uralkodó legyen országának legmunkásabb embere. Ezerszemű és ezerkezű. Az uralkodó virrasszon népének álma felett, lásjon mindent, tudjon mindent, olvasson el minden levelet, hallgasson meg minden kérő szót. Ismerje az embereket, lássa az érdemet, büntessen és jutalmazzon.

Ezt a munkát főleg az nehezítette meg, hogy mindent újjá kellett átteremteni. A közigazgatást, az igazságszolgáltatást, a pénzügyet, az ipart, a kereskedelmet, a vallásügyet kellett rendezni s mindent egységes középponti vezetés alá rendelni, hogy a köztársaság és egyeduralom főbb elvei kifejezésre jussanak.

Hogy minden hatalmat az első konzul kezébe összpontosított, az nem zsarnoki hatalomra való törekvés, nem a császárság gondolatának megvalósítása volt csupán, hanem olyan principium, mely nélkül Franciaországban rendet teremteni nem lehetett volna.

Az államgépezet funkciója ne ütközzék semmiféle akadályba. Minden prefektus és alprefektus legyen egy-egy első konzul a maga megyéjében és járásában. Se nyugdíj, se autonomia ne csábítsa őt arra, hogy az uralkodó hatalommal szembe szállhasson.

Jogállammá is kell Franciaországot tenni. Szilárd alapja legyen a törvénykönyv, melyet meg kell csinálni. Vasakarattal fogott a *Code civil* megszerkesztéséhez. A jogtudósokkal összeült, s éjjel-nappal dolgozott a törvénykönyvön. Átható eszének fényes tanuságát adta ebben a munkában is. Számos paragrafusnak ő fogalmazta meg végső szövegét s a forradalom jogegyenlőségének elvét ez a törvénykönyv juttatta diadalra. A *Code Napoleon* korszakos munka, melyre büszkén hivatkozhatnak a franciák.

Szabályozta az adóügyet, kellő ellenőrzésről gondoskodott, a törvényes rend, az adminisztrálás lelkiismeretessége föllendítette a földművelést, fejlesztette az ipart, kereskedelmet. A lakosság kezdett vagyonosodni, a pénzpiac megszilárdult, az állampénztár megtelt.

Ezzel párhuzamosan gondja volt a közművelődés ügyének felkarolására. Törvénnyel szabályozta 1802-ben Franciaország közoktatását. Állami tisztviselők ellenőrzésére bízta a felügyeletet. Ez a hatalmi központosítás elve kiterjedt minden ágára a közéletnek. Nép- és polgáriskolák nyíltak meg a községekben, mezővárosokban, harminckét középiskolát (lyceum) szerveztetett s ezekben ezer meg ezer tanuló számára ösztöndíjat rendelt, hogy az érdemes katonák és polgárok gyermekei ingyen tanulhassanak. A nemzeti erő okos nevelésének nagy fontosságát jelentette ez az intézkedés, melynek megértésére Napoleont nem kellett idegen befolyásnak buzdítania.

A »király« egykori »kosztosa«, az ajacciói árva fiú legjobban tudhatta, hogy milyen jótétemény: módot adni a szegény ember gyermekének arra, hogy ember váljék belőle a saját emberségéből.

Az első konzul már hadvezér korában legszebb és legörömebb teljesített kötelességének tartotta, hogy katonáit érdemük szerint jutalmazza. Egész gárda került ki a keze alól: csupa törzstisztek tábornokok, akik alul kezdték pályafutásukat, s a legmagasabb polcra jutottak.

Vajjon nem a forradalom gondolatának megvalósítása volt-e ez is?

Nem feledkezett meg az egyházzal sem. Az egyház: hatalom, ezt vallotta Napoleon, s ebből az elvből kiindulva a forradalom egyházát megszüntette, a templomok ajtait megnyitotta s Rómával az összeköttetést ismét helyreállította. A pap is fölesküszik a köztársaság iránt való hűségre, az államtól kapja fizetését; a püspöki állásokat az első konzul tölti be, a beiktatás azonban a pápa intézkedésére a kánoni jog értelmében és szertartásai szerint történik.

VII. Pius pápa elfogadta ezt az egyezséget, a francia papság pedig örvendett, mert anyagilag rendezettebb viszonyok közé került.

Az első konzul két évi munkájának eredménye nagyszerű volt. Maga Franciaország volt iránta a legnagyobb elismeréssel. Midőn 1802-ben újra megszavaztatta Franciaország népét, hogy akarja-e az első konzult élethossziglan az ügyek élén látni: negyedfél millió szavazat szólott mellette s néhány ezer volt csak olyan, aki ellene szavazott. Az alsórendű papság ezrei mind az első konzul híveivé lettek, holott a forradalom idejében elkeseredett ellenségei voltak a forradalomnak.

Midőn Napoleonnak még azt a jogot is megadták, hogy utódját kijelölhesse, nem hiányzott egyéb, mint az uralkodói cím. A teljes hatalom korlátlanul a kezében volt.

TIZENHATODIK FEJEZET.

NAPOLEON ÉS ANGLIA. - NAPOLEON A CSÁSZÁR.

A béke - mint említettük - csak látszólagos béke volt az európai hatalmak és Napoleon között. Erőgyűjtésre szánt idő, mert a hosszas harcok fölemésztették az erőket. Míg a diplomáciában az udvarias leveleket váltogatták az uralkodók a franciák mindenható első konzulával, az alatt forrongott a sok elfojtott indulat. Gyanus, féltékeny, s jó ideig félő szemmel vigyáztak Napoleonra. Legkiváltképpen Anglia tartotta szemmel. Anglia adott menedéket a francia emigránsoknak, akik ott bátorságosan szöhatték Napoleon ellen intrikáikat. Innen indult ki az első merénylet is, melyet Napoleon ellen Párisban elkövettek. Az angol ujságok állandóan szórták rágalmaikat, gúnyjaikat ellene, s ha Napoleon emiatt szemrehányást tett az angol kormánynak, azt kapta válaszul, hogy Angliában szabad a sajtó.

Az angol közvéleménynek a franciák ellen indítandó harcratüzelése szintén napirenden volt. Viszont Napoleon is, bár diplomáciai jegyzékváltásaiban a békét hangoztatja, mindent elkövetett, hogy a francia tengeri haderőt fejlessze, hogy a francia protektorátus alatt lévő államokban a kikötőkből az angol hajót kizárja, s a tengeri kereskedelmet az angolokra nézve megnehezítse. Mert erről volt szó, Anglia tengeri hatalmát korlátok közé szorítani, a francia gyarmatosítást elősegíteni: ez a cél állította újra szembe Napoleont legnagyobb és legveszedelmesebb ellenségével.

És Anglia titkos ügynökei mindazokban az országokban megfordultak, melyek a francia protektorátust kényszerűségből elismerték. Mindenütt izgattak a franciák ellen, sürgették az újabb szövetekezést. 1803-ban az angol kormány a trónbeszédben kijelentette már a harcra készülődést. Az angol parlament mindkét háza egyhangulag, lelkesedéssel fogadta ezt a kijelentést. A háború okául azt hozták fel az angolok, hogy a francia és holland kikötőkben hadihajók gyülekeznek. Ez azonban nem felelt meg a valóságnak.

Attól az időtől kezdve, hogy Napoleon az angol trónbeszédről tudomást szerzett, komolyan hozzáfogott a készülődéshez. Levelei sűrűn mentek a szövetséges kormányokhoz, követői pedig azokhoz, amelyek nem csatlakoztak sem az egyik, sem a másik félhez.

A kormányok viselkedése igen különös volt. Egyik tartózkodóan viselkedett, a másik hangsúlyozta a békének szükséges voltát, a harmadik bizalmatlan, a negyedik határozottan ellenséges érzelmet tanúsított. Az orosz udvar, mintha szintén az angolhoz húzott volna; a bécsi udvar viselkedése sem volt Napoleonra nézve biztató.

1803 május végén, Mortier francia tábornok áttörte az észak-német semlegességnek a határát, a hannover hadsereget a Weseren túl visszaszorította, s megadásra kényszerítette. Ezalatt Napoleon villámgyorsan Nápolyban teremt s azt elfoglalta. Így az angol hajók útját két helyütt elzárta. Még ekkor is hajlott a békére, s felszólította az orosz cárt, hogy legyen Franciaország és Anglia vitás ügyében az ítélő bíró. A föltételek azonban, melyet a cár szabott, olyan kedvezőtlenek voltak Franciaországra, hogy Napoleon nem fogadhatta el. Már ebből kitetszett, hogy Oroszország a franciák ellen foglal állást.

Ebben az időben készült titokban a második összeesküvés Napoleon ellen. A royalisták intézték ugyancsak Angliából. A terv az volt, hogy Napoleont, midőn malmaisoni kastélya felé tart, fogják el, s cipeljék egy angol hajóra. Az összeesküvés főreszesei Cadoudal, Pichegru voltak, Moreau tábornok is részt vett benne, s tudomása volt róla Enghien hercegnek is, a Bourbon-család emigráns tagjának.

Napoleon rendőrsége éber volt, s az összeesküvést a kellő időben fölfedezte. Cadoudalt föbe lövette, Pichegru saját kezével vetett véget életének a börtönben, Moreaut száműzte, s a

szerencsétlen Enghien herceget francia dragonyosok elfogták, előbb Strassburgba, onnan Párisba vitték. Napoleon haditörvényszék elé állíttatta, s Napoleon parancsára halálra íteltette. Napoleonnak ezt a cselekedetét a kortársak különbözőképpen ítélték meg. Voltak, akik abból a szempontból nézték, hogy Enghien hercegnek határozott szándéka az volt, hogy a franciák ellen harcoljon, tehát hazaárulónak minősítették, voltak olyanok, akik ártatlannak tartották, s így Napoleon cselekvését moraliter megbélyegezték.

A hatalom birtokosait minden időben megfélemlítette, ha olyanokkal állottak szemben, akik rájuk nézve veszélyessé válhatnak. Napoleon sem volt e tekintetben kivétel. A hatalmat megszerelte s azt meg akarta tartani. Sőt éppen ez az esemény volt hatással arra, hogy most már a császári cím felvételére is törekedett. A hatalmat nemcsak bírni, hanem családjára átörökíteni is szándéka volt.

1804 május 18-ikán kelt a szenátus határozata, mely kimondotta, hogy az első konzult a »franciák császára« címmel ruházza fel, s hogy jogot ad neki arra, hogy örökösét maga jelölje ki. Egyúttal az örökösödési sorrendet is megállapítja Bonaparte József és Lajos gyermekei között. Ezt a határozatot megint népszavazás alá bocsátották, s a nép óriási lelkesedéssel járult hozzá.

Elképzelhetjük, hogy milyen nagy hatalomra tett szert Napoleon, midőn olyan országban alapítja meg a monarchiát s emelkedik császári trónra, amely a köztársaság felépíthetéseért trónt döntött meg, s királyt és királynét juttatott hóhérbárd alá!

Arról, hogy tényleges hatalma növekedett volna, szó sem lehet. Az első konzul éppen olyan mindenható volt, mint aminő a császár lett.

Érdekes a levél, melyet, mint császár intézett St.-Cloudból a szenátushoz:

»Minden, ami a haza javát előmozdíthatja, szoros kapcsolatban van az én sorsommal.

Elfogadom a címet, melyet önök a nemzet dicsőségére hasznosnak ítélték.

A francia nemzet elé terjesztem az örökösödés törvényét szentesítés végett, s remélem, hogy Franciaország sohasem fogja megbánni azt a megtisztelést, mellyel családomat elhalmozta.

Bizonyára nem fog az én szellemem utódaimban attól a naptól kezdve élni, amelyben ők megszűnnek a nagy nemzet szeretetét és bizalmát megérdemelni.«

Kölnből, ugyanez év 15-ikén a következő levelet írja a pápának:

»A Pápa Ő Szentségének!

Legszentebb atyám, az a szerencsés hatás, melyet a keresztény vallás helyreállítása népem erkölcsére és jellemére gyakorolt, késztet engem, hogy Szentségedtől irántam és nagy nemzetem sorsa iránt való érdeklődésének újabb bizonyágát kérjem a legfontosabb események egyikénél, miről a világtörténelem évkönyvei megemlékeznek. Kérem, a franciák első császáranak koronázásánál adja a vallásparancsolta szent kenetet. Ennek a szertartásnak új fényt kölcsönözne az, ha Szentséged hajtaná azt végre. Reánk és népünkre Istennek bőséges áldását árasztaná, mert Isten kezében van a népek és családok sorsa.«

Ez udvarias levél sorai között Napoleon nagy hiúsága is szól hozzánk. A mult minden fénye kellett neki ehhez a koronázáshoz. A pápai kenet, hogy az egész keresztény világ előtt mintegy bizonyítsa, hogy ő is éppen olyan »isten kegyelméből« való, mint a többi uralkodók. A középkor nagy császárainak példája állott lelki szeme előtt. Aachenben, Kölnben császárt megillető pompával és hódolattal fogadták, kocsijából kifogták a lovakat s úgy hordozták

körül. Európa uralkodói fölkeresték szerencsekívánataikkal, ajándékokkal kedveskedtek neki. Mainzban hódoló fejedelmek vették körül.

Valóban, Európa leghatalmasabb uralkodója volt ő. A hódolat, mely szövetségesei részéről érte, talán nem volt őszinte, de annál inkább magyarázza, hogy minő hatalmas egyéniség volt a korzikai nemes ifjúból, a »kis káplár«-ból lett császár.

1804 december 2-ikán, a Notre-Dame székesegyházban volt a császár-koronázás. VII. Pius pápa teljesítette Napoleon kérését. Személyesen jött el Párisba.

Ott várt a klérus s az udvari nép a székesegyházban. A császárra és a császárnéra várt, akik utóbb érkeztek. A koronát helyettesítő arany-babérkoszorút, maga Napoleon tette a saját fejére, ugyancsak ő tette fel a koronát a Jozéfin fejére. A pápa csak a szent olajjal kente fel. Páris megérte ezt a csodát, mert határos a csodával, hogy Napoleon, aki ezelőtt csak 12 évvel Páris utcáin tanácstalanul járt-kelt, komor arccal, meghasonlott lélekkel, elhanyagolt ruhában, miniszterek előszobájában várakozott, s nem tudta még azt sem kieszközölni, hogy eresszék el Törökországba a tüzértséget szervezni, s íme ma császár és Jozéfin, az özvegy, kit a közjegyző aggосkodva figyelmeztetett ezelőtt 10 évvel, hogy mi jutott eszébe, miért megy férjhez egy tábornokhoz, akinek talán jövője sincs - Jozéfin császárné.

Mindkettőjüket azok veszik körül, akik XVI. Lajos udvarában a vérbeli király és királyné bámulói, hízelgői, alázatos alattvalói voltak, akik az őrtjögő csőcseléktől úgy irtóztak, most azonban a száműzetés keserű kenyerét fölcserélték a jobb kenyérral.

És ott volt az »anya császárné«: Laetitia. Ragyog az arca, végtelenül boldog, a fény, szinte kápráztatja. Anyai szíve büszkén dobog, ha fiára, a császárra néz. Vajjon nem szólal-e meg abban a szívben egy régi hang... az ajacciói aggосkodás hangja:

- Vajjon mi lesz holnap?

TIZENHETEDIK FEJEZET.

NAPOLEON TRÓNOKAT OSZTOGAT.

Két esztendő telt el azóta, hogy Anglia és Franciaország között a hadüzenet megtörtént, de döntő összeütközésre még nem került a sor. Szinte hihetetlen, hogy Napoleon, akit minden eddig viselt hadjáratában a gyorsaság jellemezett, most oly meggondoltan késlekedett. Hadi készülődéseinek híre szájról-szájra járt, de a harc maga nem indult meg. Napoleonnak a háboru előkészítésére nagy gondja volt. Mindenekelőtt azt akarta, hogy Angliát lehetőleg elszigetelje, ezen közben pedig az európai államok hatalmát megossza, hogy az osztrák haderővel ne szövetkezzék más, csak az orosz. Ugyanis I. Sándor orosz cár erre a szövetkezésre hajlandóságot mutatott.

Az osztrák császár erejét eddig Itáliában tette tönkre, most a németországi fejedelmek legnagyobb részét vonta pártjára, s a semlegességre törekvő Poroszországot kivéve, a többiek csakugyan a francia protektorhoz csatlakoztak, természetesen arra számítva, a nagy császár a meghódított területekből bőséges osztralékot fog nekik juttatni. Így aztán Németország a szó szoros értelmében szét volt darabolva. Ferenc, osztrák császár az orosz cárral szövetkezett és 1805 szeptember 3-ikán kapta Napoleon az értesítést Bécsből, hogy az osztrák kormány kiadta a mozgósításra a parancsot. E hó 8-ikán átlépett az Inn folyón s várta az oroszokat. Az osztrák hadsereg fővezére Mack volt, a hadsereg 60.000 emberből állott.

Napoleon hadi mozdulatait úgy intézte, hogy az osztrák és orosz hadsereg teljes tájékozatlanságban volt afelől, hogy honnan várhatja az ellenséget. Mackot az a meglepetés érte, hogy Ulm-nál egyszerre két oldalról: északról és nyugatról támadt reá Napoleon hatalmas seregével s az osztrák fővezérnek meg kellett magát adnia.

Az orosz haderő az osztrák sereg utócsapataival egyesült, s a Tirolból meg Itáliából odarendelt csapatok szintén hozzájuk csatlakoztak. A döntő ütközet Austerlitznél történt. Mint Napoleon hivalkodóan elnevezte: »a három császár csatája« az orosz és osztrák haderő teljes megsemmisítésével végződött, éppen Napoleon császárrá koronázásának évfordulója napján, 1805 december 2-ikán.

Ő maga így értesíti bátyját, Bonaparte József herceget a győzelemről:

»A két császár személyes vezetése alatt álló egyesült hadsereget szétvertem. 80.000 orosz és 30.000 osztrák katonából állott. Körülbelül 40.000 embert ejtettem fogságba, köztük 20 orosz tábornok van. Továbbá 40 zászlót, 100 ágyut vettem el tőlük. Az ellenség 12-15 ezer halottat és sebesültet hagyott a csataterén, hogy mi mennyit veszítettünk, azt még pontosan nem tudom. Hozzávetőleg 800-900 halottunk s ugyanannyi sebesültünk lehet. Egy egész ezred egy tóba rohant bele, legnagyobb részük belefulladt.«

Ez a rettentő vereség Ausztriát lesújtotta. Ferenc császár személyesen találkozott Napoleonnal és békét kért tőle, az orosz cár sietve vonult haza serege romjaival.

Napoleon leverte az angolon kívül minden ellenségét. A Habsburg-dinasztiától elvette minden olaszországi birtokát, Németországot a szó szoros értelmében darabokra szabdalta. Évszázados határokat egy kardsujtással megszüntetett, új országot hasított ki a régiek testéből, a rajnai szövetség tagjait nagy darab földekkel ajándékozta meg. A franciák császáranak akarata parancs volt Európában.

Most már nem volt semmi értelme annak, hogy az osztrák császár egyúttal a *német-római császári* címet tovább viselje, holott egy talpalatnyi föld sem volt az övé, s tulajdonképpen

külön Németországról sem tudott Napoleon. Poroszország kivételével mind vazallusai voltak a mindenható *protektornak*, akivel újrat húzni nem mert Poroszország sem.

Midőn Nápoly királya, Ferdinánd megengedte, hogy angol és orosz hajók kikössenek Nápolyban, a francia császár kijelentette, hogy »Ferdinánd többé nem uralkodik Nápolyban«, s azonnal küldötte diadalmas vezérét, Massénát, Nápoly ellen s vele együtt bátyját, Józsefet, hogy Ferdinándot üzzék ki országából, s trónját foglalja el József. Ferdinánd Palermóba menekült, Bonaparte József pedig Nápoly királya lett.

Hollandiát királysággá tette, s a holland trónra öccsét, Lajost ültette. Murat, Napoleon sógora Berg és Kleve nagyhercege lett, Berthiert megtette neufchateli herceggé. Európa fel sem ocsúdott a félelemből és bámulatból, midőn ezekkel állott szemben.

Nem történhetett semmi ezekben az országokban, amiről Napoleon nem értesült csodás gyorsasággal és pontossággal s keze elért mindenüvé. A nürnbergi *Palm*, egy könyvkiadó »Németország megalázása« címen egy röpiratot nyomtatott ki s azt könyvárusi forgalomba hozta. Rövid idő múlva elfogták és Napoleon föbe lövette. A mindenható fegyver uralkodott Európában, az a fegyver, melynek tüneményes szerencséje varázskörrel vette körül Napoleont. Ezer meg ezer ember szívében ott égett a gyűlölet a hódító ellen, de kimondani nem merte. Ez az akció a maga nagy súlyával reánehazodott Európára s titokban mozgósította a reakció lekötött erejét.

Csak az angol nem pihentette fegyverét. A tengeren ő volt az úr, s Napoleonnak sehogy sem sikerült vele a küzdelmet fölvennie. Élethalálharc volt ez Angolország és Napoleon között. Az angol tengeri erő Nelson vezérlete alatt a tráfalgari hegyfoknál a francia flottát újra tönkretette, maga Nelson is elesett. De ebben az időben halt meg Pitt, az angol államférfiu, Napoleonnak legelkeseredettebb ellensége, a franciák ellen intézett háboruk lelke. És most már remélhette Napoleon, hogy sikerül az angolokkal békét kötni. Az ám, de ennek a békének az ára Hannover átengedése volt. Hannover Poroszországtól kellett elvenni, s ezért a porosz királynak, akár tetszett, akár nem, meg kellett izennie a háborút.

És éppen akkor kellett ennek a hadüzenetnek megtörténnie, amikor Napoleon hatalmának csaknem tetőpontján volt. Poroszország pedig egészen magára volt hagyatva.

Azok a diplomáciai jegyzékváltások és levelek, melyek a háboru megindítása előtt Napoleon és III. Frigyes Vilmos porosz király között folytak, előre sejtetik, hogy Poroszország nehéz napoknak néz elébe. Nagy Frigyes hagyománya élt még a katonákban, a vitézség emléke élénken megmaradt a porosz szívekben, de olyan hadvezérrel állottak szemben, aki éppen a háboruk történetében lángelméjével új korszakot nyitott meg. Napoleon mestere volt a hadtudománynak és Napoleon hadereje még nagyobb diadalokhoz szokott hozzá, mint annak idejében Nagy Frigyesé. No meg a tábornokok, akik a porosz sereget vezették, már kivénültek a harcból, a fiatalabbakból pedig hiányzott a kellő megfontoltság. Napoleon minden elbizakodottság nélkül írhatta a porosz királynak, hogy »neki olyan hadserege van, hogy a porosz király nem állhat meg sokáig annak ellenében«... »Felséged vereséget fog szenvedni, kockára veti a maga nyugalmit, s alattvalóinak az életét. Európa jól tudja azt, hogy Franciaországnak háromszor akkora hadserege van, mint felségednek.«

Ilyen bevezetés után a kard és golyó kezdte meg munkáját.

A saalfeldi csatában, október 10-ikén a porosz sereget Napoleon összetörte. Maga Lajos Ferdinánd herceg is, kinek hősiességébe a poroszok minden reményüket vetették, ott maradt a csatamezőn. Nagy Frigyes büszke hagyománya, a legyőzhetetlen porosz vitézség ezen a napon sárba tipródott. A másik két porosz hadtest ellen indult most Napoleon az ő szokott, pokoli gyorsaságával. Az egyik Auerstädt, a másik Jena mellett állott. És Napoleon egy nap mind a két hadtestet megverte. 50.000 emberét vesztette el ezen a szörnyű napon a porosz

király. Hohenlohe, az egyik hadtest vezére menekült, de Napoleon utólérte s 17.000 emberével együtt elfogta. A poroszokat halálos rettegés szállotta meg. Erfurt, Magdeburg, Spandau, Stettin megadták magukat, s a diadalmas francia császár beváltotta fenyegetését.

A poroszok minden erejüket összeszedték és Eylaunál vitézül megállották a sarat s e harcból mindkét fél úgy vonult vissza, mintha övé volna a győzelem. Napoleon felszólította a lengyeleket, hogy ragadjanak fegyvert a szabadságukért. Megígérte nekik, hogy Lengyelországot újra helyre fogja állítani. Az orosz is segítségére sietett a poroszoknak, s Friedlandnál véres csatát vívott Napoleon a porosz-orosz egyesült sereggel. Hiábavaló volt Napoleonnal szemben minden erőlködés. A friedlandi győzelem eldöntötte Poroszország sorsát, amely nem volt egyéb, mint a megalázás.

Sándor cár fegyverszünetet és békét kért Napoleontól. Lujza, porosz királyné a tilsiti tanácskozásnál szintén megjelent s kérő szóval fordult Napoleonhoz. Tisztességes békét, a népek és országnak megkímélését kérte Napoleontól.

Napoleon hidegen fogadta. A királyné szépsége, kérő szava, a szemében felcsillanó köny nem hatotta meg. Napoleon nem szerette, ha nők vegyülnek a politikába. A hatalom tetőpontján álló francia császár e visszautasító viselkedését a német történetírók igyekeznek minél visszataszítóbb formába ecsetelni. A dolgok lényegén mindez azonban nem változtat. Napoleonnak útjában állott Poroszország, útjából félretaszította. Napoleon a lengyeleknek megígérte, hogy vissza fogja állítani a lengyel királyságot, minthogy pedig ezt nem teljesíthette, Porosz ország testéből kiszakított egy darabot, s azt megtette varsói nagyhercegséggé. Weszfáliát királysággá emelte, s elküldötte oda királynak legifjabb öccsét: Jeromost.

Az európai szárazföld ura lett. Európa meghunyászkodott a világhódító előtt. A feldarabolt Németország most már Poroszország töredékével együtt kénytelen volt a francia protektor szuverén akaratát elismerni és teljesíteni. A hullámok látszólag lecsillapodtak, nem volt háboru Európában. Napoleon megint békét teremtett királyi jogokat gyilkoló kardjával, ámde a népek tengerének mélyén morajlott valami. A világhódító megtanította a németeket, osztrákokat, s főleg az előbbieket arra, hogy ennek a gyászos vereségnek, ennek a példátlan megalázásnak az okozója nemcsak Napoleon zsarnoki hajlama, mint ők nevezték, korlátokat nem ismerő hatalomszomja, mint a történetírók róla erről az időről való krónikáikban főljegyezték, hanem maguk az apró fejedelemségek, maga a porosz királyság is örökös habozásával és a végsőig vitt óvatosságával. A német egység nagy gondolatának magvetője éppen az a Napoleon lett, akiről ökölbesorított kézzel beszéltek a német patrióták; valamint az olasz egység gondolatának csirája is bennerejlett az első köztársaságban, melyet Italiában az osztrák igát összetörő Napoleon állított fel, mintha a jövő alakulását akarta volna megmutatni.

Ha a német történetíró fájó szívvel emlékezik meg a rajnai szövetségről, s elítéli azokat a kis fejedelemségeket, amelyek a zsákmányból való osztozás reményében a francia protektor osztogató kezéhez békéltek, nem fogja azt sem tagadni, hogy Napoleon hatalmi elteltsége, Napoleon erőszakossága volt a megindítója a német egységre való törekvésnek. Napoleon dobatta el a százados hagyományok üres címét: a roma császári címet Ferencz császárral, s Napoleon szisztémája hozta egymáshoz közelebb a németül beszélő embereket, amidőn a protektor vaskezének súlyát érezték. Napoleon hadvezéri iskolája mutatta meg a porosznak, hogy a hadviselés terén haladás is történt Nagy Frigyes óta. Végül éppen a Napoleon grande nation-ja és grande armée-ja lehetett a biztatás arra nézve, hogy a népek millióinak belső értékeit kell az uralkodóknak népeikből kiváltaniok. A francia forradalom eszméi, melyeket a keleti államok uralkodói rettentő félelemmel, mesterségesen akartak elzárni országaiktól, Napoleon diadalaival Európában elterjedtek, mert Napoleon az egyeduralom vagy köztársaság keretébe mindazokat az elveket kifejezésre juttatta, melyek a francia forradalmat előidézték.

Ámde az európai államok a francia protektorátust gyűlöléssel fogadták, mivelhogy egy idegen ember zsarnoki hatalmának a kifejezője volt. Ez a gyűlölésg ébrestette fel a szunnyadó erőket, természetes következmény gyanánt megteremti az ellen akciót, előkészíti Napoleon bukását. E zsarnoki hatalom túltengése nélkül a németek öntudatra ébredése, egységre törekvése később érlelődött volna meg.

Eszerint Németország ugyanazt köszönheti Napoleon szertelenségének, amit hazánk II. József erőszakos újításának: a szunnyadó nemzeti erő akcióbalépését.

Franciaország arról a nagy pozicióról, melyre Napoleon lángelméje egy évtizedre juttatta, Napoleonnal együtt bizonyára le fog szédülni, de a jövő alakulás és fejlődés biztos alapjait ennek a csodálatos embernek köszönheti.

Napoleon 1807-ben jutott meseszerű emelkedésének delelőjére. Feljebb már nem lehetett emelkedni. Anglia tengeri hatalmának megtörése álom maradt.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET.

ASPERN. WAGRAM.
NAPOLEON LANNES HOLTTESTE MELLETT.

Napoleon 1808-ban a Bourbon-családot Spanyolország trónjától megfosztotta, s bátyját, Józsefet ültette a spanyol trónra. A nápolyi királyi címet Muratnak juttatta. Ez akart az utolsó kegyelemdőfés lenni, melyet a Habsburg-dinasztia szívének irányzott.

A spanyol nemzet megmozdult. A néplélek hatalmas megnyilatkozása először döbbsentette meg Napoleont. Madrid forrongott, a spanyol falvak népe papjai körül csoportosult. Ferdinánd lemondásának hírére nem hitték el, s Napoleon új alkotmánya, amely Spanyolország regenerációját hirdette, nem kellett a spanyoloknak. A szabadság nem kellett a népnek, mert ez a szabadság nem sarjadt ki a nemzet életéből. Idegen import volt, a francia ígát jelentette, s ez ellen minden erejéből tiltakozott a spanyol. Józsefnek nem lehetett maradása Madridban, a francia katonák az izzó talajon sokáig nem állhattak meg. A kikötők úgy Spanyolországban, mint Portugáliában megnyitak az angol hajók előtt, s a mozgalom híre csakhamar bejárta egész Európát.

Mindenütt visszhangot keltett az elnyomottak szívében. Mintegy intő példa volt, melyre az eltitkolt, belső kívánság megadta a választ. Ausztriában fegyverkeztek, Nápolyban megmozdultak, s a diplomácia hírei vészjóslóan futottak össze Párisban. Hollandia is Franciaország ellen fordult, s az angol hajók útja megnyitak a világkereskedelemben. Bonaparte Lajos mindenható bátyjának tilalma ellenére cselekedett.

Napoleont ezek a hírek megdöbbsentették. Mintha érezte volna, hogy lába alatt a föld kezd inogni. És mindig, mindenütt Anglia nyomult a homloktérbe, Anglia, mely fenyegető rém gyanánt, mint a Damokles kardja, függött feje fölött.

Ebben az időben történt az orosz cárral való találkozására Erfurtban. Fényes napok voltak ezek. Napoleont körülvették német vazallusai. Nagy ünnepegeket rendeztek tiszteletére. Csodájára összegyülekeztek minden országból, mert ki nem lett volna kíváncsi arra, hogy szemtől-szemben lássa azt, akiről mindenki beszélt, akitől mindenki félt. A színházban a világhírű színművész: Talma, francia társulattal francia tragédiát adott elő, s midőn Oedipus király e szavait mondá Talma:

»Egy nagy ember barátsága az istenek jótéteménye« - íme föláll a páholyban Sándor cár, kezét nyújtja Napoleonnak, aztán megölelik egymást, a közönség pedig ujjong, felzúg a tapsvihar. De vajjon volt-e a cár ölelésében, a közönség tapsában őszinteség? Nem volt-e ez is színjáték?

Akik Napoleon németországi diadalútját, Goetheval való találkozását, a jeni csatamezőn tartott szakszerű előadását, a jeni csata taktikájának ismertetését látták és hallgatták: a bámulat szavait vazallusi adónak tekintették, melyet leróni illendő a protektor iránt, de nem érezték szívük szerint.

Ezzel a fényes bevezetéssel indul meg Napoleon a lejtőn lefelé. Érezte-e ő ezekben a napokban, vagy acélos akarata elhitette vele, hogy ez a bevezetés őt újabb diadalok felé irányítja?

Az osztrák császár hadi készülődése már abból is nyilvánvaló volt, hogy Ferenc császár nem jelent meg Erfurtban. Követét küldötte el. Napoleon éreztette az osztrák követtel, hogy zokonveszi ura távolmaradását. Ámde ő maga nem gondolt háborura. Még akkor is azt hangoztatta, hogy nem akarja Ausztria erejét a végsőkig kimeríteni. »Béke és nyugalom kell nekem« - írja Bécsbe.

A spanyol mozgalom javában folyt még. A hírek nem voltak kedvezőek. Napoleon maga indult Spanyolországba, hogy mielőtt az osztrák háború megkezdődne, rendet teremtsen a félszigeten. Legkiválóbb hadvezéreit vitte magával: Soult, Lannes, Bessières, Ney és Victor követték a császárt, hogy újabb diadalokat arassanak.

Napoleon jelenléte új fordulatot adott a háborúnak. Három hét alatt két spanyol haderőt semmisített meg, s visszaültette bátyját a spanyol trónra, s az angolokat a tengerpartra űzte vissza.

Amily sietve jött, éppen olyan villámgyorsan tért vissza Párisba. Nem jó hírek siettették hazatérését. A császári udvarban titkos intrikák szálai szövődtek. Kire amúgy is már régibb idő óta gyanakodott: Talleyrand be volt avatva ezekbe. Mint Franciaország külügyminisztere, hűtelenül viselkedett Napoleonnal szemben, ezért állásából elbocsátotta volt, újabb tisztétől, a nagykamarásitól is megfosztotta, s haragja méltó fölgerjedésében »tolvajnak, árulónak, alávalónak« nevezte. Ám Talleyrand egy szemhunyorítás nélkül elviselte Napoleon haragját. A cselszövők és hűtlen szolgák meghunyászkodásával mintha a jövőbe nézett volna bele, amely sok hatalmat megsemmisít és sok helyzetet megváltoztat.

Éppen ilyen megbízhatatlan volt Fouché, a rendőrminiszter is, akinek Napoleon az Otrantói herceg címét adta, akit leveleiben számtalanszor megleckéztet, de akit csodálatos módon mégis megtűr maga mellett.

Ezek a belső cselszövészek, melyek időről-időre megújulnak Párisban, a bekövetkező események folyamán igazolják azt, amire Napoleon nem gondolt, hogy a császárság meggyökereztetésére egy ember akarata, ha olyan kiváltságos akarat volt is, mint aminő az övé, nem lehetett elég. A régi társadalom nagy sebének nyomán a napoleoni operáció nem tudta a kötőszöveteket oly rohamosan sarjasztani, hogy a sebet egészen behegedtnek látná a mélyebbre hatoló tekintet.

Napoleont sorsa s önmaga arra hívta el, hogy a fegyver imperatív erejével szerezzen meg mindent magának, mire a legvakmerőbb emberi képzelet számíthat. Ha azonban ezen a fegyveren csorba esik, ha Napoleont tüneményes hadi szerencséje egykor cserben hagyja, akkor egész szisztémája összedül vele együtt. Nemcsak a megbolygatott Európa zökken vissza régi állapotába, hanem Franciaország is. Ezt sejtették a párisi cselszövények, s ezt nem látta, mert nem láthatta előre Napoleon. A régóta készülődő osztrák háborút Ferenc császár a spanyolországi események biztató hatása alatt megindította.

A harci kiáltvány, melyet Bécsben bocsátottak ki, tulajdonképpen nemcsak az osztrákoknak, hanem a német nyelven beszélőknek szólt. Nemzeti önérték hevével szólították fel az összes németeket: »Németország függetlenségéért, a német becsületért küzdünk. Ezt akarjuk újra helyreállítani. A mi ügyünk Németország ügye is. Csak az olyan német ellenségünk, aki önmagáról megfélemedezik... Ébredjete fel a gyalázatnak álmából, ó németek! Századok gúnyja száradjon a neveteken?«

Ezek a lelkes, tüzes szavak nem tudták akkor még Németország népeit fegyverre szólítani. Igen hatalmas volt a franciák császára, s igen megfélemlettek voltak a német fejedelmek. A protektor vaskeze a nyakukra nehezedett. Ausztria magára maradt.

Napoleon május 10-én diadallal vonult be Bécs városába, s betelepedett a schönbrunni császári palotába. Az osztrák sereg nem tudott helyt állani.

Károly főherceg 76.000 emberből álló seregével Csehország felől közeledett Bécshez, hogy felszabadítsa. Napoleon nem várta be, hanem elébe sietett. Aspern és Esslingen között találkoztak. Ebben a két napon át tartó ütközetben Napoleon nem zsoldos katonákkal, hanem hősökkel állott szemben. Az osztrákok annyi vereség után megmutatták, hogy a lelkesedés

mekkora erőt ad az embernek. Maga a fővezér a legkétségbeejtőbb helyzetben kivette a zászlótartó kezéből a zászlót, a katonák élére állott, s úgy támadt franciákra, akik már biztosra vették a győzelmet.

Napoleon vereséget szenvedett.

A legyőzhetetlen komor arccal, megrendülve állott leghívebb bajtársa, hűséges barátja: Lannes összeroncsolt teste mellett. Az osztrák ágyu mindkét lábát lelőtte Lannesnek. Életbenmaradásához semmi remény sem volt. És Napoleon szeméből hullott a könny. A hideg, márvány arc vonalai megszelidültek, parancsoló homlokára árnyék borult.

Ha azok, aki Napoleont kegyetlennek szívtelennek festik, ebben a pillanatban láthatták volna erős megindultságát, s a levelet olvassák, melyet Lannes feleségéhez írt: bizonyára kiérezik a Napoleon szíve melegebb dobogását. Lannes neki barátja volt, akit mindig közelállónak érzett magához. Lannest ő császár korában is tegezte, holott még testvéreivel szemben is az önözés hideg hangján szólt.

Igen, igen, »mindennek vége lesz«... ezt írta Jozéfinhez intézett levelében, mikor hűséges barátja haláláról értesíti...

A lejtőn, mely Napoleonra várt, ez volt az első stáció. De ő nem érezte. Az asperni vereség szégyenét néhány nap múlva a wagrami fényes győzelemmel mosta le. Az osztrák haderőt tönkretette, s a megalázott Ausztriának békét kellett újra kérnie.

Európa ismét Napoleon győzelméről hallott.

Az alkonyuló napnak utolsó fényes sugarai voltak ezek, de Napoleon a régi fényesség folytatásának tekintette.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET.

NAPOLEON MÁSODIK HÁZASSÁGA.

A trónutódlás kérdése gyakrabban foglalkoztatta a császárt. Egy ideig arra gondolt, hogy öccsének, Lajosnak a fiát fogja örökbe fogadni, s őt jelöli ki utódjának. A fiúcska azonban meghalt, s Napoleon nem szívesen gondolt arra, hogy testvérei közül bármelyik is legyen az utódja. Törvényes örökösre gondolt, vagyis új házasságra, még pedig olyan uralkodó családból származó hitvesre, aki a francia császári trónra méltó.

Ez azt jelentette, hogy Jozéfinról el akar válni.

A viszony Napoleon és Jozéfin között sohasem volt teljesen boldog. Jozéfin tömérdek szomorúságot okozott élni szerető, pompában dúskáló, s mindenekfelett magára gondoló könnyelműségével. Napoleon nagy, csaknem gyermekes szeretete, mivelhogy viszonzást nem lelt, az idők folyamán visszacsökkent. Az udvariasság és figyelmesség határai között maradt azonban mindvégig. Bizonyos fokig közömbösség is volt, s éppen ez a közömbösség bántotta később Jozéfin, aki a császárnéi állapot minden kiváltságosságát hű asszonyi gyönyörűséggel élvezte, s a gondolat, hogy róla le kell mondania, végtelenül boldogtalanná tette.

Maga Napoleon is kényes helyzetben volt. Nehezebbre esett, hogy miképpen adja tudtára majd Jozéfinnek megmásíthatatlan akaratát. Tömérdek levélváltás, szemrehányás, köny, kétségbeesés, vigasztaló szó, biztatás előzte meg a végleges döntést.

Ha az ember Napoleon leveleit olvassa, melyeket ebben az időben írt feleségéhez, éppen olyan érzése támad, mint első szerelmes leveleinek olvasásakor. Szinte sajnálja ezt a hatalmas embert, aki Jozéfinnal szemben mindvégig bizonyos megmagyarázhatatlan gyöngeséget áruel.

De nem gyöngeség ez csupán, hanem gyöngédség is. Jozéfin rendkívüli hatással volt minden időben Napoleonra. Midőn teljes joga lett volna az első konzulnak arra, hogy feleségével szakítson, Jozéfin könyei, fogadkozásai meglágyítják. A kibékülés megtörténik. Állandóan értesíti hadjáratai közben. Minden döntő csata után megy a levél a feleségéhez. Nem száraz, hanem kedves, bizalmas, familiáris levél. Körülveszi minden elképzelhető fényvel, oktan költekezéseire szemet húny, bár nem tetszik neki, aggódik, ha beteg. Mintaképe a figyelmes férjnek a szó igazi polgári értelmében. Mert Napoleon családi életének minden vonatkozásában polgár maradt. S talán éppen ez nehezítette meg reá nézve az elválás tényét.

Úgy bánik feleségével, mintha egy elkényeztetett gyermeket valami kellemetlen dologra kell elkészíteni. Dédelgeti, megfenyegeti, ajándékot ígér neki: megmarad a császárnéi címe, megkapja az évi járadékot: három milliót, lesz külön udvartartása. Azért hát ne sírjon, ne vegye olyan tragikusan a helyzetet, hiszen tovább is övé marad a barátsága.

Míg a levelek mennek az asszonyhoz, s az egyes jelenetek lejátszódnak a legbizalmasabb körben: a diplomácia serényen készíti elő az új házasságot.

Az első terv az, hogy az orosz cár egyik hugát fogják Napoleon számára megkérni. Sándor cár nem utasítja vissza a háztüznéző császár kérését, de válaszából kitetszik, hogy ez a házassági terv nem valósítható meg. Hosszas ide-oda magyarázgatás után kijelenti az orosz udvar, hogy az anyacsászárné nem hajlandó beleegyezni. Az idősebb nagyhercegnőt pedig, akinek kezére Napoleon számított, hamarosan György oldenburgi herceghez adták nőül. A kisebbik még fiatal, csak 14 éves, s így nem lehet házasságra gondolni. Ebből Napoleon megértette, hogy az orosz udvartól nincs mire várnia. Elejtette ezt a házassági tervet, s Európa legrégebb

dinasztiájára, a Habsburgokra gondolt. Megindította a diplomáciai tárgyalásokat a bécsi udvarral, hogy Mária Lujza főhercegnő kezét megkérje.

Osztrák részről Metternich herceg, az új miniszter egyengette ennek a házasságnak az útját.

Ferenc császárnak meg kellett érnie azt is, hogy leányát kénytelen ahhoz a Napoleonhoz adni feleségül, aki birodalmából kiszakította az olaszországi birtokokat, aki hadseregét oly gyakran tönkretette, s a Habsburgok világhatalmát néhány esztendő leforgása alatt megsemmisítette.

A politika vaskeze intézi az uralkodók gyermekeinek a házasságát.

Midőn a diplomáciai tárgyalások a házasság ügyét megérlelték s elintézték, Napoleon levelet írt Ferencz császárnak, s megkérte Mária Lujza főhercegnő kezét, »kinek kiváló tulajdonságai - írja Napoleon - s főleg az az előnye, hogy az ön leánya, fölöttébb kívánatosá tesz reám nézve a házasságot« ... »melyből úgy magam, mint népemre nagy boldogságot várok«.

Ugyancsak levelet ír Mária Lujzának is, melyben ezek az érdekes sorok olvashatók: »Ha császári fenségedben irántunk csak egy parányi vonzalom van, mi ezt a vonzalmat gondosan fogjuk ápolni és legfőbb feladatunkká tesszük, hogy Önnek mindig és mindenben kedvére cselekedjünk, úgy hogy boldogoknak valljuk magunkat, ha egy napon sikerül egész vonzalmát megnyernünk. Ez a mi egyetlen törekvésünk, s kérjük császári fenségedet, legyen irántunk jóindulattal.« A 18 éves főhercegnő nem rendelkezett szabadon a kezével és szívével. Sorsát Metternich és a politika döntötte el. Abban a levegőben, amelyben felnőtt, Napoleonról csak félelmes dolgot hallhatott.

A házasságot 1810 március 10-én ünnepelték Bécsben. Napoleon képviselője Berthier neufchateli herceg volt, aki Mária Lujzát és udvarhölgyeit Párisba kísérte. Braunauban várt reájuk Napoleon nővére, a nápolyi királyné s a francia udvartartás hölgyei és kinevezett új méltóságai. Napoleon nagy előkészületekkel várta. Mindent a legapróbb részletekig megállapított. A franciák császára gondoskodott arról, hogy Mária Lujza franciaországi fogadtatása méltó legyen születéséhez és új állásához. Compiègne-ig elébe ment, amerre a császári hintó haladt, ezer meg ezer ember állott sorfalat. Napoleon szeretetreméltó, roppant figyelmes, őszinte, megnyerő volt hitvestársával szemben. Azok a levelek, melyeket Mária Lujza meghitt barátnőihez, Colloredo és de Grenneville grófnőkhöz bizalmasan írt, tanuságot tesznek arról, hogy a császárnénak nem volt oka, hogy ezt a házasságot megbánja.

Egy hónappal azután, hogy Compiègnebe megérkezett volt, ezt írja: »Az ég meghallgatta könyörgését házasságomra vonatkozólag, bár Ön is olyan boldog lehetne, mint a minő én vagyok.« Egy másik levélből olvassuk: »Elképzelheti, hogy ilyen nagy városban, mint Páris, bőven van alkalom szórakozásra, de nekem legkellemesebb perceim azok, melyeket a császárral együtt tölthetek el.«

A császári udvarból kiszivárgó hírek a második házasságról aszerint színeződtek ki, a minő érülettel volt Napoleon iránt a hír közvetítője. Mária Lujza későbbi viselkedése a hatalom polcáról leesett titán iránt nem Napoleonra, hanem reá nézve megbélyegző. Ha leveleiben olyan nagy és teljes boldogságról beszél barátnőinek, s ha anyai szeretete igaz volt, akkor a politika minden fenyegetése nem tartóztathatta volna vissza a szerető feleséget, s a jó édesanyát attól, hogy Elba szigetére kísérje Napoleont, s nem sietett volna, hogy Neipperggel házasságra lépjen, mikor még férje él.

Napoleon úgy látszik arra volt a sorstól kiszemelve, hogy érzelmei - egy-két igazi barátot nem számítva - méltó viszonzásra ne találjanak. Sem első, sem második házassága nem hozott reá boldogságot. Az első házasságra tisztán érzelmi motívumok készítették, a másodikra értelmiek, ámde az első nem találkozott megértéssel, a második csak ahhoz járult hozzá, hogy csalódása az emberekben még teljesebb legyen.

A politikai viszonyok konszolidálását sem várhatta Európa ettől a politikai házasságtól. Az Ausztriával kötött béke nem jelentette azt, hogy Franciaország érdekei Angliával, Oroszországgal, s Európa többi részeinek érdekeivel nem jönnek összeütközésbe. Spanyolországban folyt amúgy is szakadatlanul a harc, az angol buzgón támogatta Spanyolországot.

Ámde Napoleon nem mozdult el Párisból. Ilyen huzamos ideig még nem tartózkodott birodalmi székvárosában. Óhajtotta a békét, s mindent elkövetett, hogy Európának is, Franciaországnak is megszerezze azt.

HUSZADIK FEJEZET.

BÉKEBOMLASZTÓ TÜNETEK EURÓPÁBAN.

A spanyol harcok, az angol beavatkozás: csak guerilla-harc jellegű volt, ezért nem ment maga Napoleon a spanyol csatamezőre. Massénára bízta. Ő maga azonban terveket szőtt, előkészületeket tett az angol ellen indítandó újabb hadjáratra. Nem tudott abba a gondolatba beletörődni, hogy Angolország a tengeren diadalmaskodjék felette. A szárazföldi zárlatot az angol hajók ellen rettentő szigorúsággal hajtatta keresztül. Hollandiát is emiatt fosztotta meg a királyságtól. Saját öccsét, Lajost, megfosztotta a tróntól, mert látta, hogy Hollandia külön érdekét előbbrevalónak tartja, mint Franciaországét, s ezzel megsértette Napoleon rendszerének legsarkalatosabb föltételét, a francia szuverenitást. Hollandiát éppen úgy bekebelezte Franciaországba, mint a Jeromosnak adományozott Wesztfáliának egy negyedrészt.

Az angol kereskedelem ellen irányuló ez a szárazföldi zárlat egyébként, ha Angliának ártott, használt nagy mértékben az egyes országok iparának és kereskedelmének. Legfőképpen pedig magának Franciaországnak. A selyemipar gyönyörű virágzásnak indult, fejlődött a gyapju-, len-, vasipar, s ami pedig a luxusárucikkeket illeti: Páris a világpiac középpontja lett. A Rajna-menti városok ipara és kereskedelme évről-évre emelkedett. Viszont voltak a zárlatnak káros következményei is. Azok az országok, melyek rá voltak szorulva az angol importra, nagyon megéreztek a hiányt. Így aztán a közhangulat megnyilatkozott a zárlat ellen. A francia piac is nagy rázkódásokat szenvedett, s a tömeg kezdett zúgolódni. Napoleon kénytelen volt a zárlat szigorúságán itt-ott enyhíteni, de általánosságban mindenütt fenntartotta azt.

A pápával való viszony mind rosszabbra fordult. Mióta Napoleon megszüntette a pápai államot, s Rómát elfoglalta, a pápa nyílt ellenségképpen lépett fel a francia császár ellen. A spanyol mozgalom iránt rokonszenvének adott kifejezést, a püspököknek és papoknak megtiltotta, hogy hűségesküet tegyenek le a császár iránt. Napoleon azzal felelt, hogy Rómát szabad városnak jelentette ki, a pápának meghagyta a Vatikánt, s évi kétmillió frank jövedelmet biztosított számára. Erre a pápa új bullájában, melyet már készen tartott, s most azonnal kibocsátott, kijelentette, hogy a császár által kinevezett püspökök kánoni beiktatását megtagadja. Ekkor Napoleon a végső eszközhöz nyult, a pápát elfogatta, előbb Grenoblebe, aztán Savonába szállította. A pápai államot egyesítette Franciaországgal. Vaskeze reánehézedett az egyházra. Nem tűrt ellenmondást. Összegyűjtette Franciaország, Belgium és Itália főpapjait s velük elfogadtatta, akár tetszett, akár nem tetszett, a császári dekrétumot. A pápának le kellett mondania a püspökök beiktatásának a jogáról is. Ez volt az utolsó fegyvere, s a mindenható császári akarat ezt is kicsavarta a kezéből.

Ámde ennél még súlyosabb rés mutatkozott a hadseregben. A legyőzhetetlen »nagy hadsereg« nem volt már a régi. A gyilkos hadjáratok rettentő pusztítást vittek véghez a veteránok sorai között. Az életben maradtak belefáradtak, sebeikkel, mint rokkantak, félrehúzódtak, pihenésre volt szükségük. Az újonnan toborzottak nem nőttek fel a hagyományokban. A sorozások elől ezren meg ezren szökdöstek el, a besorozottak közül is számos szökevény akadt. Jóllakott Franciaország a kimerítő háborúkkal.

A royalisták szünetlenül szőtték titkos hálójukat angol támogatás mellett. Napoleonnak rettentő szigorúsággal kellett a normális rendet úgy-ahogy megteremteni, hogy az államgépzet az ő rendszere értelmében tovább mozogjon.

Nem maradhettek ezek a tünetek elrejtve azok előtt sem, akik a császár közvetlen közelében, a császár jóvoltából nagy állásokat töltöttek be. Legnagyobb részüket titkos aggodalom szállotta meg, de nem Napoleon miatt, hanem a maguk jövő sorsa miatt. Azon törték a

fejüket, hogy mi módon alakítsák jövőjüket, ha ez a világ, melyet Napoleon fegyverrel teremtett meg, egy napon összeomlik. Mert hogy örökké nem fog tartani, azt jól tudták.

A bomlásnak ezeket a tüneteit csak Napoleon nem akarta észrevenni. Az akarat makacssága, a lehetetlennek büszke tagadása, az eddig elért példátlan hatalom teljességének tudata, a saját erejébe vetett hite adják meg a magyarázatát.

Vajon a büszke hadihajó, mely gyöngé és igénytelen csolnakként indult ki Napoleon életének briennei kikötőjéből, csakugyan olyan hullámforgatag felé tart, amely összetöréssel fenyegeti?

Fölemelte már fenyegető kezét a Végzet?

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

AZ OROSZ JÉGMEZŐKÖN.

A tilsiti béke óta öt esztendő telt el. Ez alatt az öt esztendő alatt Oroszország és Franciaország között békesség uralkodott. Sándor cár levélben, személyes találkozásaik alkalmával kifejezésre juttatta Napoleon iránt bámulatát és baráti ragaszkodását. Az erfurti császárnapiok alatt ország-világ előtt, kissé teátrálisan ugyan, de dokumentálta, hogy milyen nagyra van Napoleon barátságával. Mindazonáltal arra, hogy nővére és Napoleon között házasság jöjjön létre, egy pillanatra sem gondolt. Oroszország érdeke csak addig kívánta Napoleonnal a békét, míg Lengyelország helyreállításáról az orosz birodalom kárára, szó nincsen. A pétervári udvar titkon lépéseket tett arra nézve hogy a porosz szövetségesül nyerje meg, de a porosz király nem látta elérkezettnek az időt arra, hogy a franciákkal ujjat húzzon.

1810 októberében Napoleon értesítette követe útján a cárt, hogy a semleges hajók előtt, ha angol árut szállítanak, zárja el kikötőit. A cár azt felelte Napoleonnak, hogy nem teheti meg, mert szüksége van a gyarmatárúkra, melyeket a hajók szállítanak. E nyílt ellenkezést még jobban megmagyarázza Napoleonnak az a rendelkezése, hogy az északi tengerpartot annektálta, s az oldenburgi hercegséget, melynek ura Sándor cár sógora volt, megszüntette. A cár ekkor az angol hajók előtt is megnyitotta az utat, s ezzel mintegy hadat üzent Napoleonnak.

Napoleon mindenekelőtt arra törekedett, hogy az orosz ne találjon Európában szövetségest. Poroszországot kényszerítette, hogy védő- és dac-szövetségre lépjen Franciaországgal, támogassa őt az orosz hadjáratban 20.000 katonával, s nyissa meg előtte az útvonalat Poroszországon keresztül.

Májusban összegyűjtötte Napoleon Drezdában a német uralkodókat. Megjelent Frigyes Vilmos porosz király, eljött Ferenc császár is, jelen voltak továbbá csaknem az összes német fejedelmek, akik Napoleont ismerték el protektoruknak. Ismét hatalmának teljes nagyságában ragyogott a franciák császára. Mindenkiel nyájasan szóba állott, az ünnepélyekben részt vett. Teljes egyetértésben történt a megállapodás a hadi kontingensek számában, mellyel a protektort az oroszországi expedícióban segíteni fogják.

Félmilliónál nagyobb sereg gyűlt össze. A népvándorlás mesébe illő hadseregei jutnak az embernek eszébe ez óriási szám hallatára. A szövetséges országok csaknem százharmincezer emberrel segítették Napoleont.

Lengyelország területén volt a nagy ármádia gyülekezőhelye. A cél az volt, hogy az orosz cárt saját országa területén büntesse meg azért, hogy ujjat húzott vele.

Ezzel a horribilis hadsereggel lépte át a Niemen-nak, a határfolyónak küszöbét, s azután két részre osztotta a hadsereget. Egyiknek vezérletét rábízta Macdonald és Oudinot tábornokokra, s feladatul azt szabta ki, hogy Szent-Pétervár ellen induljanak; a másikat ő vezette Moszkva ellen.

Az orosz seregek megpróbálták ugyan, hogy a betörő ellenséget viaszorítsák, de nem sikerült. A smolenski csatában vereséget szenvedtek az oroszok, s meglehetősen rendetlenül vonultak vissza. Ámde nem volt ennek a visszavonulásnak olyan jellege, mintha szándékos lett volna.

Szeptember 14-én a franciák bevonultak Moszkvába. Nem védte senki, egy kardcsapás nélkül foglalták el, sőt a város lakosságából is csak kevés maradt a városban. Volt egyelőre élelmiszer, takarmány a lovaknak. A franciák bekvártélyozták magukat. Napoleon és a vezérkar a Kremlben ütötte fel tanyáját.

Másnap, harmadnap tűzilárma verte fel a franciákat. A város különböző részeiben egy-egy ház kigyulladt. Az első tűz véletlen művének látszott, de midőn óráról-órára ismétlődtek a házak kigyuladásai, sőt egész utcák kezdtek égni, nyilvánvalóvá lett, hogy tervszerű a gyújtogatás. Napoleon összefogdosztatott a gyújtogatók közül egy rakást és irgalom nélkül agyonlövötte őket.

Levelet írt a cárnak, békét ajánlott neki. Nem szándékozik országát pusztítani, térjenek vissza a tilsiti béke pontjaihoz, s ő hajlandó seregét kivezetni Oroszországból. A cár nem válaszolt Napoleon levelére. De jött válaszul Kutusoff orosz vezér, jöttek az orosz katonák s Moszkvát körülvették.

Ezalatt az élelmiszerek kezdtek fogyni, az idegen égalj megtámadta a katonák egészségét. Az óriási táborban rendetlenség, s ami ennél még rosszabb, elégtelenség és türelmetlenség ütötte fel a fejét. És közeledett a tél; hazájuktól messze, az oroszországi tél félelme szállotta meg a katonákat, akiknek nem volt téli ruhájuk.

Mindezt fontolóra véve Napoleon elhatározta, hogy hazaindul. De melyik irányt válasszák? Legrövidebbnek a déli vonalat tartották, de az orosz és kozák csapatok lepték ezt el. A helyzet hasonló volt, mint az egyiptomi hadjáratnál az arabokkal és mamelukokkal; csak hogy az oroszok és kozákok többen voltak, a forróság helyett itt a hideg, később embertelen fagy kínozta a katonákat. Wiasma mellett csaknem egy egész hadosztályt tönkretettek az oroszok. November 6-án kezdődött az orosz tél. Az utat hó borította, a vizek befagytak. Az előhaladás roppant megnehezült. A lovak rakásra hullottak, élelmiszert sehol sem lehetett fölhasználni. Az ágyuk megrekedtek a járatlan utakon, ott kellett hagyni prédául az ellenségnek. Rakásra hullottak az emberek, útközben megfagytak. November 9-én, kimondhatatlan vesződéssel, testileg és lelkiileg kimerülve, összetörve, Smolenskbe érkeztek. Itt egy hétre való élelem várt rájuk, de arról, hogy ott kiteleljenek, gondolni sem lehetett. A Lengyelországba vivő útvonal védelmére előreküldött franciákat az oroszok szétszórták. November 13-án megindult a sereg. Ezer meg ezer sebesült, beteg ottmaradt a városban, s áldozatául esett az oroszok boszújának.

A hideg nőtön-nőtt, az útvonalat mind sűrűbben lepték el az oroszok és kozákok, minden szorosnál verekedni kellett, hogy utat törjenek maguknak. Csak vánszorogtak tovább a hómezőkön, jégádján a Dnjepernek, sárban, iszapban, havas esőben, ázva, elcsigázottan; a halál rettentő félelme űzte az embereket... Midőn lengyel földre érkeztek, s remélték, hogy barátjaikkal találkozhatnak, megint csak orosz és kozák támadt rájuk. A hideg pedig nem engedett, s az éhség gyötörte őket.

November 27-én a Berezínához érkeztek.

Miként keljenek át? Napoleon lángelméjének itt is fényes bizonyágát adta. Az ellenséges orosz sereg szemeláttára hamarosan két hidat veretett, az alatt feltartóztatta a háromszor akkora orosz seregnek a támadását, s a franciák megkezdték az átvonulást. Lehetett-e rendről szó ott, ahol mindenki félt, mindenki sietett? Hátuk mögött az orosz és kozák. Hullott a golyózápór a tömött sorokban, a holtrasebzettek jajkiáltása, az alázuhanó testek, a lázas sietség, a leírhatatlan zürzavar... És közepette ennek a minden képzeletet fölülmúló nyomorúságnak: a híd leszakad, az emberek százai behullanak a sebes folyó vizébe... akik pedig a tulsó parton rekednek - mintegy harmincezeren, menthetetlenül elvesznek.

Napoleon a Berezínán való átkelés után 8 nappal szánba ül, s váltott lovakkal villámgyorsan hazaindul Párisba. Keresztül Lengyelországon, Németországon, hirtelen Párisban termett. Székvárosában arra a hírre, hogy Moszkva ég, s Napoleon ottrekedt, egy Malet nevű, állásából éppen hóbotossága miatt elcsapott generális összeesküvést szőtt. Vele hamarosan végzett Napoleon. Elfogatta és főbelövötte. Hazajövetelére amúgy is égető szükség volt. Annak a hatalomnak, melyet ő teremtett, csak Napoleon személyes jelenléte tudott az öre lenni.

Az orosz expedíció nyomoruságos kudarca vajjon megtörte-e Napoleont? Nem jutott-e eszébe, hogy... »mindennek vége lesz«?

Nem, erre nem gondolt, de arra igen, hogy hatalmából egy szemernyit sem szabad engednie, s hogy minden reményét Franciaországba kell helyeznie.

Ismét ura akar lenni a helyzetnek. A sorssal magával fölveszi a küzdelmet. Nincs lehetőség!

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

A NÉPEK CSATÁJA.

Katonát toborzani, sereget szervezni, ágyukról gondoskodni, pénzt teremteni elő a föld fenekéről is: erre volt gondja a császárnak. Megfélemlítő az a tevékenység és fáradhatatlanság, melyet kifejtett. Egyéniségének fascináló ereje segítette őt ebben. A franciák is kimerültek az örökös hadakozásban, de mert a császár kívánta, újra félmillió ember állott fegyverbe. Az orosz expedíció kudarca a poroszok elpártolását vonta maga után. Frigyes Vilmos porosz király, az óvatos és meggondolt uralkodó most lépett akcióba a protektor ellen. A megalázás évei alatt éppen Napoleontól tanulták meg, hogy miképpen kell harcolni, s megtanulták azt is, hogy van a fegyveren kívül egy másik erő, melyre a háboruban szükség van: a nemzeti lelkesedés.

A porosz készült erre a háborura. Minden porosz készült, a parasztok és katonák egyaránt. Csodás lelkesedés szállotta meg a népet, minden áldozatra késznek mutatkozott, s íme, a király 1813 januárjában Berlinből Bretonba ment, ott Sándor cárral szövetséget kötött Napoleon ellen.

A néphez intézett hadi kiáltványa így kezdődött: »Isten és a mi erős akaratunk a mi igazságos ügyünket diadalra fogják juttatni s ezzel együtt boldogabb idők térnek vissza.«

Ha Napoleon látta volna, hogy abban az »összetört« országban minő jelenetek játszódtak le a harcra való készülődés hónapjaiban, bizonyára nem kicsinylette volna a »felfegyverzett parasztok«-at. A hazaszeretnek dicső példája, melyhez hasonlóra a mi történelmünkben is volt példa a szabadságharc idejében, midőn egy hívó szóra a földből nőtt ki a hadsereg és nem kellett erővel verbuválni az embereket. A porosz érezte, hogy neki meggyalázott multját kell kiengesztelnie, s ez a kiengesztelés neki kötelessége. A porosz király tudta, hogy kihúzott kardja az összes német törzseket egybe fogja gyűjteni a közös ellenség ellen, akinek szerencsecsillaga az orosz hómezőkön leáldozott.

Egyelőre az orosz állott a porosz mellett szövetségesül. A többi német fejedelmek, valamint Ausztria is megmaradt Napoleon pártján.

Napoleon új hadseregével támadt a poroszokra. A rövid idő alatt, mely rendelkezésére állott, ebből a hadseregből is kiváltotta az ő lángelméje a francia nagy ármádia hagyományán felépült vitézséget. Midőn Lützellánál az első csatát vívták a poroszokkal, Napoleon győzelmet aratott újoncaival, ámde a porosz sereg emberül megállotta a sarat. Nem sikerült tönkretenni, csak visszavonulásra szorítani. A visszavonulás nem volt eszeveszett futás, mint Napoleon előbbi diadalainál. Ugyanilyen győzelem volt a Bautzen mellett aratott is, mely tanúságot tett az orosz-porosz sereg figyelemreméltó erejéről. Mindkettő meglepte Napoleont, mert nem számított arra, hogy a porosz talpra tud állani.

Nem is folytatta a harcot, hanem fegyverszünetet kötött. Szüksége volt mindkét félnek arra, hogy erejét fölfrissítse.

Több történetíró fölveti a kérdést, hogy miért tért el ez alkalommal Napoleon rendes szokásától, s miért nem támadt rá a két győzelem után harmadszor is az ellenségre, holott ő a döntő csaták híve volt.

Talán arra gondolt, hogy ezt a sereget már nehezen tudta összetoborzani. Ez az utolsó tét az ő nagy játékában, nem szabad kockáztatni, mert hátha elveszti, s aztán mi leszen?

Ferenc császár kieszközölte, hogy Prágában kongresszust tartsanak, de megállapodásra nem jutottak. Ezt az ügyet, amely nemcsak Napoleoné, hanem egész Európáé volt, csak karddal lehetett elintézni.

Az orosz-porosz egyesült sereg most már az osztrákkal is erősödött, mert Bécs is megizente Napoleonnak a hadat.

Így aztán 300.000 emberrel több harcolt Napoleon ellen.

Hiszen ha Napoleon mindenütt ott lehetett volna, vagy a régi sereg harcol a francia zászlók alatt! Drezdánál visszaveri a szövetségeseket, de Macdonald, a másik francia hadtest parancsnoka előbb Kulmnál, majd Katzbachnál nagy vereséget szenved. A szövetségesek csaknem az egész hadsereget szétszórják.

Ekkor az összes szövetséges hadak Napoleon ellen irányították hadi műveleteiket. A terv az volt, hogy hátba fogják. Napoleon Lipcse felé vonult vissza. A szövetségesek nyomon követték. Háromszázezer szövetséges kétszázezer francia ellen. Az ezer ágyu menydörgő beszéde nyitotta meg a népek csatáját. A falvak körül véres, elkeseredett harc folyt. Ahol Napoleon megjelent, ott a szövetségeseknek minden erőlködése hiábavaló volt. Az a régi, villámló szemű tábornok volt megint, aki Lodinál, s Arcolenél. Lelket öntött a katonákba. A vitéz lengyelek vezérét, Poniatowskit így biztatta: »Előre, lengyelek királya.« És csakugyan, a franciák nagy előnyben voltak. Napoleon már csaknem biztosra vette a győzelmet, ámde a poroszok, Blücher vezérlete alatt, elkeseredett dühvel támadtak a franciákra, s kényszerítették, hogy Lipcséig visszavonuljanak.

Október 17-én vasárnap volt. Ezen a napon nem harcoltak. Napoleon fegyverszünet kötését ajánlotta, de a szövetségesek nem fogadták el.

Október 18-án megújult az ütközet. Megérkeztek a svédek is, a csata hevében pedig a szászok Napoleon mellől átpártoltak a szövetségesekhez. Így aztán Napoleon lángelméje sem volt elegendő ahhoz, hogy győzzön. Visszavonult Lipcsébe.

A harmadik nap, október 19-ike, meghozta a válságot. A szövetségesek három oldalról támadták meg a várost, amely már napok óta tele volt sebesültekkel és holtakkal. Macdonaldot és Poniatowskit rendelte Napoleon a város védelmére. Délelőtt 10 órakor Napoleon elhagyta a várost. Ezután rövid idő múlva az Elster hidja levegőbe röpült. A franciák tűz és víz közé voltak szorítva. A berezinai szörnyű napok ismétlődtek itt is. Ebbe a vízbe fulladt bele Poniatowski, a vitéz lengyel herceg is.

Napoleon Hanaunál keresztülvágta magát az ellenség sorain serege maradványaival és sietett haza.

Még ekkor sem hitte, hogy mindennek vége van.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

A SÜLYEDŐ HAJÓRÓL MENEKÜLŐ PATKÁNYOK.

A szövetséges hadak a Rajna jobbpartján megállottak, s Frankfurtban az uralkodók megbizottjai felajánlották Napoleonnak a békét azzal a föltétellel, hogy Franciaország megmarad természetes határai között. Ezek a természetes határok: a Rajna, az Alpesekek és a Pyrenaeusok.

Napoleon ebben az ügyben Caulaincourthoz, a francia külügyminiszterhez írt levelében így nyilatkozik: »Franciaországot régi határai közé viaszorítani annyit jelent, mint Franciaországot megalázni. Tévednek, ha azt hiszik, hogy a hadi szerencsétlenség valamely nemzetet annyira sarokba szoríthat, hogy ilyen békekötést kívánatosnak tartson. Hat hónap mulva minden francia szív érezné ezt a gyalázatot, s a kormánynak szemrehányást tennie, hogy elég gyáva volt, s aláírta ezt a szerződést.«

Különben is a frankfurti békeajánlat, melyet a diplomácia Napoleonnak tett, nem volt egészen komoly, abban az értelemben, amint Metternich izente, mert tőle indult ki az egész, nem járult hozzá sem Anglia, sem Poroszország. Napoleon tehát teljes joggal vélekedhetett úgy a békéről, mint azt leveléből olvassuk. Továbbá a párisi viszonyok még jobban megmagyarázzák, hogy miért nem gondolhatott ilyen békekötésre. Napoleon tudta, hogy hatalmának egyetlen biztosítéka Franciaországban a fegyver, a diadal; tudta, hogy ellenségei mohó türelmetlenséggel lesik a sorsfordulatot, érezte, hogy közvetlen közelében vannak legveszedelmesebb ellenségei, akik bármely pillanatban otthagyják őt, s egy új alakulás munkásai közé állanak. Ő tehát nem fordulhat mint legyőzött a franciákhoz, mert a franciák a győzelmes imperátori látták benne, s hajtottak fejet előtte.

A következmények megmutatták, hogy Napoleonnak volt igaza.

Lángelméje és csodás akarata most végezte a legnagyobb munkát. Neki új hadsereget kellett szerezni, hogy a győzelmes szövetségesekkel még egyszer fölvehesse a harcot. A francia nép erejére kellett támaszkodnia.

A szenátus ülésén többek között e szavakkal fordult a nemzet képviselőjéhez, s az egész néphez: »Egy évvel ezelőtt egész Európa velünk volt, - ma egész Európa ellenünk fordult... ha a nemzetben nem lesz erő és kitartás, mindentől félhetünk.« A szenátus nem támogatta a császárt, a törvényhozó testület sérelmekkel állt elő, tüntetések jelzték, hogy Napoleon lába alatt inog a talaj. A néphez intézett kiáltványa, midőn már a szövetségesek a francia határt átlépték, - végigsüvített Franciaországon: »Felhívom a franciákat, hogy siessenek Franciaország segítségére. Béke és hazánk területének biztosítása a harci riadó!«

És a kiáltó szó elhangzott a pusztában. A kincstárban mindössze harmincmillió ezüst volt.

Napoleon magára volt hagyatva. A sülyedő hajó pusztulását mindenki látta, csak maga a hajó kapitánya bízott erejében.

A hullámok minden oldalról toronymagasságra csaptak fel körülötte. A Franciaországba betörő szövetséges hadak száma óriási volt, Napoleon serege kicsiny. Basel és Svájc felől az osztrákok, a Rajna mentéről Blücher, a poroszok és német szövetségesek, Hollandia felől Bülow. A gyűlölet, a vereségek szégyenének megtorlása égett az ellenség szívében. Annak az országnak a határait lépték át, lakóit pusztították, amely húsz esztendeje nem látott ellenséget, honnan évről-évre diadalmas hadseregek robogtak Európa minden országába, hogy a francia »gloire«-t táplálják. Minő emlékek rajzoltak a poroszok, osztrákok, oroszok lelkében, s minő infernalis hév szállotta meg a boszúállókat a francia földön! A bekerített oroszán a hajtvadászat izgalmai között megint a régi volt. Hadi mozdulatai gyorsak, újoncaikat valósággal

fanatizálta, a közkatonák, altisztek, alsóbbrendű tisztek a bámulat rajongásával látták nem a császárt, hanem a generálist, mert ismét azzá változott, aki hadvezéri pályájának kezdetén volt. Még most is tudott a kis sereggel diadalt aratni, de La Rothière-nél elvesztette a csatát. Lelkére reánehazódott a jövő bizonytalanságának komor sejtelme.

A hűséges Maret, bassanói herceg, aki ebben az időben Napoleon mellett volt mint államtitkár, számot ad naplójában a császár lelkiállapotáról. Maret szintén sürgette, hogy kössön békét. Napoleon gondolatai másutt révedeznek. Montesquieu híres könyvében lapozgatott.

- Olvassa! - mondá Maretnek, egy passzusra mutatva. - Olvassa fennhangon!

Maret olvasta:

- Nem tudnék nemesebb dolgot elképzelni, mint napjainkban egy uralkodónak azt az elhatározását, hogy inkább trónjának romjai alá temetkezik, mintsem elfogadjon olyan ajánlatot, melyre egy királynak hallgatnia nem szabad, mert büszkébb, hogysen mélyebbre sülyedjen, mint szerencsétlensége sülyesztette.

- Én ennél nemesebb cselekedetet is ismerek, - kiáltott fel Maret - ha ön dicsőségét odadobja, hogy az örvényt betömje, mely Franciaországgal együtt önt is elnyeli.

- Jól van, urak, - mondá komor rezignációval Napoleon - kössétek meg a békét. Száradjon rajtam a szégyen. De ne kívánjátok tőlem azt, hogy megaláztatásomat magam diktáljam.

Napoleon teljes fölhatalmazást adott megbizottjának, Caulaincourtnak, hogy a chatilloni kongresszuson nevében békét kössön.

Ekkor azonban hirtelen fordulat állott be a harcmezőn. Napoleonnak még egyszer feltűnt szerencsecsillaga. Négy ízben egymásután legyőzte az ellenséget. Újra felcsillant a reménység, hogy más fordulata lesz az eseményeknek, s amint Napoleon írja bátyjának, Józsefnek, visszavonta a meghatalmazást.

»Ha én a békeszerződést aláírtam volna, mely Franciaországot a régi határai közé szorítja vissza, úgy két év múlva ismét fegyvert kellene ragadnom, s a nemzetnek megmagyaráznom hogy nem is békeszerződés volt az, amit aláírtam, hanem kapituláció... Ha a szerencse nekem kedvez, én szabom meg a föltételeket.«

Ez azonban nem következett be, mert a szövetségesek északra vonultak, Blücher hadosztálya egyesült velük, s Laon mellett Napoleon vereséget szenvedett. Most már nyitva állott az út Páris felé. Napoleon kétségbeejtő helyzetében is reménykedett, hogy elébe kerülhet a Páris ellen induló háromszor akkora ellenségnek. Még utóljára mosolyog a hadi szerencse napja reá, egy ellenséges hadosztályt tönkretesz, de a szövetségesek folytatták útjukat Páris felé.

Erre is ő tanította meg Európát hódító hadjárataiban. Berlin, Bécs tehetnek róla tanuságot. Páris elveszte reánézve Franciaország s a császári trón elvesztését jelentette, mert Párisban voltak legnagyobb ellenségei. Ott voltak a patkányok, melyek a sülyedő hajóról az első jelre el fognak menekülni. Ott ütötte fel a fejét minden ellenmozgalom. Napoleon nem számíthatott arra, hogy Franciaország valamely részében megveti a lábát, s onnan folytatja a harcot.

Párisból József sürgető izenetei zaklatták, hogy írja alá a békeszerződést.

1814 március 31-én a szövetséges hadak bevonultak Párisba.

Megelőzték Napoleont, aki mindent elkövetett, hogy előbb érjen Párisba. Fontaineblaubába tért vissza, s ott vette Caulaincourttól a megdöbbenő hírt, hogy Sándor cár azt követelte, hogy mondjon le. Napoleon még akkor sem tudta elhinni, hogy mindennek vége van. A titáni akarat rettentő viaskodása volt lelkében. Legvégső reménye a hadsereg volt.

Ekkor várt reá a legkeserveesebb csalódás.

Tudatták vele, hogy Marmont, az ifjúkori barát, őt elérulta. Egész hadtestével letétette a fegyvert. Április 4-én Ney, Lefebvre, Macdonald és Oudinot beléptek szobájába. Komor arccal, boros tekintettel fogadta őket Napoleon. Homlokát összeráncolta, keskeny ajkait összeszorította, máskor hideg, barnakék szeme tele volt dacos keserőséggel. Jobbkarját a szék támlájára tette, balkezét összeszorítva bal térdére nyugasztotta. Így tünteti őt fel Delaroche festménye. Ilyennek képzeljük el ebben a megrendítő helyzetben.

Macdonald volt a szóvivő:

- Nekünk már elég... határoznunk kell...

Közbevágott nyersen Ney:

- Ideje, hogy végét vessük... csinálja meg a végrendeletét... Elvesztette a hadsereg bizalmát...

Napoleon felugrott, méltatlankodva, lángoló arccal, roppant hevesen támadt rájuk:

- Seregem bízik bennem, s volna ereje, hogy megbüntesse a fellázadt tábornokokat.

- Ha volna, akkor vajjon itt állnánk mi most ebben a pillanatban? - vágott vissza cinikusan Ney.

És a tábornagyok otthagyták vezérüket.

Napoleon keserűen felkiáltott:

- Nem a sors győzött le, hanem bajtársaimnak önzése és hálátlansága.

Nem fájt semmi úgy a megalázott Napoleonnak, mint katonatársai nyomorult hűtlensége. Mindahányan voltak, érezték jóságát; elhalmozta őket címmel, ranggal, vagyonnal. Megosztotta velük a hadjárat minden fáradsalmát, a győzelmek minden dicsőségét, s ime, így viselkednek vele szemben, mikor mindenki elhagyja.

Marmont, Berthier árulása rettentő hatással volt reá. Az utóbbi hetek izgalmai megszedítik, a lelki depresszió, s az a tudat, hogy felesége, fia, a római király Ausztria kezébe kerül: adják kezébe a mérget, mellyel életének véget akar vetni.

Az öngyilkossági kísérlet tényét utólag igyekeznek meg nem történné tüntetni fel, de a helyzet valószerűvé teszi. Az ellenmérget, melyet Yvan doktor a kellő időben ad be Napoleonnak, megmenti életét.

A fontainebleau-i kastély a rákövetkező napokban kiürült. Eltávoztak onnan a tábornokok, el a tanácsosok, sőt a szolgák is új gazdát kerestek. Roustan, a néger szolga, sőt a házi orvos, Corvisart, akivel oly gyakran eltréfált, szintén más gazdát keresett.

Búcsúzni kellett a régi gárdától is, attól a híres francia gárdától, amely részese volt élete legszebb diadalainak.

A fontainebleau-i kastély udvarán gyűltek össze a katonák. Némán, fájó szívvel néztek Napoleonra. Reánehezdedett lelkükre a pillanat komolysága és mélységes szomorúsága.

És szólt Napoleon:

- Régi gárdám katonái, búcsúszom tőletek! Húsz éve látlak titeket a becsületnek és a dicsőségnek az útján! A legutóbbi időben éppen úgy, mint szerencsés napjainkban a vitézségnek és hűségnek állandó mintaképei voltatok. Olyan férfiakkal, mint aminők ti voltatok, ügyünk nem volt elveszve. De a harcnak nem szakadt vége, polgárháború tört volna ki, s Franciaország még sokkal szerencsétlenebb lett volna. Azért minden egyéb érdeket feláldoztam a haza jóvoltáért. Én távozom! Ti, barátaim szolgáljátok tovább is Franciaországot. A haza boldogsága volt az én egyetlen gondolatom, s mindig ez a kívánságom fogja kísérni! Ne

sajnálkozottak sorsomon; ha elhatároztam, hogy tovább is akarok élni, azért történt, hogy dicsőségeteknek emléket állítsak. Meg fogom írni azoknak a nagy tetteknek történetét, melyeket együtt vittünk véghez. Isten veletek, gyermekeim! Mindnyájatokat egyenkint szeretnék a szívre szorítani; hadd csókoljam meg legalább zászlótokat.

A gárdakapitány odavitte a zászlót Napoleonhoz. Napoleon megölelte a kapitányt, s aztán megcsókolta a zászlót.

A viharedzett, napsütött arcú kemény legények szeméből erővel kitört a könny és zokogtak.

Napoleon sápadt arca, ez a márvány arc, mély, igaz meghatottságot tükrözött vissza.

- Isten veletek, öreg cimboráim! Utolsó csókom hatoljon a szívetekbe!

És a nagy színjáték függönye legördült.

A franciák császára immár egy kis szigetnek: Elbának volt a császára a diadalmas ellenség parancsából.

*

Utolsó levele Fontainebleauból feleségének szólott, feleségének és kis fiának, a római királynak.

Arról szól a levél, hogy várja a feleségét, csókolja a kis királyt.

Várja a feleségét... A süllyedő hajóról elmenekültek a patkányok... vajjon a feleség szintén ezek példáját fogja követni?

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

NAPOLEON ELBA SZIGETÉN.

Idegen tisztek kíséretében, akik tulajdonképpen nem kísérői, hanem őrei voltak, indult el 1814 április 20-án Fontainebleauból Elba szigetére. Azokon a vidékeken vitte az útja keresztül, melyekhez ifjú korának, katonáskodása első éveinek, konzulságának és császárságának változatos emlékei fűzték. Egész élete elvonult lelki szeme előtt. A gond, küzdelem, fiatalos reménység, a cselekvés, alkotás, a dicsőség képei elevenedtek meg előtte. A Provenceben újabb megaláztatás vár reá. Ott a royalisták és klerikálisok által felbujtatott nép állott az útak mentén. Őt várták, de nem ünneplő, hanem meggyalázó szándékkal. Orditozták:

- Korzikai farkas!

- Gyülöletes zsarnok!

A vakmerőbbek felugráltak a hintó lépcsőjére, s vérben forgó szemmel káromolták. A többiek nagy köveket dobáltak a hintóra.

A kíséretében levő idegen tisztek, főleg az osztrák tisztek, igen emberséges viselkedést tanúsítottak a trónjavesztett császár iránt, azt ajánlották neki, hogy öltson fel osztrák tiszti ruhát, ültesse maga helyett az egyik futárt a hintóba, s ő meg lovagoljon a hintó előtt.

Napoleonnak meg kellett tennie, hogy a megszégyenítő inzultusokat kikerülje. Lelkét égette a szégyen. Az idegen tisztek előtt szégyenkezett saját nemzete miatt. Egyébként ha elviselte tábornokainak hűtlenségét és árulását, ez az újabb gyalázat még inkább megerősítette őt abban a szomorú hitben, hogy nem szabad az emberek háladatosságában bízni. Az emberek addig tisztelnek valakit, amíg félnek tőle, vagy várnak tőle valamit. Aki már nem tud adni, az eljátszotta játékát.

Elba szigetére előbb érkezett levele, mint ő. A levelet Dalesme grófhoz, Elba katonai parancsnokához intézte. Tudatja benne, hogy az európai hatalmak Elba szigetét rendelték birtokul, s ezért kéri, hogy megbizottjának, Drouot tábornoknak adja át. »Sziveskedjék - így folytatta a levelet - a lakosokkal a dolgok ilyenén állását tudatni; mondja meg azt is nekik, hogy a szigetet kitűnő égalji viszonyai, s a lakosok szelid erkölce miatt tartózkodóhelyül választottam. Elba lakói iránt mindenha a legkiválóbb érdeklődést fogom tanúsítani.«

Ime, Napoleon most is a régi. Kiterjed mindenre a figyelme. A jó gazda, akinek a szeme ott van a jószágon. Alighogy megérkezik, s kísérőitől lekötelező szivességgel elbúcsúzik, hozzáfog a munkához.

A munka neki mindennapi kenyere volt. Fiatal tiszt korától császár koráig, s azontúl a sorsnak minden fordulásában neki dolgozni kellett. A nagy világbirodalom gondja helyébe a kis sziget gondja várt reá. Amint attól nem ijedt meg, úgy ezt sem keveselte. Henye panaszkodás és töprengés helyett számonvette új császársága minden részét. Megnézte Porto Ferrajo erődítményét, a várat magát, a raktárat, a kikötőt, megnézte a bányát.

Magához idézte új alattvalóit. Egyenkint megismerkedett a tisztviselőkkel, kikérdezte őket, utasításokat adott, organizálta, éppen úgy, mintha egy nagy államról lett volna szó. Ezelőtt hatvanmillió embernek volt az ura, most mindössze hatszáztizenöt ember nevezte őt császárnak. Megszámláltatta a lovakat, öszvéreket, a teherhordó kocsikat; pontos kimutatást készített mindenről, ami a raktárakban volt. Az utolsó fillérig pontosnak kellett mindennek lennie. A lakóház bútorzatára került aztán a sor. Leltárt készített arról is, följegyeztette a hiányokat.

Minthogy székekben hiány volt, nyomban írt Bertrandnak, a palota-marsalnak, hogy Pisából küldessen székeket. Nem kell cifra, darabja 5 frank lehet. Ugyancsak vásároljon néhány heverő pamlagot, mert a szobák bútorzata nagyon fogyatékos. De nem kesereg. Nyilván eszébe jutott a valencei hónaposszoba, az auxonnei két szobácska a kaszárnyában, mikor tüzerhadnagy volt, s öccséről is gondoskodnia kellett. *Gondoskodnia* - ez a szó jellemzi Napoleont egész életében. Neki mindig másról is kellett gondoskodnia, sohasem ért reá, hogy csak magával törődjék.

De meg vendégeket is várt a porto-ferrajai császárlakásba. Anyja és nővére, Pauline ígérkeztek hozzá. Az anya nem feledkezett meg fiáról, aki jóban-rosszban hűségesen mellette volt. A francia anyacsászárné inkább anya volt, mint császárné. Ime, a nehéz napok újra bekövetkeztek, mire oly sokszor gondolt, midőn a császári nagy mód közepett takarékoskodott, »mert hátha nem tart örökké«.

Aztán gondolt Napoleon a feleségére és kis fiára is. Várta őket, levelei, melyeket Mária Lujzához, Ferenc császárhoz intézett: tanuságot tesznek arról, hogy mennyire számított rájuk.

Az elbai tartózkodás tíz hónapja, s Napoleon viselkedése e tíz hónap alatt a legigazabb világitásba állítja ennek a csodálatos embernek akaraterejét. Akik őt hódítónak, zsarnoknak tartják csupán, megfedkeznek az embert közelebből vizsgálni. A vagyombukottak jutnak eszünkbe, akik nem tesznek egyebet, mint egykori jómódjuk képeit hánytorgatják fel és panaszkodnak. Keserű rezignáció köti le az energiát. Napoleon a legnagyobb hatalmat vesztette el, a világhatalmat, s még sem veszi el cselekvőképességét. Ez benne a bámulatos.

Sőt Napoleon többet tesz. Napoleon reménykedik, tekintete nem a jelenre és a multra van irányozva, hanem a jövőre.

Elba szigete nincs a világ végén, ő megtartja az összeköttetést a világgal. Neki vannak emberei, akik értesítik arról, hogy mi történik Európában. Miről tanakodnak Bécsben a hatalmak képviselői. Hogy róla van szó, mert még mindig félnek tőle. Megtudja, hogy XVIII. Lajos megkezdte királyi szereplését, s hogy ugyanazok veszik körül, akik mellette voltak. Csak a gazda változott, az alattvalók a régiek. Hogy Franciaországban a kormányváltsággal nem lettek jobbak a viszonyok, sőt a *császár* emléke élénken él az emberek szívében. Most, hogy elvesztették, visszakívánják.

Ezeknél azonban még sokkal fontosabb az, hogy Napoleon, aki egymaga állott szemben Anglia, Oroszország, Poroszország. Ausztria uralkodóival, ezek a nagyhatalmak rászédtek, a lemondást követelték tőle, de a többi föltételeket nem teljesítették. A szerződő felek közül csak ő állott szavának, a hatalmak nem. A parmai hercegséget nem adták át Mária Lujzának, a császári család tagjainak nem fizették ki a kikötött évjáradékot, s a legfőbb feltételt, hogy Elba Napoleon szuverén császári hatalmához tartozik, egyenesen lábbal tapodták, mert hiszen a bécsi diplomácia arról tárgyal, hogy Napoleont nem lehet Elba szigetén hagyni; tulságosan közel van Elba Itáliához. Az oroszán börtöne nem elég biztos. A vasketrecet széttöri, s újra ráijeszt Európára. A hatalmak gondoskodjanak arról, hogy az oceánnak egyik távolabbi szigetére deportálják, talán Szent-Ilonára, vagy az Azori-szigetekre. A diplomaták igen jó gondolatnak tartják. Legalább Talleyrand erről értesíti XVIII. Lajost, és a francia király szintén »kitűnő ideá«-nak minősíti.

Ekkora megtiszteltetés még nem jutott ki embernek a világtörténelem tanúsága szerint. Hogy akkor féljenek tőle Európa uralkodói, amikor országából kiűzték, s egy kis szigetet adtak neki a nagy ország helyett. Napoleon nagyságát ezzel a cselekedetükkel éppen azok ismerték el a legjobban, akik a korabeliek tiszteletét aljas röpiratok terjesztésével igyekeztek lerontani. Midőn Napoleon határozott formában, mint bizonyosságról értesült erről a szándékról, jogának teljes tudatában, érett megfontolással határozta el a visszatérést.

A világ előtt úgy tűnt fel ez a visszatérés, mint valami hallatlan vakmerőség, mert nem ismerték az indítóokot. Napoleon sohasem cselekedett meggondolatlanul, mert nem érzelmei, hanem esze irányozta tetteit.

Maret futára 1815 február 24-én érkezett Elba szigetére. Azt hozta hírül, hogy a bécsi kongresszus döntött sorsa felett. Nem fogják Elba szigetén hagyni, hanem nagyobb biztosság okából más helyre szállítják.

Napoleon február 24-én hajóra ült, s hogy sorsának ítélőbírójává magát Franciaországot tegye, hazafelé vette útját.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

SZÁZ NAP.

Mintha nem történelmi tények sorozata volna az, amit írunk, oly csodálatosnak tetszik. Egy ember hajóra ültet száz katonát, s elindul, hogy visszaszerezzen egy birodalmat, mely egykor az övé volt. Teszi ezt olyan ember, akire Európa rettegve gondol, akire a hatalmak képviselői éppen az imént mondták ki, hogy tulságosan közel van hozzájuk, távolabb kell szállítani.

Az elbai hajók szeldesik a tenger hullámain, s Napoleon ott áll a földézetén. Tekintete a régi, arca csupa erőt és akaratot fejez ki. Bízik magában, s bízik a franciákban. A cselekedet nagysága nem a veszélyt juttatja eszébe, mellyel jár, hanem a sikert, melyre számít.

Nos hát partra fog szállani, szembekerül a francia katonákkal. Ugyanazokkal, akiket mindenható akarata kormányzott, akiket diadalra ő tanított meg. És eléjük fog állani, hadi köpenyét kigombolja, szívére mutat, s így szól:

- Melyik az közületek, aki fegyverét császárhoz ellen emeli?

Van valami hatalmas az ilyen jelenetnek az elképzelésében is. És ha az a gránátos mégis elsüti a fegyvert... Nos hát francia földön hal meg, nem idegen hatalmak rabjaként. A legeslegutolsó próbát is megállja, hogy fia örökségéért harcoljon. Partra szállott Antibesnél. Első diadalainak emléke szállotta meg. Az ezer katona élén elindul. Grenoble előtt egy zászlóalj gránátos jön vele szemben, Napoleon eléjük ugrat, barna köpenyét szétveti, mellére mutat s így szól:

- Itt van a császárotok, öljétek meg a ti régi generálisotokat!

S midőn azt mondja, fenséges arca nagy nyugalomával, átható mély tekintetével, hangjával szinte megbűvöli a katonákat.

Eldobják a fegyvert, s az égis harsog a kiáltás:

- Vive l'empereur!... Éljen a császár!

Az ezredes, a tisztek, a legénység körülveszik, lábához borulnak, boldog, aki a kezét, a ruháját érintheti. Diadalmenetben viszik őt be a városba. A royalisták menekülnek, a forradalom hívei boszúra szólítják fel. Mindenki kész fegyvert ragadni. Izzó a lelkesedés. Városról-városra nőttön-nő a tömeg, amely nyomában van, zászlójára esküszik. Előre száguld a hír, hogy félelmet és rettegést vigyen a Tuileriákba. A királynak nincs maradása Párisban, de nincs maradása azoknak sem, akik Napoleont elárulták. Együtt menekülnek XVIII. Lajossal. A harangok zúgnak a falvakban és városokban. Hirdetik, hogy itthon van a császár, megérkezett a császár!

A néphez intézett kiáltványa leírhatatlan hatású volt.

Március 20-án este megérkezett Párisba, s beköltözött a Tuileriákba. Úgy tetszett neki, mintha csak tegnap hagyta volna el.

Március 27-én írja feleségének:

- »Egész Franciaország ura vagyok! A nép és a hadsereg a legnagyobb lelkesedéssel fogadtak. Az úgynevezett király Angolországba menekült. Jer haza fiammal együtt, áprilisban várlak.«

Erre volt most is a legfőbb gondja. Az apa szólalt meg belőle, aki már tiz hónapja nem hallott semmit a fiáról.

Napoleon visszatérésének tizenkilencedik századbeli legendája így szól. Hitték-e Európa hatalmasai, midőn meghallották? Azt, hogy Elba szigetét elhagyta, bizvást elhihették, de hogy Franciaország császári trónján ül, azt mesének tartották.

Ferenc császár Párisból, 1815 április 1-jéről keltezve kap tőle levelet, melyben szokott udvariasságával fordul az ő »bátyjához és legdrágább apósához«, kifejezi abbéli legmelegebb kívánságát, hogy feleségét és gyermekét szeretné látni.

»Minden törekvésem oda irányul, - így folytatja a levelet - hogy a trónt, melyet népem szeretete megőrzött és visszaadott nekem, megerősítsem, hogy majdan megrendíthetetlen alapokra helyezve arra a gyermekre hagyjam, akit felséged apai szeretetével ajándékozott meg.

Mint hogy csak állandó béke mellett tudom ezt a fontos és szent célt elérni, mindent elkövetek, hogy az összes hatalmakkal békességben éljek.«

Ez utóbbi gondolat kifejezte Napoleon határozott szándékát, csak hogy a Napoleontól féltő európai hatalmak nem voltak hajlandók Napoleon őszinteségében hinni. De meg ha hittek volna is neki, az Elbából visszatérő Napoleont úgy tekintették, mint engedelmség nélkül megszökött rabot. Félelmes oroszán, aki kalitkája ajtaját keresztültörte, s megint megijeszti Európát.

A hatalmak azon nyomban határoztak, s megizenték Franciaországnak a háborút. Kilencszáz-ezer katonát szólítottak a szövetségesek fegyverbe, hogy Napoleont elszállítsák oda, ahova szánták: Szent-Ilona szigetére.

E világháború híre Franciaországban nagy konsternációt okozott. A lelkesedés Napoleon személyének szólott, a háború azonban nagy terhet ró az országra, pedig még az előbbi háborúk terheit sem heverték ki.

A császár fegyverre szólította a polgárokat. A régi katonák közül mindössze 60.000 jelentkezett önként. Az általános toborzás megejtését Napoleon még korainak tartotta. A déli megyékben mozgolódtak a royalisták. Ezeknek a megfékezésére is 20.000 embert le kellett kötni. A várakban is őrséget kellett hagyni, s így Napoleon 128.000 embert tudott fegyverbe állítani.

Elenyészően kicsiny hadsereg volt ez az ellenséges haderőkhöz képest.

Haditerve az volt, hogy sorjába veszi, s egyenkint méri össze velök erejét. A két legveszedelmesebben: a poroszon és angolon kezdi. Mindkettőnek kitűnő hadvezére van; a porosznak a vén Blücher, az angolnak Wellington. Abban reménykedett, hogy ha a két legerősebb felett diadalmaskodik, a szövetségesek megijednek, s a szövetség magától felbomlik.

A terv értelmében váratlanul megtámadta a poroszokat, mielőtt az angol hadsereggel az egyesülés megtörténhetett volna és Ziethentől Fleurosig visszaverte, s június 16-án Ligny mellett Blüchert megverte. Ebben a csatában újra a régi erejét éreztette az oroszán. Ugyanezen a napon a másik francia hadtest a Napoleon hűségére visszatért Ney vezérlete alatt legyőzte a braunschweigi herceg seregét. Maga a vezér is ott esett el a csatatéren. Maga Wellington is kénytelen volt a Waterloo mellett elterülő erdőig visszahúzódni, oly rettentő erővel támadtak a franciák. Az angolok a Mont-St.-Jean-on helyezkedtek el s készültek a csatára.

Június 18-án délben 12 órakor kezdte meg Napoleon a csatát. Az erdőből kiszorították az angolokat, s délután 2 órakor Ney hadteste rajtaütött az angol derékhadon, s irtózatos küzdelem fejlődött ki a franciák és az angolok között, amely már-már a franciákat kecsegtette

győzelemmel, midőn a Wellington által várva-várt porosz hadsereg megérkezett, s a csata sorsát a szövetségesek javára eldöntötte.

Napoleont erőszakkal tudták gránátosai a csataterőről magukkal vinni. A franciák rendetlen futásban kerestek menedéket.

Napoleon június 20-án Párisba érkezett.

- Nous sommes écrasés!...

A császárságnak most már mindörökre vége volt.

És Napoleon félelmes akaratát még ez a vereség sem törte meg.

Június 21-én korán reggel összehívta a népképviselőket és kérte őket, hogy ruházzák fel diktátori hatalommal. A válaszc tagadó volt. A győzelmes Napoleon hatalommá válhatott volna ismét Franciaországban, a legyőzött Napoleonnak nem volt gyökere hazájában. Öccse, Lucián, és Carnot azt tanácsolták neki, hogy ne tegye le a fegyvert, gyűjtse össze híveit, s védje magát körömszakadtáig, de Napoleon nem fogadta el a tanácsot, mert a helyzetet tisztábban látta, mint azok.

Június 21-én másodszer lemondott fia javára a császári trónról.

Most már mint egyszerű tábornok ajánlotta fel hazájának szolgálatát. Kérte, hogy bízzák rá Páris védelmét, s a francia földre betörő ellenségnek kiűzését.

Az ideiglenes kormány élén álló Fouché, az ő egykori hűtlen és álnok minisztere azt izente neki hogy igyekezzék minél előbb elhagyni Franciaországot, mert nem állhat jót biztonságáról.

Így hát kiutasították Franciaországból. Merre vegye az útját?... Napoleon, aki sohasem ingadozott, sohasem csüggedt, most nem tudta, hogy mitevő legyen... Az óriási akarat megtört.

Vajjon ki csodálkozik ezen?

HUSZONHATODIK FEJEZET.

A BELLÉROPHON FÖDÉLZETÉN.

Lucián azt az ajánlatot tette bátyjának, hogy együtt vitorlázzanak át Amerikába, de Napoleon nem fogadta el az ajánlatot. Szótlan, bágyadt volt. Hatalmas energiája mintha egészen elhagyta volna. Fizikuma sem volt a régi. Az a test, melynek korlátlan ura tudott lenni minden időben, s a hadjáratok alatt kényszerítette, hogy naponta két-három órai pihenéssel érje be, immár nem engedelmeskedett neki. Apatikus álom szállotta meg gyakrabban, a testi kimerültség arcára is kinyomta bélyegét. Rochefortban angol hajók vesztegeltek a kikötőben. Észrevétlenül nem szállhatott volna olyan hajóra, mely Amerika felé vette az útját.

Aixból július 14-dikén a következő levelet intézte az angol uralkodó herceghez:

»Királyi Fenség, a hazámat szétdaraboló pártoskodások az európai ellenséges hatalmaknak kiszolgáltattak. Politikai pályafutásomat befejeztem, s Themistokles példájára az angol nép országában keresek menekülést. Törvényeik védelme alá helyezem magamat és kérem királyi felségedet, mint a leghatalmasabb, legállhatatosabb és legnagyobb-lelkű ellenségemet, biztosítsa számomra ezt az oltalmat.«

Ezzel a levéllel döntött sorsa felett. A lépés, melyet tett, éppen olyan vakmerő volt, mint életének számos cselekedete. Kocka volt, amely vakra fordult.

Midőn július 15-én a »Bellérophon« nevű angol hajóra lépett, abban a hitben tette, hogy Anglia lovagias ellenség lesz, immár nem a császárt nézi benne, hanem az oltalomra szoruló franciát, s amiképpen a francia emigránsoknak annyi éven át menedéket nyújtott, nyújtani fog neki is, akitől immár nincs oka félnie.

Pedig attól a pillanattól kezdve, hogy az angol hajó fedélzetén volt, Anglia őt *hadi fogolynak* tekintette.

A hajó kapitánya tudatta vele, hogy rendeletet kapott, melynek értelmében Napoleont Angliába szállíthatja, ha Napoleon úgy kívánja, midőn azonban megérkeztek, értesítették őt, hogy Anglia hadi foglya. Napoleon július 31-én ugyancsak a »Bellérophon« fedélzetéről tiltakozó levelet írt Keith admirálisnak.

»Én egyáltalában nem vagyok hadi fogoly, hanem Anglia vendége vagyok. A »Bellérophon« angol hadihajón jöttem ebbe az országba, s attól a pillanattól fogva, hogy önként szállottam fel a hajóra, országuk törvényeinek a védelme alatt állottam.

Anglia földjén törvényeik védelme és felügyelete alatt szabadon akarok élni. Kötelezem magam, hogy minden reám kiszabott rendeletüket teljesíteni fogom. Franciaországgal sem nem levelezek, sem politikai ügyekbe magam bele nem ártom.«

Napoleon tiltakozása nem változtatott a helyzeten. Hadi fogolynak tekintették, ki felett az európai hatalmak ítétek, s az ítélet végrehajtásának a tisztét a hatalmas Anglia készségesen vállalta magára.

Európát elég volt egyszer megijeszteni, másodszor nem akartak megijedni az oroszántól, mely még élt, s mindaddig veszélyes, amíg él.

Augusztus 7-én átszállították őt a »Northumberland« személyszállító hajóra, megengedték néhány hívének, aki őt utolsó útjára is el akarta kísérni, hogy szintén felszállhasson. És a hajó elindult Szent-Ilona szigete felé, de nem Napoleont, a császárt, hanem *Bonaparte tábornokot* vitte. Az angolok nem akartak Napoleon császárról tudni sem.

Anyja is odakiváncozott a fiához, de nem engedték meg neki, hogy Szent-Ilona szigetére kísérhesse fiát. Hívei közül négyen voltak, akik vele a száműzetést önként akarták megosztani: Bertrand De Las Cases gróf, Gourgaud és Montholon.

Hogy megfogyatkozott a számuk!...

A tengeren lassan siklott tova a *Northumberland*. Nem volt sietős útja. A temetési menet is lassú szokott lenni, aki koporsóban fekszik, már céljához ért, nem kell sietnie.

De vajon Napoleon céljánál volt-e már?

A dicsőség serlegét a sors számára immár színültig töltötte, és Napoleon kiürítette, s most ugyanaz a serleg van a kezében, de örömmel telve. Még nincs színültig... még Napoleon nem ért el rendeltetése céljához.

A császári korona kétszer leesett fejről, a töviskorona még nem vérezte holtra. Ez vár reá. Ezt a töviskoronát Szent-Ilona szigetén teszik a fejére, s gondoskodnak róla, hogy csak a halál jéghideg keze vegye le arról a fejről.

Hadd vonuljon el lelkünk szeme előtt a világtörténelem e legérdekesebb emberének élete főbb vonásaiban, s rajzoljuk meg való képét Napoleonnak, mint hadvezérnek, mint uralkodónak és mint embernek.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

NAPOLEON MINT HADVEZÉR.

A Valence helyőrségtől Waterlooig eső időben nem is oly rettentő nagy az út. 1785-1815, mindössze harminc esztendő. Normális körülmények között a tüzértisztből harminc évi szolgálat után generális lesz, s ha megelégette a szolgálatot, félrevonul, s nyugalmazott tábornok gyanánt vagy Párisban, vagy egy másik városban éldegél.

Napoleon katonai pályája szédítő ugrásokat, szokatlan emelkedéseket mutat. A direktórium hadügyminisztere, Aubry azt mondta volt, hogy igen fiatal, hadd haladjanak az idősebbek előre. Ámde a rendkívüli idők eseményei nem mérhetők rendes mértékkel. Napoleon korán öregedett meg, mert nem élt úgy, mint a többi katonák. A valencei első két évet nem számíttva, hadi pályája szakadatlan láncolata volt a legmegerőltetőbb munkának.

Korán kiválik nagy rátermettségével, s mint hadnagyra olyan munkát bíz Auxonneban a tábornok, hogy kapitánya is féltékeny, tisztársai is görbe szemmel néznek reá. Toulon ostromának zseniális terve, s annak keresztülvitele téríti reá a figyelmet. A hosszúhajú, gyermekarcú, sovány tüzértiszt hideg nyugalmaival és biztonságával mindenekfelett a katonák bámulatát ébreszti fel. Igen, a közkatonák voltak minden időben legrajongóbb hívei, mert ezek érezték legtöbbször Napoleonnak, a későbbi hadvezérnek, emberséges bánásmódját.

A párisi másfél év legtanulságosabb volt a leendő hadvezérre nézve. Ott látta a katonai nevelés legnagyobb hiányait. Az elpuhultság, pompaszeretet, kötelességérzet hiánya nem egyeztethető össze a katonai erényekkel. Később gondoskodott is róla, hogy a katonaiskolákból mindezt kiküszöbölje, ő maga pedig sem mint kapitány, sem mint tábornok, sem mint első konzul, s azután mint császár, hadvezéri szereplésében pompával nem vette körül magát, kényelmére nem adott semmit, kötelességét el nem mulasztotta.

Az itáliai hadjárat alkalmával, midőn az erkölcsileg züllött, anyagilag koldus hadsereghez mint huszónhét éves ifjút küldötte a direktórium: a szó szoros értelmében csodát művelt. Kellott egyéniségében valami imponálónak lennie, hogy tisztársaival fiatal korát el tudja feledtetni. Ámde leghathatósabb fegyvere mégis a munka volt, melyet napról-napra, sőt éjjelről-éjjelre végezett. A mindenre kiterjedő figyelem legjellemzőbb vonása, mintha csak egy század állott volna parancsnoksága alatt, s erről a századról kellett volna gondoskodnia. Élelmezés, kvártély, napiparancs, hadműveletek, ruházat, érdemek számontartása, lelkesítés, pihentetés a kellő időben, kiegészítése a hiányzó embereknek, jutalmazás, nyájas szó, kérlelhetetlen szigorúság, mindez együttvéve egy ember agyában tették Napoleont az újabb idők legnagyobb hadvezérévé.

Beszélünk tüneményes szerencséről, midőn egyik diadalt a másik után aratja, de vajjon a tüneményes szerencse egymagában elég lett volna-e arra, hogy Napoleon idegen országok szívében nagy hadtesteket tegyen tönkre, gyakrabban sokkal kisebb sereg élén?

Nem kellett-e az első gondjának annak lennie, hogy katonáit erre a győzelemre alkalmassá tegye, hogy katonáit a győzelemre a szó igaz értelmében reánevelje? Nem a vasfegyelem, hanem az *erkölcsi erő* a győzelem legfőbb biztosítéka. Napoleon a »nagy hadsereg« gondolatát hintette el a francia szívekbe, a »nagy nemzet« becsületét állította oda katonái elé. Ezek váltak hova-tovább erkölcsi erővé, s midőn a hadvezér legyőzhetetlensége csaknem hitté, meggyőződéssé izmosodott katonáiban, akkor megvolt az erkölcsi erő, meg volt a hagyomány, mely tovább munkált a katonák lelkében.

Alig van hadi jelentése, mely azzal ne végződne, hogy a kiválóbb tiszteket külön figyelmébe ajánlotta a direktóriumnak. A saját hatáskörében azon nyomban előléptette az érdemes embe-

reket. Nevelőiskolája volt a hadsereg a legkiválóbb tábornokoknak, a mester maga Napoleon, akit hadvezéri lángelméje óriási magasságra emelt korának minden vezére felett.

Napoleon jellemének legszebb vonása: a háladatosság, benne mint hadvezérben igazságos elismerés formájában nyilatkozik meg.

Midőn az arcolei csata emlékéül a törvényhozó testület egy zászlót ajánlott fel neki, a következő levelet intézte Lannes brigadérosához:

»Az arcolei csatatéren volt egy pillanat, mikor a bizonytalan győzelem a vezérek minden hősiességét kívánta meg. Vértől és három rettentő sebtől borítva járta Ön körül a katonákat. Győzni vagy meghalni: az volt a szándéka. Ezen a napon én Önt folyton az első hősök sorában láttam. Ön volt az első, aki a pokoli hadsor élén Degoba érkezett, a Pon és Addán átjutott. Öné az érdem, önt illeti ez a zászló, melyet gránátosai dicsőségessé tettek...«

Az ilyen elismerések szülhetnek hősokeket, s amelyik hadvezér ennek az elismerésnek módját érti, az tud vezéreket nevelni.

Hány őrmester, káplár és közkatona volt olyan, akit Napoleon a sorból kiemelt s előbbre vitt! A forradalom egyik nagy eszméjét, az egyenlőséget ő valósította meg először a hadseregben, midőn tábornokai között egyszerű származású, félig-meddig tanulatlan embereket is találunk. Murat, Lefebvre, Junot mind alul kezdtek, s a brigadérosok, táborszernagyok egész sora Napoleon iskolájából került ki hadi érdemek révén.

Mikor pedig a hatalom teljessége még több eszközt adott a kezébe, akkor címmel, vagyonnal, fényes állással jutalmazta embereit.

Napoleon Európát azzal ejtette a harc mezején leginkább bámulatba, hogy a régi nehézkes, előre kicirkalmazott taktikával merőben szakított. A harc adott színhelyét, s az ellenség elhelyezkedését villámgyorsan átfutó tekintete szabta meg éppen olyan villámgyorsan a haditervet. Ott született meg a pillanat hevében, s nem a vezérkar valamely tagjának teoretikus agyában. Az ellenséget meglepni, s mielőtt meglepetéséből felocsúdnék, már meg is verni: ez volt leggyakoribb fogása.

A tüzérség erejének kifejtése szerinte a harcok eldöntője. Ezért a tüzérezredek szaporítása, harcászati utak készítése egyik legfőbb gondja volt. A tüzérséget óriási magasságban látta a gyalog sereg fölött, emiatt nem volt hajlandó szolgálattételre, mikor Aubry őt a gyalogsághoz osztotta be.

Nagy fontosságot tulajdonított a lovasságnak is. A gyors mozdulatok, hirtelen támadások, az ellenséges haderő megkerülése, egy-egy hadtestnek a másiktól való elvágása mind olyan feladatok voltak, melyek jelentékeny lovasságot tettek kívánatossá. Az osztrák hadseregtől, mely felett olyan sokszor diadalmaskodott: főleg a kitűnő lovasságot s a jól begyakorolt tüzérséget irigyelte.

Bár a döntő, véres csaták játszották a napoleoni hadjáratokban a főszerepet, Napoleon a maga katonáit kímélte. Hadi jelentéseiben büszkén hivatkozik arra, hogy az ellenség soraiból sok ezer veszett el, de »a mi veszteségünk csak fele annak«.

Mint hadvezérről följegyzik életírói, hogy kegyetlen volt az ellenséggel szemben. Az egyiptomi hadjárat egy-két eseménye emellett szól, ámde az összes hadjáratok és összes nagy hadvezérek története arról tanuskodik, hogy adott viszonyok között a hadvezérek nem kímélték az ellenséget. Napoleon sem kímélte. A kérlelhetetlen törvényszerűségnek ő is alá volt vetve; a harc emberélet pusztítása; ha úgynevezett felsőbb érdekek parancsolják, akkor a hadvezér nem irgalmas.

Az osztrák, orosz, porosz, angol vajjon irgalmasak voltak-e minden időben? Egy olyan hadvezér életében, aki 1796-tól 1815-ig, tehát tizenkilenc éven át szakadatlanul hadakozik egész Európával, aki tömérdek véres csatát vív, s százezrekre rúgó hadseregeket vezet, száz- ezrekre menő ellenséges hadseregek ellen: bizonyára sok alkalom kínálkozik a vérengzésre. Ha nem neki jut ki a győzelemből, hanem ellenségeinek: ugyanannyi vér folyt volna.

Napoleont, mint hadvezért, a szuverén határozottság jellemzi leginkább. A lángelmék sajátsága ez, mely Napoleonnál csodás biztosságát és megfontoltságát is érezte.

Ezek miatt vált ellenségeinek is mesterévé a hadtudományban. A leckét a poroszok súlyosan megfizették, de okulván, hasznukra fordították. A rajnai szövetség tagjai szintén ebbe a hadi iskolába jártak, s a mai katonai nemzedék is buzgón tanulmányozza Napoleon hadjáratait, s levonja belőle a tanuságot.

Kell-e ennél fényesebb bizonyosság arra nézve, hogy minő nagy volt Napoleon a hadvezetésben?

HUSZONNYOLCADIK FEJEZET.

NAPOLEON, AZ URALKODÓ.

Láttuk a hadvezért, kit a lángelmén kívül a fáradhatatlan munka tett azzá, ami volt, korának, s talán minden időnek legnagyobb hadvezérévé. Ugyanaz a lángelme és munkásság tették Napoleont alkalmassá az uralkodásra is.

Hatalmát államcsiny előzte meg, de arra, hogy valaki Franciaországban rendet teremtsen s a forradalom romjain építeni kezdjen: égető szükség volt. Senki sem tudott volna ennek a kettős feladatnak megfelelni, csak Napoleon. Ahhoz, hogy rendet teremtsen: a fegyver hatalma kellett. A francia hadsereg bálványá ö volt, tábornokai között egy sem akadt, aki a nehéz helyzetnek urává tudott volna lenni. Mert más dolog megfélemlíteni a politikai pártokat, s más a politikai pártok fölébe kerekedni. Napoleon nem csatlakozott egyik párthoz sem, s ezért szabad keze volt a további intézkedésben. Ha egyik vagy másik párt juttatja vala őt uralomra, mindenekelőtt ennek a pártnak a főembereivel kellett volna az uralmat megosztani; s mihelyt a párt maga meggyöngül, s bukik: buknia kellett volna neki is.

Mit csinált tehát Napoleon?

Felépítette a hatalmat a fegyver erejére, s ennek a fegyvernek győzelméről gondoskodott. Vagyis uralkodói szereplése hadvezéri szereplésének más név alatt a folytatása volt. Addig maradt kezében a hatalom, amíg ki nem ejtette, vagy ki nem verték kezéből a fegyvert. Mihelyt a hadvezéri kard megbénult, az uralkodói pálcának sem volt többé ereje.

Már mint első konzul csak névleges társakul veszi maga mellé Cambacérèst és Lebrunt. Fiktív alakok, hogy a papirosalkotmánynak formailag megfeleljenek. Az akaratnak az a félelmes nagysága, mely Napoleont a Tuileriákba juttatta, nem tűrhetett meg maga mellett más akaratot. De nem is lehetett volna semmit teremteni. A direktórium tehetetlennek bizonyult. A forradalom gyámoltalan anarchiává zsugorodott össze, sem kifelé nem volt tekintély, sem az országban nem volt rend; az államkincstár üres, hitel sehol nincs; a kereskedelem pang, az ipar stagnál, a tőke fél a piacra kilépni, több mint százezer francia idegen országban bujdosik.

Ennek a boldogtalan országnak nemcsak béke, hanem vaskezü uralkodó is kellett, aki az anarchiát meg tudja fojtani, s a társadalmi meg közgazdasági életet mozgásba hozza.

Mert mindent elülről kellett kezdeni. Egy harminc éves ember vállalkozik Napoleonban erre az óriási munkára, ki gyermekkorától kezdve a katonai hivatásnak élt, sem a közigazgatás, sem az igazságszolgáltatás, sem a nemzetgazdaság, sem a politika, sem diplomácia ügyeivel nem foglalkozott.

És mégis mindenikben nagygyá tudott lenni rövid idő alatt.

Miként képzelhető mindez el?

Napoleon nem született királyi palotában, nem vették körül, mint a trónok örököseit, szolgák, akik mindent elvégeznek helyette, s készen adnak át neki. Napoleon megtanult a szülői házban dolgozni, tovább dolgozott az iskolában, dolgozott, mint tüzérhadnagy, a cipőjét, ruháját is ő takarította, Napoleont életkörülményei hozzászoktatták, hogy ne csak magáról gondoskodják, hanem másokról is, hogy minden apróságnak látszó dologra reátérítse a figyelmét. Midőn az itáliai hadsereg élére került, amely az erkölcsi és anyagi szétzüllés végső pontján állott: tulajdonképpen kisebb keretekben olyan feladat várt reá, mint első konzul korában.

A hadsereg ujjaszervezéséhez hasonló kvalitások kellettek, mint az államháztartás rendezéséhez, csak hogy minden munkából több. Volt ott szüksége adminisztratív intézkedésre, kellett gazdasági dolgokkal foglalkoznia, kellett ellenőriznie, számadásokat átvizsgálnia, kellett igazságot szolgáltatnia. Föltétlen úr volt, s enélkül valóban nem boldogulhatott volna. Ezért kedvetlenedik el, midőn a direktórium Kellermannt rendeli melléje vezértársul, s politikai biztosokat küld mintegy ellenőrző közegül. Sem az egyikre, sem a másikra nincs szüksége, mert legfőbb bírója az a kötelességérzet, amely élete minden szakában uralkodott felette. Annyira uralkodott, hogy tulajdonképpen az volt a zsarnok, s nem Napoleon.

Az első konzul úgy fogta fel hivatását, hogy neki kell Franciaországban a legtöbbet dolgoznia. A császár is ezt vallotta, s nem csak vallotta, hanem gyakorolta is. A környezetében élők, akik mint miniszterek, államtitkárok, s főleg, mint magántitkárai napról-napra látták, s kötelességszerűen együtt dolgoztak vele, emlékirataikban, leveleikben csodát mesélnek Napoleon kimerítő, emberi erőt meghaladó munkájáról.

Napoleon fekszik le birodalmában utolsónak, s ő volt az első, aki fölkel. »Ha a rendőrség tudja, hogy én virrasztok, nem mer elaludni...« szokta mondani.

Mindenekelőtt a szervezés munkája várt reá. Egy ember középponti vezetése alatt szervezte Franciaországot. Ennek az egy embernek mindenről kellett tudni, s az ő akarata, beleegyezése nélkül még egy alprefektust sem volt szabad kinevezni vagy állásából elmozdítani. A megyék rendezése csakhamar megtörtént, a prefektusokat, alprefektusokat kinevezte. Szolgálati szabályait kidolgoztatta, működésükről pontos információkat szerzett be. Amint a hadvezér törődött nemcsak főtisztjeivel, hanem az altisztekkel és a közlegényekkel is, olybá tekintette Napoleon a köztársaság, s majdan a császárság alattvalóit.

Ha az első konzulnak a miniszterek a maguk hatáskörébe eső hivatalos ügyekről beszámoltak, ez sohasem történt futólag, felületesen. Az első konzul mindent alaposan akart ismerni, belepillantott a bonyolultabb ügyek számai közé, tanulmányozta az ügyet lelkiismeretesen, gyakran kimerítően. A minisztereknek éjjel-nappal talpon kellett lenniök, mert Napoleon akár éjfélig is ott tartotta dolgozó szobájában. Az álom és kimerültség csaknem leverte a lábukról, de az uralkodó szólott: »Ne aludjunk urak, meg kell érdemelnünk a pénzt, melyet az ország fizet nekünk munkánkért.«

A *Code Napoleon* szerkesztése négy hónapig tartott. Ez alatt a roppant rövid idő alatt kellett az első konzul elnöksége alatt permanensül dolgozó szakbizottságnak a horribilis munkával elkészülni.

Napoleon maga is jogásszá vált ez alatt az idő alatt. Éles elméje, páratlan logikája, mindenre kiterjedő figyelme, a részletkérdések iránt való érdeklődése nemcsak kifárasztotta, hanem sokszor őszinte bámulatra ragadta a tudósokat.

E munkálatokkal párhuzamosan mily tömérdek instanciás ember járta az első konzul fogadószobáját, mily halom hivatalos és kérévelél jött napról-napra, s Napoleon minden levelet maga bontott fel, mert mindenről informálva akart lenni. Egész halom papiros feküdt előtte a padlón. Azokat a leveleket, melyekre felelni kellett, gondosan félretette; s kezdődött titkárnak a munkája.

Napoleon bal kezét hátra téve, jobb kezét mellénye gombjai közé dugva fel és alá sétált és roppant gyorsan tollba mondotta a válaszokat. Olyan villámgyorsan gondolkozott, mint a minők hadi mozdulatai voltak. Máskor heves taglejtésekkel járt fel és alá dolgozó szobájában, s úgy diktált a végkimerülésig, mintha lóháton ülve száguldana egyik országból a másikba, hogy meglepje és tönkre tegye az ellenséget. Titkárai nem győzték az írást, egyik a másikat váltotta fel. Az első konzul vagy a császár aláírta az ő ideges, szálkás betűivel a nevét. Arra sem volt érkezése, hogy egész nevét kiírja. Nehány betűvel is beírta.

Aránylag kevés levelet írt saját kezével, de légió azoknak a száma, melyeket íratott. Életírói mintegy 80,000 levélről tesznek említést.

E levelek között különös érdekességük hadi jelentései és az európai uralkodókhöz írottak. Hadi jelentései oly világosak, határozottak, mint a minő az íróhadvezér maga volt a csatatéren. Kevés szóval sokat mondani azoknak a sajátsága, akik tudják, hogy az idő drága, s egy percet sem szabad haszontalanul elfecsérelni. Egyik-másik levele olyan, mint a katonai hadi parancs. Az ellenmondást nem tűrő hadvezér nyilatkozatai. Az uralkodókhöz írt levelei Napoleont mint diplomatát tüntetik fel új világításban. A szokásos udvarias formák merevségén keresztül egyéniségének különössége. Bizonyos szellemi felsőbbség nyilatkozik meg e leveleiben is. A szókimondó hadvezér beszél a legyőzöttekhez. Még akkor is, ha békét ajánl, kiérezzük parancsolni szokását.

Hadvezéreihez, minisztereihez írt levelei minden fölösleges szó nélkül rögtön a tárgyra térnek, világosak, határozottak. Rosszallását nem titkolja, sőt néha erősebb kifejezést is használ, mint kellene. E tekintetben legérdekesebbek Fouchéhoz, a rendőrminiszterhez írt levelei. Szemmel látható, hogy nem bíz benne, szemrehányásokat tesz neki, de a levél végén mindig van egy-két engesztelő, kibékítő szava.

»Ön nem törődik a párisi rendőrséggel, - írja Fouchénak 1809-ben - nyugton nézi, hogy mindenféle mende-monda szárnyra keljen. Kémleltesse ki a Place de Palais de Justice-n levő Cisterni-féle vendéglőben s a Foy kávéházban folyó beszélgetéseket. Törődjék a minisztériummal, s ne egyéb dolgokkal, mihez magának semmi köze sincs«...

Ilyen és ehhez hasonló levelek után szinte várnák, hogy Fouchét nemsokára kegyesen elbocsátja, pedig erről szó sincsen, mert ugyanazokban a levelekben olvassuk, hogy »egyébként teljesen tudja méltányolni azokat a becses szolgálatokat, melyeket tesz«.

Az uralkodás gondja elkiséri Napoleont a táborozásokra is. A híres csaták mezejéről sűrűn jönnek harci levelei a miniszterekhez. Sürgős utasításokat, parancsokat osztogat. Törődik az ország kormányzásának minden ágával. Figyelemmel kíséri a színházak előadásait. A műsort megállapítja, vagy hirtelen megváltoztatja. Kritikát mond a darabokról, megbizásokat ad festőművészeknek, irat politikai röpiratokat, megcenzurázza az ujságokat, beidézti a »Moniteur« szerkesztőjét, s egyik-másik cikke miatt leszidja. Az érdekes tudósokat kitünteti, évdíjakat rendel nekik. Okát kérdezi annak, hogy a só ára miért emelkedett egy sou-val.

Napoleon levelei hű tükörben mutatják uralkodói munkájának a képét úgy nagy, mint apróbb, finom vonásaiban.

Látjuk az uralkodót, aki a francia nemzet nagyságát fanatikus hévvel terjeszti, s úgy szeretné, hogy egész Európát francia szellem hassa át. Aki Párist monumentális épületekkel a többi nagy város fölé akarja emelni; aki elviszi német földre Talmát és színésztársait, hogy francia előadásban gyönyörködtesse a szövetséges fejedelmeket. Bátyjához és öccseihez írt leveleiben a tanácsadó apa, aki azonban oktalan költekezéseik miatt korholja, s minduntalan figyelmezteti a spanyol királyt, Józsefet, a hollandi királyt, Lajost, Wesztfália királyát, Jeromost, hogy létjogosultságuk, trónjuk csak addig lesz, míg Franciaországot anyaországul föltétlenül elismerik.

És ugyancsak ezekben a levelekben látjuk, hogy a franciák császára a maga személyére nézve milyen kevés igényű. Midőn ruhatárának jegyzékét készítteti el kamarásával, gondosan odajegyzi az egyes ruhadarabhoz: »három évig kell eltartani«. Életmódja mintha semmiben sem változott volna, akár a generálisé a főhadiszálláson, akár a Malmaisonban, akár a Luxemburg-palotában, akár a Tuileriákban. Legszivesebben katonaruhában jár, az is egyszerű, nem rakja tele érdemrendekkel a mellét, nem keresi a feltűnőség külső jeleit. Az első

konzult, s a franciák császárát elárulja arca, s el mindenekelőtt az a félelemmel vegyes tisztelet, amely őt az udvarnál s a táborban egyaránt körülvette.

És mégis, mintha ebben a maga erejéből lett császárban, akit lángelméje s kiváltságos egyénisége annyira fölébe helyezett kortársainak, bizonyos *polgári elfogultság* lett volna, ha született királyokkal volt találkozása! A paloták sima parkettjein, az udvari emberek és udvari dámák között sohasem tudta magát azzal a veleszületett nagyúri könnyedséggel érezni. Idegen világ maradt ez neki mindvégig. Ha ennek keressük a magyarázatát, két körülményben találjuk meg: származása és életviszonyaiban s még inkább abban, hogy szerfölött komoly volt az állandó nagy gondok és az örökös munka miatt. Ha Napoleon *kalandor* lett volna, mint életírói közül egyik-másik könnyedén odadobja, közelebb juthatott volna a merő külső formák elsajátításához, mert legfőbb gondja az lett volna, hogy külsőleg hasonlítson az új környezethez.

Napoleonnak nagyobb volt a szellemi fajsúlya, kiválóbbak belső értékei, hogysesem a teljes asszimilálódás könnyen megtörténhetett volna. Egyénisége nem volt arravaló. Ez a tényállás.

Az uralkodás nagy munkáját Napoleon zsenije megbírta. Íme az eredmény: az első év végén, 1800-ban Franciaország ismét kulturállammá vált; a százezer száműzött visszatérhetett hazájába, az első konzul egyetlen tollvonása megszüntette a proskripciót; a munka biztonságban folyhatott; új alkotmányt kapott Franciaország, amely a polgárok szabadságát biztosította, az államtanács megkezdette működését; a közigazgatás minden ága tevékenységét kifejthette; a francia bank szilárd alapokra volt helyezve; a tisztviselők megkapták rendes fizetésüket; az ipar és kereskedelem kezdettek virágzani; az adók rendszeresen befolytak, az igazságszolgáltatás a rendes mederbe tért, a hadsereget szervezték, Itáliát elfoglalták, Ausztriát legyőzték...

És a többi években Franciaország Európának első nagy hatalmává lőn, s a franciák császára protektora fél Európának.

Ezek a tények beszélnek Napoleonról mint uralkodóról.

HUSZONKILENCEDIK FEJEZET.

NAPOLEON ÉS ÉDESANYJA.

Napoleonnak igen jó édesanyja volt. Ramolino Laeticia az ajacciói nemes udvarházban ugyanaz volt, aki a párisi palotában. Nem is akart soha többnek látszani. Jó és gondos anya, akit a sors eléggé megsanyargatott. Tizenhárom gyermeke közül nyolc maradt életben: öt fiú és három leány. Nyolc gyermekkel maradt özvegyen olyan időben, mikor Korzikára belső villongások, s a Buonaparte-családra veszedelmek vártak.

Láttuk, hogy a megpróbáltatás napjaiban miképpen viselkedett anyjával és családjával szemben a másodszülött fiú. Az apa halála mélyen érintette, s levele, melyet anyjának írt, minden fölösleges siránkozás nélkül a koraérett gyermek biztató szava volt, hogy ezentúl még jobban fogják a gyermekek az édesanyát szeretni, hogy vele a nagy veszteséget elfeledtessék.

Ámde a levél sohasem elég bizonyíték arra nézve, hogy a gyermekek tudják-e szüleiket igazán szeretni. Csak a cselekvésekbe öltözött szeretet beszél igazszóval.

Midőn Napoleon mint auxonnei tüzérhadnagy magára vállalja öccsének, Lajosnak a nevelését, akkor kezdi bizonyítani, hogy az ajacciói házból egy valóban derék anyának a szeretetét örökölte családjá iránt. És még valamit: kötelességtudást. Ez a kötelességtudás legfőképpen anyai örökség Napoleonban. Laeticia nem ismert egyebet az anyai kötelességnél. Ez a kötelesség nagy erőt adott neki, midőn annyi gyermekről kellett gondoskodnia. Első segítője e kötelesség teljesítésében nem legidősebb, hanem másodszülött fia volt.

Napoleon legfőképpen anyján akart segíteni, midőn öccsét magához vette. Mert evidens dolog, hogy egy fiatal tüzértiszt rendes körülmények között nem vállal magára fölösleges terhet. A testvéri szeretet ebben a korban nem hajlandó ilyen nagy áldozatra.

Láttuk, hogy áldozat volt, s láttuk, hogy Napoleon csaknem apai gondossággal vette körül öccsét. A gyermekek hálátlanságából neki is kijutott később, midőn Lajos, mint Hollandia királya szembehelyezkedik vele, legnagyobb jótevőjével.

Mint tüzérkapitány pénzzel is segíti anyját, sőt első irodalmi kísérleteivel is az a reménysége van kapcsolatban, hogy esetleg pénzt is szerezhessen. Sűrűn mennek levelei haza állomáshelyeiről, s türelmetlenül várja a hírt mindig hazulról. Törődik leánytestvérei, bátyja sorsával is. Igazán meghatóak a gyermekifjú levelei az egy évvel idősebb Józsefhez, aki oly nehezen tud álláshoz jutni. Egyáltalában gyöngébb kötésű legény ez a József.

Napoleon a gondban és munkában, a család sorsának intézésében korán megszerzi az elsőszülöttség jogát.

Első szabadságolását is arra használja fel, hogy a családi ügyeket rendezze otthon. A teljesen megbomlott anyagi helyzet, melyben anyját találja, nagyon lesújtja őt. Jár mindenféle ügyben, instanciázik Párisban, hogy szüleinek a még esedékes állami szubvenciót a szederfatenyészésért, melyet még Carlo Buonaparte vállalt magára, kieszközölje. Pártfogókat keres, hogy öccseit Aixba vagy Auxonneba ingyenes helyre bejuttassa. Mert a Buonaparte-család ugyan csak rászorult a franciák támogatására. Töri magát, hogy a korzikai nemzetőrség parancsnoki állását megkapja, s így jobb javadalmazással közelében lehessen özvegy édesanyjának.

Mindent megtesz, ami egy komolyan gondolkozó fiugyermektől kitelik, hogy anyján segíthessen.

Mikor párisi hadtestparancsnok lesz, eldül a család sorsa is. Ettől az időtől kezdve a család minden egyes tagjának sorsa szorosan össze van kötve Napoleonnal. A nyomoruságnak vége

van, az anyagi gondok megkevesbednek. Aztán kinevezik az itáliai hadsereg fővezérévé. A család Montebelloban, s később Passerianoban összekerül. Az anyának újra meglesz az öröme, hogy mindeniket maga körül látja. Mielőtt Egyiptomba menne, Párisba költözteti az egész családot, s midőn első konzul lesz, anyjáról gondoskodni legkedvesebb kötelessége. Császár korában egész kis udvartartást rendez be a »Madame Mère«, az anyacsászárné számára.

Napoleon anyja az új, s reánézve szokatlan környezetben, amint hogy természetes is, a régi marad. Nem ártja bele magát az udvari élet apró cselszövényeibe, szokásai maradnak azok, amelyek Korzikában voltak, nem tud költekezni, de nem is akar, sőt nagyon takarékos. Hja, az élet iskolája másképpen nevelte az özvegyet, hogysem tele marokkal szórhatná a pénzt. Neki még sok gyermeke van, aztán ki tudja, mit hoz a jövő? Emiatt vannak közötté és császárfia között néminemű nézeteltérések. Napoleonnak nem tetszik az a túlságos takarékoság, nem illik az anyacsászárnéhoz. Miért úgy aggaskodni? A jövő nem fenyegetheti. De az anya makacsul megmarad takarékosági szisztémája mellett. Az ajacciói események, a család anyagi romlása, az ínség, az örökös gond mély nyomokat hagytak lelkében. A vén fát hiába ültetik át más talajba, csakolyan gyümölcsöket fog teremni, nem változik meg. Egyébként éppen ez a következetesség mutatja, hogy Napoleon anyja megérdemelte, hogy fiának hálás szeretete úgy fölemelje és megtisztelje őt. Valóban tiszteletreméltó karakter volt.

Napoleon büszke és jóleső érzéssel mondhatta el 1811-ben anyjáról, midőn gyermekkorára gondolt vissza: »Apám és anyám nehéz napokat éltek át... hat gyermek!... Az Isten igazságos... anyám tiszteletreméltó egy asszony!«

Minden vasárnap császárfiának vendége volt a Tuileriákban. Ekkor a családnak Párisban időző tagjai is mind együtt voltak. A Madame Mère az udvarhölgyek között a maga korzikai beszédmódjával, az olasz és francia kiejtés kómikus összekeverésével bizonyára feltűnést keltett; egynémely szituációban különös is lehetett, de a császár nagy tekintélye örködött felette, s így soha disszonanciát nem keltett, mint ahogy keltettek főleg leánytestvérei.

Minő nagy erkölcsi meglepés lehetett az Napoleonra nézve, hogy anyja iránt a gyermeki háladatosságot leróhatta. Ez is a polgári családélet szép erénye, melyen a császári hatalom nagysága és fénye nem változtatott. Napoleon jó gyermek volt úgy a nehéz időkben, mint hatalmának tetőpontján.

Az anyacsászárnét a fény, mely körülvette, nem kábította el. Megmaradt jó anyának mindvégig. Ott látjuk őt fia mellett Elba szigetén. Be jó volt a megtakarított pénz most! Mintha prófétalélek szállotta volna meg a jó időben, s a bizonytalan jövőt előre láttatta volna a veleszületett gond és aggaskodás.

Szent-Ilona szigetére is el akarta fiát kísérni, de az angol kormány nem engedte meg.

Bármily természetes is ez, a sok hálátlanság láttára, mely Napoleon életében kiáltó példákban nyilatkozott meg: bizonyos megnyugtató érzés. Családja iránt tanusított, minden emberi mértéket meghaladó bőkezűsége és kedvezése csak anyja részéről találkozott hálás elismeréssel.

Igaza volt, midőn »tiszteletreméltó anyának« nevezte, - s őt méltán lehet a legháladatosabb fiúnak nevezni. Fiui szeretete glóriafény a homlokán, melyet hadi dicsősége sem tud háttérbe szorítani.

HARMINCADIK FEJEZET.

NAPOLEON ÉS FIUTESTVÉREI.

Legidősebb fiu a Bonaparte-családban József volt, Napoleonnál egy évvel idősebb. Együtt nőttek fel kilenc éven át, akkor Napoleon Briennebe került, s a két testvér egymástól elszakadt. Az egyik elindult, hogy az emberi sors legmerészebb és legváltozatosabb útját tegye meg fölfelé, s aztán lefelé, az idősebb pedig állandó gyámsága alá került a fiatalabbnak. József sem tehetséges, sem erős akaratú nem volt. A papi pályára szánták, anélkül hogy belső hivatottsága lett volna reá. Azután átlépett a katonai pályára. Már akkor nyilatkozik meg öccsének gondolkodása és érdeklődése József sorsa és jövő boldogulása iránt. Érettebb és komolyabb az öcs, mint a bátya. Igyekszik útját előkészíteni, biztatja, tanácsokat ad neki. Megindul közöttük a levelezés, amely ettől az időtől kezdve Napoleonnak Szent-Ilona szigetére való internálásáig állandó és meglepően sűrű. Bizvást elmondhatjuk, hogy összes testvérei közül egyik iránt sem nyilatkozik meg Napoleonnak olyan meleg testvéri érzése, mint éppen József iránt, de az igazságnak megfelelően rögtön hozzátehetjük, hogy Józsefnél aligha elégedetlenebb öccse iránt valaki.

Napoleon mindent elkövet, hogy bátyját, minekutána a katonai pályán sem érezte magát jól, polgári álláshoz juttassa. Mint első konzul, megteszi nagykövetté Rómában. De József nem volt megelégedve. Kesernyész, panaszkodó, magasabb állásra vágyó. Érezte öccsével, hogy ő többre számít, az ő érdemeit nem méltányolják eléggé. Hitte-e vajjon, hogy vannak érdemei? Vagy éppen jelentéktelensége áltatta magát vele? Jól van. Napoleon megadta neki a hercegi címet, egy ezred vezetését bízta reá, hogy ambícióját kielégítse. József itt sem vált be. Pedig József azzal áltatta magát, hogy a hadsereg őt nagyon szereti, s hogy benne katonai kvalitások vannak.

El kellett mozdítani, s hogy valamivel kárpótolja, a császár megtette őt nápolyi királlyá. Most már korona volt a fején, bizvást számíthatott Napoleon arra, hogy bátyja nem fog elégtelenkedni.

»Szép alkalmat adok Józsefnek arra, hogy bölcsen és erős kézzel kormányozza új államait. Hadd bizonyuljon érdemesnek mindarra, amivel őt megajándékozom.«

Ezt a kínáló alkalmat József nem használta fel arra, hogy uralkodói rátermettségéről meggyőzze öccsét. Nápoly ügyeit nem tudta rendezni, de még a szándéka sem volt meg. Olyan képet alkotott magának az uralkodásról, hogy neki csak reprezentálnia kell. Megy minden magától. Jöttek a császár szemrehányó, leckéztető levelei. »Tüzérsége nyomoruságos állapotban van.« »Fogja erős kézzel a kormány rúdját...« »Nápoly pénzügyeinek siralmas állapota valósággal kétségbeejt.« »Nem tudom eléggé kifejezni elégtelenségemet.«

Ismét más leveleiben csaknem atyai hangon szól hozzá, utasításokat, intelmeket ad, okos tanácsokat a kormányzás helyes módjára nézve. József pedig a szemrehányó leveleket olvasván, panaszkodott, hogy öccse őt üldözi, nincs iránta jóakarattal. Ez az elégtelenség, határozatlanság és tehetetlenség jellemzik Józsefet.

Napoleon leveleiben mindig azokat a sorokat olvasta, amelyek neki kellemetlenek voltak, pedig alig volt levele a császárnak, mely ne végződött volna a testvér szeretetével. Olyan volt a nápolyi király, mint a makacs és elkényeztetett gyermek, aki üldözöttnek tartja magát, hibáját nem akarja elismerni, s a jóra való szándék teljesen hiányzik belőle.

Mínt hogy a nápolyi trónon tovább megtartani nem lehetett, ajándékozott öccse neki egy másik, még nagyobb országot. Megtette Spanyolország királyává. József az új környezetben is az maradt, aki Nápolyban volt. Csakhogy itt még nehezebb feladat várt reá. A császár

intencióinak keresztülvitele, hogy Spanyolországot franciává tegye, mindenekelőtt a királyban talált a legnagyobb akadályra. József meg akarta magát a spanyolokkal kedveltetni, s ebbeli törekvése homlokegyenest ellenkezett Napoleon céljával. Az izzó hangulat, mely a franciák ellen éppen akkor forradalmi vihart korbácsolt fel, más embert is elsepert volna a spanyol trónról, nemcsak Józsefet. Hiába vitte vissza, s ültette megint a trónra, a spanyol korona nem állott erősen József fején. A francia hadsereg ideig-óráig őrizte azt, s mihelyt nem őrizte, mindjárt lehullott a József fejéről.

Most aztán azzal áltatta magát, hogy megúnta a nyilvános szereplést. Legjobb lesz neki visszahúzódni a magánéletbe. Írta öccsének, hogy Monte-Fontaineben akar letelepedni. Napoleon mosolyogva jegyezte meg, midőn bátyjának ez új és váratlan szándékáról értesült: »József nem tud visszavonultan élni; ő csak elhitei magával, hogy Monte-Fontaineban megelégedett lesz.«

És valóban, 1813-ban úgy nyilatkozott Napoleon előtt, hogy ő az egyetlen, aki Spanyolországot tudná kormányozni.

Mindezek a tények a legfényesebben bizonyítják, hogy Napoleon bátyjával szemben szerető testvér, feltűnően engedékeny és nagyon jóakaró volt. Sohasem ejtette el, mindig újabb meg újabb kísérleteket tett vele, pedig be sokszor megszorította, midőn örökös ellenkezésével és bujtogató elégtelenségének a hatása alatt minden cselekedetét helytelenítette. Tudta például jól, hogy Staël asszony gyűlöli Napoleont, s mérges tollával, a szalonokban szavával kicsinyli, s mégis úgy viselkedik vele szemben, mint jó barátja; midőn Napoleon felvette a császári címet, József volt leginkább ellene. Leányai még tovább is konzulnak nevezték a nagybácsit. Ezek az apró kis tűszúrások mutatják József jelentéktelenségét, s opponáló természetét öccsével szemben.

Csakugyan igaza volt Napoleonnak, midőn egy alkalommal így nyilatkozott testvéreiről: »Úgy viselkednek, mintha egytől-egyig született hercegek és hercegnők volnának.« Valójában érdemtelenül jutván trónokhoz és címekhez, az ajándékot kevesebbnek, az érdemüket nagyobbak tartották.

József úgy gondolkozott, hogy öccse őt méltatlanul megrövidíti. Állandóan olyan tükörben nézte magát és tetszelgett magának, amely nagyította őt.

Innen az elégtelenség.

Utolsó szerepe Józsefnek akkor jutott, midőn a balszillagzata ellen küzdő Napoleont Párisból pontosan értesíti az eseményekről, s nagyon sürgeti, hogy kössön békét. Napoleon türelmetlenül válaszol 1814 március 12-én bátyjának:

»Ön mindig úgy ír nekem, mintha a békekötés csak tőlem függene... Ha a párisiak olyan nagyon kívánják a kozákokat, nemsokára lesz okuk megbánni... Nem vagyok színházi báb. Az embernek praktikusabban kell gondolkoznia, mint Ön gondolkozik.«

József a veszély pillanatában öccse pártján volt, de nemcsak a császárt, hanem a maga pozícióját is féltette.

*

Napoleon másik fiutestvére: Lucián, hét évvel volt fiatalabb, mint Napoleon. Lucián is papi pályára készült, mint József, de a forradalom letérítette erről a pályáról, amely egyáltalán nem volt neki való.

Politikai mozgalmakba vegyült bele fiatalos hévvel és fiatalos meggondolatlansággal. Gyanussá vált és 1795-ben Saint-Chamondban letartóztatták, s az aixi börtönbe vitték. Napoleon közbenjárására szabadon bocsátották és az északi hadsereghez osztották be hadbiztosnak.

Mikor Napoleon Egyiptomba készült, felajánlotta öccsének a hadsegédi állást, de Lucián nem fogadta el. Inkább hazament Korzikába s megválasztatta magát követnek. Így jutott az Ötszázak tanácsába, s midőn Napoleon váratlanul visszatért Egyiptomból s a november 9-iki államcsíny történt, Lucián segítségére lehetett bátyjának.

Azt azonban korántsem kell hinnünk, hogy bátyja tervét előre tudta, s azok közé tartozott, akik azt előkészítik. Sőt ellenkezőleg. Sieyès-sel bensőbb barátságban lévén, résztvett azokon a tanácskozásokon, mikor az alkalmas tábornok kiszemeléséről volt szó. Szóba kerültek: Moreau, Joubert, Macdonald, Jourdan, d'Hédouville, de Napoleonra senki sem gondolt, még öccse sem.

Csak amikor Napoleon ott volt Párisban, s a közfigyelem reá irányult, akkor csatlakozott természetesen ő is Napoleonhoz. Amilyen praktikus, mindig a maga hasznát kereső embernek bizonyult később is, alighanem a Napoleon leendő szereplését szoros kapcsolatba hozta a maga emelkedésével. Úgy számított, hogy az esetleges hatalmon ketten fognak osztozni: neki jut a politikai, bátyjának a katonai.

Ez a számítás nem ütött be, s Lucián nem orrolt meg emiatt bátyjára. Napoleon nyomban megjutalmazta öccsét, mert a belügyminiszteri tárcával tüntette ki. Luciánt most már a meggazdagodás vágya szállotta meg. Az eszközökben sem volt válogató. Hivatali állásának minden kínálkozó előnyét kihasználta. A kortársak tanuságtétele szerint Lucián nagyon hozzáférhető volt, pénzért adott különféle engedélyeket, vállalatokba bocsátkozott, szállításokat vállalt el, üzérkedett. Így aztán Napoleont számos üzemével igen kellemetlen helyzetbe sodorta.

Talleyrand, Moreau, Bourrienne állandóan sürgették az első konzult, hogy vessen véget ezeknek a botrányos dolgoknak. Napoleon végre is kénytelen volt elbocsátani öccsét, elvette tőle a miniszteri tárcát, de igyekezett öccsét egyébként kiengesztelni. Ez gyöngeség volt Napoleontól, ámde ez a gyöngeség minden testvérével szemben megnyilatkozott benne, amint eddig is láttuk, s ezentúl is látni fogjuk. Az elbocsátott miniszter napról-napra találkozott az első konzullal, s egy év múlva elfoglalta a spanyol nagyköveti állást Madridban.

Lucián ezt az állást is praktikus szempontból fogta fel. Midőn a francia csapatok bevonultak Portugáliába, Lucián és Godoy gróf vállalkoztak arra, hogy megvásárolják a békét. Súlyos, nagy ára volt a békének, de búsás haszna belőle Luciánnak és közvetítő társának.

A meggazdagodás útját elég rövid idő alatt megfutotta Lucián. Mikor Párisba visszatért, dúsgazdag ember volt, gazdagabb, mint a mindenható első konzul.

A testvérek között levő viszony akkor még szives, testvéri volt.

Történt azonban, hogy 1800-ban özvegy sorra jutott Lucián. Felesége, Boyer Katalin, egy vendéglős leánya, meghalt. Ekkor Lucián bátyja megkérdezése nélkül egy igen szép, elvált asszonyt, Joubertont vette feleségül.

Ez a házasság tette Napoleont Lucián ellenségévé.

Haragjának első gerjedésében kitiltotta öccsét Franciaország területéről.

Méltán vetődik fel a kérdés, hogy miért sujtotta öccsét ilyen szigorúan Napoleon. Mi nem tetszett neki ebben a házasságban? Hiszen Luciánnak első felesége is polgári családból származott, no meg két lánytestvére: Eliza és Karolin is polgári származású férjekhez mentek; s a meghalt Boyer Katalin iránt Napoleon mindig kedves, jó rokon volt.

Mélyebb oka volt erre a haragra, még pedig politikai oka. Napoleon ebben az időben (1803) foglalkozott a császári koronázás kérdésével, s ezzel kapcsolatosan a trónutódlás ügyével.

Neki nem lévén gyermekei: testvéreinek gyermekeire kellett gondolnia, s így Lucián gyermekeire is.

Azzal nem törődött volna, hogy Lucián családi élete milyen, de hogy az ő tudta nélkül elvesz feleségül egy olyan asszonyt, kinek előzőleg már nem volt különös jó híre, föllázította Napoleont öccse ellen.

Valahányszor Lucián dolga a család előtt szóba került, Napoleon haragosan tört ki. Nem akart hallani sem arról, hogy elismerje sógornéját. Bátyjához 1807-ben írt egyik levelében így nyilatkozik: »Hajlandó vagyok Luciánnak visszaadni a francia hercegi címet, elismerem minden leányát unokahugaimnak, ha Joubertthon asszonnyal kötött házasságát felbontja.«

Hiábavaló volt minden kibékítő kísérlet, Lucián nem engedett egy hajszálnyit sem. Ennél még tovább ment, mert határozott ellensége lett a bátyjának. Barátkozott mindazokkal, akik Napoleon ellen dolgoztak. Egy követ fujt még a félkegyelmű Mallet exgenerálissal is 1812-ben, hogy Napoleont megbuktassák; barátkozott a pápával, Napoleonnal nyíltan ujjat húzott.

A magánboszú e szomorú tényei árnyat vetnek Luciánra, nemcsak azért, mert bátyja, hanem főleg azért, mert hazája ellen is irányultak.

Napoleonnak Lucián sok keserű órát szerzett. Teljes kibékülés nem is jött létre közöttük, mert az a körülmény, hogy Elba szigetén levéllel keresi fel bátyját s a száznapos pütkösdi császárság idejében Napoleon mellett van: nem teszik jóvá a multat. Lucián nem szeretett senkit oly állhatatosan és olyan következetesen, mint önmagát. Háladatosság benne is olyan kevés volt, mint Józsefben.

*

Napoleon egyik testvérét sem szerette olyan áldozatrakész szeretettel, mint Lajost. Magához vette a szegénység napjaiban, megvonta saját szájától a falatot, hogy öccsének juttathasson. Tanította, dajkálta, nem is mint apa, hanem mint édesanya. És öröme telt benne. Dicsekedik vele, elmondja róla, hogy melegség, szellem, tehetség, jóság van benne, jósolja, hogy mindnyájuknál többre fogja vinni.

Hozzászokott öccséhez, s mihelyt módja volt reá, ismét magához szólította. Elvitte az itáliai hadjáratba, kinevezte hadsegéddé, magával vitte Egyiptomba, állandóan örködött felette. Jövőjéről gondoskodott. Összeházasította mostohaleányával, Beauharnais Hortense-zal. Igen fiatalon kinevezte tábornokká, bevásztatta az államtanácsba, hogy belepillantson az állam háztartásának műhelyébe, s 1806-ban Hollandia trónjára ültette.

Lehet-e ennél fényesebb pályafutást képzelni? A kis tüzerhadnagy a nyomorult matrác-ágyon álmodott-e arról, hogy a kis diákot, aki vele olyan gyöngén bútorzott kvártélyban tengődik, egykor trónra ülteti, s ehhez a trónhoz is mintegy az ölében viszi, hogy lábát meg ne sértse.

Napoleon túlbecsülte öccse tehetségét. Nagyon középszerű volt ez az egész ember. Sem a hadvezetés, sem a kormányzás terén nem tudott önálló lenni. Sok volt benne a József érzékenykedéséből és hiúságából, és még több a Lucián önzéséből. Folyton Napoleon közelében élt, s bátyja hatalmas egyéniségét, célját megérteni sem tudta. Midőn Amsterdamba került, elvitte magával a párisi császári udvar fényének az emlékét, s azzal a szándékkal ült a hollandi trónra, hogy Amsterdamból Párist csinál, ő maga pedig császári hatalomban dúskál.

Annak idején, mikor az államháztartás munkájának tanulmányozására adott neki bátyja alkalmat, nem tanult semmit, mert az uralkodásban a maga kárán sem tudott tanulni.

Levelei állandó siránkozások a hollandi pénzügyek zavara miatt. Mikéntha a diák panaszkodik atyjának, hogy nincs pénze, s várja, hogy az öreg küldjön, Lajos is azt várta a protektortól, hogy Hollandia államadosságát fizesse meg.

A királyi udvar külső pompája tetszett neki, az uralkodással járó gondoktól éppen úgy fázott, mint József Nápolyban és Madridban.

Napoleon levelei tele vannak jóakaró figyelmeztetéssel, helyes útbaigazítással, intelligenciával. De midőn látja, hogy Lajos nem okul, keményebbre fogja a tollat, szemrehányást tesz neki. Korholja örült költségeit, nagyvárosi hóbortját, udvarát, mely a francia császári udvart majmolja, nevetségesnek nevezi. Első komoly ok Napoleon méltó haragjára akkor merül fel, mikor Napoleon meghallja, hogy Lajos Hollandiát Franciaországtól teljesen függetlennek tekinti, s meg akar szüntetni minden kapcsolatot Hollandia és Franciaország között.

Ugyanaz ismétlődik, ami Józseffel Madridban.

Napoleon a francia szuverénitásra volt a legféltekenyebb. Hiszen ezen az alapon építette fel birodalmát, ezért osztogatta elsősorban rokonainak a trónokat, hogy mindenik anektált országban a francia napoleoni szisztéma uralkodjék.

Ezért tudatta Lajossal, hogy határozott szándéka Hollandiát Franciaországba kebelezni. Lajos megijed, bocsánatkérő levélben mentegetőzik. Okul hozza fel, hogy ő még fiatal és tapasztalatlan. Kérve-kéri bátyját, hogy bocsásson meg neki most az egyszer... Nem a gyermek jut eszünkbe, kit a büntetéstől való félelem minden ígéretre rábír, anélkül, hogy komolyan gondolna a megjavulásra?

Nem gondolt Lajos sem. Tovább játszotta az ő veszedelmes játékát. A hollandoknak tetszett ez a *hollandiság*, - nevezzük így Lajos franciaellenes viselkedését - s úgy felbátorodtak, hogy a franciák egyik követét megsértették Amsterdamban. Erre írta Napoleon: »Többé nem akarom olvasni rendes frázisait; három éve traktál ezekkel, s minden alkalommal csupa álnokság, amit ír. Ez az utolsó levél, melyet ebben az életben tőlem kap.«

Ime, legkedvesebb testvérében is csalódott. Minő láncolata a háládatlanságnak!

De Lajos még tovább is ment. Egy szép júliusi napon, 1810-ben elszökött Hollandiából. Nem mondotta meg senkinek, hogy hova megy.

Napoleon lelkét égette a szégyen. Egész Európa mulatott azon, hogy Napoleon öccse, a hollandi király, megszökött. Lett volna módja, eszköze és hatalma, hogy előkeríttesse, de nem gondolt egyébre, mint a nyilvános botrány elsimítására. Nemsokára megtudta, hogy öccse Csehország Teplitz nevű fürdőhelyén tartózkodik. Gondoskodott róla, hogy közhírré tegyék, hogy Lajos hollandi király krónikus betegségben szenved, s ezért nem tudott megfelelni a reábizott hivatásnak. Nem ő a hibás tehát, hanem a császár.

Örökre megszakadt közöttük a viszony. Lajos visszatért 1814-ben Franciaországba, de a seb, melyet hálátlansága Napoleon szívében ütött, még akkor is vérzett, mikor Szent-Ilona szigetén a múlt egyes epizódjai felmerültek szívében.

Leghálátlanabb öccse mégis Lajos volt.

*

Napoleon legifjabb öccse Jeromos, sokkal kisebb volt a család nyomoruságos helyzetének idejében, hogysesem azon az iskolán, melyen Napoleon és többi testvérei keresztülmentek, keresztülmehetett volna. Neki tizenöt éves korában már hatalmas protektora volt, az itáliai hadsereg babérkoszorus vezére. Az ő számára nem kellett ingyen helyet koldulni az iskolában, a generális fizette az évi díjat. Jeromosra nem néztek szánakozva, mint egykor bátyjára a gazdagabb fiuk.

Az első konzul magához veszi öccsét a Tuileriákba, híres professzorokat állít melléje, hogy tanítsák.

Ez a kiváltságos helyzet éppen nem volt jó hatással az ifjú jellemének fejlődésére, aminthogy Napoleon is abba a hibába esett, melybe a szegénységből gazdagságba felvergődött szülők esnek, mikor gyermekeiket a nagy módra reánevelik.

Jeromos kihasználta a kínálkozó alkalmat. Korán megkezdte az adósságcsinálást. Derürebora vásárolt mindenfélét a bátyja számlájára. Így aztán Napoleonnak két ilyen költekezője volt az udvarnál: egyik a felesége, másik az öccse.

Az apai dorgálásból kijutott a fiúnak, de a helyzeten nem változtatott. Beadta a tengerészethez. Lelkére kötötte a parancsnoknak, hogy derekasan dolgoztassák a fiút. A jelentések, melyek Jeromos viselkedéséről Napoleonhoz érkeztek, elég kedvezőek voltak. Két esztendei szolgálat után tisztté nevezték ki.

Ekkor a fiatal tengerésztiszt, az első konzul öccse, nyilván erre a kiváltságos állapotára támaszkodva, összetűzött az admirálissal, s Amerikába vitorlázott.

Itt kezdődött élete regénye, mely összeütközésbe hozta bátyjával. Ugyanis Baltimoreban megismerkedett egy Paterson nevű familiával. Paterson gazdag kereskedő volt. Leánya, Erzsébet pedig nagyon szép leány. Jeromos, a tizenkilenc éves fiú, szertelen hévvel megszerette az amerikai leányt, nem tágított oldala mellől, s mindenáron feleségül akarta venni. Ennek a házasságnak lényeges akadályai voltak. A fiú nem volt még nagykorú, anyja beleegyezése kellett volna a házassághoz, de Jeromos nem tudatta sem anyjával, sem bátyjával, tulajdonképpen nevelőatyjával, mert attól félt, és joggal, hogy Napoleon nem egyezik bele ebbe a házasságba.

A Paterson-család feje praktikusán gondolkodó üzletember volt. Jól tudta, hogy reá nézve minden tekintetben kívánatos dolog, hogy leánya révén rokonságba kerüljön Napoleonnal, s azt is tudta, hogy akár együtt maradhatnak a fiatalok, akár - esetleg el kell őket választani, a rövidebbet nem a Paterson-család fogja húzni. Továbbá politikai ügynökök is buzgólkodtak abban, hogy ez a házasság titkon, s minél előbb megtörténjék.

Meg is történt, Jeromos aláírta a házassági szerződést, s amidőn Napoleonnak tudomására jutott, már befejezett ténnyel állott szemben. Napoleon természetesen a francia törvényekre hivatkozva, semmisnek nyilatkoztatta ki öccse házasságát, s azon az állásponton volt, hogy a fiatalembert egyszerűen befönték búsás haszon reményében.

Volt-e Napoleonnak joga ahhoz, hogy beleavatkozzék öccse házasságának ügyébe?

Ugyanaz a szempont vezette a császárt ennél a házasságnál is, amely Lucián esetében irányított. Neki az örökösödés kérdése adott jogot ahhoz, hogy beleavatkozzék testvéreinek házasságába. Végre is az egész család boldogulásának és érvényesülésének egymaga volt az eszközlője. Jeromossal szemben is teljes apai jogai lehettek.

Midőn 1805-ben Jeromos átjött feleségével Európába, s Napoleontól bocsánatot akart kérni, a fiatal asszonyt Lisszabonban hagyta, ő maga pedig a család tagjainak közbenjárására Itáliában fölkereste bátyját.

Napoleon kijelentette, hogy Paterson kisasszonyt sem a világi, sem az egyházi törvények értelmében nem tekinti törvényes feleségnek.

»Írja meg Ön Paterson kisasszonynak, - így folytatta - hogy menjen vissza Amerikába. Élete fogytáig 60.000 frank tartásdíjat engedélyezek neki. Ez az egyetlen föltétel, melynek alapján megbocsátok önnek, s ismét olyan érzéssel leszek, mint gyermekkorra óta voltam.«

Jeromos nem ellenkezett bátyjával. Ő volt az egyetlen a Bonaparte-fiúk közül, aki nem szállott vele soha szembe. Megadta magát sorsának s a Paterson-család is megvolt elégedve az évi tartásdíjjal. Jeromos regénye úgy végződött, mint számos hasonló természetű házasság,

midőn az előkelő familia végkielégítést vagy tartásdíjat ad az asszonynak. Nemcsak akkor fordult ilyesmi elő, hanem napjainkban is.

A Napoleon-ellenes irodalom nagy riadalma a császár testvéri zsarnoksága miatt nem megokolt.

Jeromos újra belépett a francia tengerészethez szolgálatba és a »La Pomme« frégatnak parancsnokságát bízta reá Napoleon.

Mintha semmi kellemetlenség sem történt volna közöttük, a császár minden tekintetben felfogta megtért öccsének az ügyét. Apai, okos tanácsokkal buzdítja őt, hogy legyen kötelességtudó, ne bizakodjék abban a névben, melyet visel, hanem kövessen el mindent, hogy érdemessé váljék a maga derekasságával az előléptetésre.

Napoleon semmi sem érintette olyan kellemetlenül, mint testvéreinek minden igazi alap nélkül való elbizakodottsága, s a császárral való rokonság felhánytorgatása, vagy annak másokkal szemben való éreztetése. Épen azért, mert ő mindent a maga munkájának köszönhetett, testvérei pedig úgy viselkedtek, mintha minden kitüntetésre vagy reászülettek, vagy reászolgáltak volna.

Jeromos nem adott okot a panaszra. Elvégezte tőle telhetőleg kötelességét, s Napoleon megadta neki is a hercegi címet. Később egy dandár parancsnokságával is megörvendeztette, s a bajor-württembergi hadtest parancsnokságát adományozta neki.

Sem a tengerészetnél, sem a szárazföldi seregnél nem tűnt ki katonai kiválóságával. A Bonaparte-fiuk közül csak Luciánnak volt tehetsége, de az is inkább a vagyonszerzés mezején jutott érvényre, s megdöbbentő eredményre.

Hátra volt még, hogy királyi koronát kapjon, mint a többi testvérek, nem számítva közójük Luciánt. A tilsiti békekötés alkalmával Napoleon királysággá tette Wesszfáliát, s ennek trónjára ültette öccsét, Jeromost. Feleségül megszerezte neki a württembergi király leányát, Katalint.

Ez a házasság, melynek szerzője a császár volt, az első a családban, mikor igazi királyvérből származó hercegnő megy feleségül az egyik herceghez. Mert úgy a Bonaparte-leányok, mint a fiuk - közójük számítva Napoleont is - polgári családból származókkal kötöttek házasságot. Csupán Paulinának jutott egy született herceg férjül.

Napoleon jellemének egy újabb vonása tűnik fel nekünk, midőn öccse leendő hitvesét vendégül látja Párisban. Úgy leveleiben, mint viselkedésében csaknem hálás, meleg tisztelet és szeretet nyilatkozik meg a württembergi királyleány iránt. Mindent elkövet, hogy Katalin jól érezze magát a császári udvarban, kitüntető szivessége az udvari szokások merev, szertartásos formáin túlmegy. Ez a *polgári érzésű* Napoleon, szemben a született királyleánnyal. S ugyanez a vonás érezhető ki minden alkalommal, ha igazi királyok vagy császárok közelébe jut. A szellemi kiválóság, a hatalom nagysága mind nem elégségesek arra, hogy a születésadta jogot ne respektálja akaratlanul is. Talán azért, mert ilyenkor érezte akaratlanul is, hogy *parvenü* azok szemében. Hiába leplezik diplomatikus szertartásos udvariasságukkal, a szivük mélyében érzik. Ugyanez a vonás mutatkozik Mária Lujzával kötött házassága és elég rövid házassága alatt is.

Katalin levelei, melyeket apjához írt Párisból, méltóképpen meghálálják a császár jóságát, figyelmét és szeretetreméltóságát. A nemes érzésű württembergi királyleány valóságos elragadtatással beszél a császárról. »Úgy bánik velem a császár, mintha a ház dédelgetett kedvence volnék, éppen úgy érzem magam itt, mint otthon.«

Jeromos olyan hitvestársat kapott Württembergi Katalinban, akihez méltóvá lenni aligha tudott. Az új wesszfáliai király nem felelt meg uralkodói hivatásának. A pompaszeretet,

mulatozás, szórakozás Kasselben királyi volt, de a kis ország úszott az adósságban. Napoleon minuciózus utasításai a kormányzásra, a takarékosagra vonatkozólag mind nem használtak semmit. Még kevésbé a szemrehányások. Az első konzul egykori gyámfia, aki megtanulta 14-15 éves korában, hogy miképpen kell és lehet adósságot csinálni, nem változott meg királykorában sem.

Jeromos mindvégig hű maradt bátyjához. Része volt végső küzdelmeiben, megérte bukását. Ez a bukás reá nézve is bukást jelentett.

Waterloo után a württembergi király leánya házasságának megsemmisítésére gondolt. Ámde Katalin, a derék nő, nem egyezett bele. A »kötelesség és tisztesség« uralkodó érzése azt parancsolta Katalinnak, hogy férje oldalán maradjon a szerencsétlenségben.

És ott maradt híven. Ez az ő nagy dicsősége. Napoleon életírója ezt a tényt úgy állítja bele az események óriási és változatos tömegébe, mint a nemes erény meleg sugarát.

HARMINCEGYEDIK FEJEZET.

NAPOLEON ÉS LEÁNYTESTVÉREI.

Napoleonnak három leánytestvére volt: Eliza, Paulina és Karolina.

Az anyát sokkal inkább nyugtalanította a fiugyermekek sorsa, mint a leányoké, bár a szegénység nem nyújt reményt arra, hogy a leányt férjhez lehet adni. A későbbi hercegnők, Bonaparte özvegyének leányai nem is számíthattak abban az időben fényes házasságokra.

Az anyának első gondja Eliza nevelése volt. Ahhoz a segédforráshoz nyult, amely nélkül fiait sem tudta volna elhelyezni: a francia leánynevelő iskolák valamelyikébe igyekezett Elizát bejuttatni ingyenes helyre.

A saint-cyri penzionátusba vitték, ahol ingyen tanították a többi katonák és tisztviselők leányaival.

Innen kísérte őt haza Napoleon 1792-ben. Éppen abban az időben, mikor neki is a bizonytalan jövő miatt Párisban tömérdek aggodalma és nehéz küzdelmei voltak. Tudjuk, hogy Napoleon minden időben törődött családjuk tagjaival. Midőn nővérét hazakísérte Ajaccióba, s látta, hogy minő szorult helyzetben van anyja, biztatja őt, hogy ne essenek kétségbe, ha másképpen nem segíthet rajtuk, kivándorol Indiába, s mint dúsgazdag nábob jön haza, hoz minden leánytestvérenek hozományt. Férjhez adja őket.

1796-ban dúsz hozományt ugyan még nem tud adni leánytestvéreinek, de gondoskodik róluk, mert magához veszi az egész családot, mint az itáliai sereg hadvezére.

Eliza 1797-ben férjhez megy. Nem válogathat. Bacciochi Félix veszi feleségül, egy korzikai jónevű család ivadéka. Ebben az emberben nem volt semmi kiválóság. Napoleon sem kedvelte nagyon, mert igen mérsékelt esze volt. Eliza vágyai csak akkor kezdtek ébredni, mikor bátyja első konzul lett. A kis módból kényelem, a kis igény hirtelen nagy kívánsággá hízott. Nem akart testvéreinek mögötte maradni, vagyis a »családi örökség«-ből kérte a részét. A család minden tagja számot tartott rá, s addig rimánkodott, míg neki is jutott egy kis hercegség: a *piombinoi*, s ráadásul később a *luccai*, természetesen szuverén jelleggel.

Eliza ezzel az ajándékkal nem tudott megelégedni, mert úgy vélekedett ő is, mint József, hogy többet érdemel. Addig kérte a császárt, míg a hercegnőből nagyhercegnő lett, s Toscanát kapta a császártól.

Itt aztán az újdonsült nagyhercegnő élte a maga világát. Pompaszeretet, hatalommajmolás, szabad és elég laza erkölcsi felfogás uralkodott a toscanai nagyhercegnő udvarában. Napoleon sok ízetlenségről hallott, de nem ártotta magát bele huga kedvteléseibe. A franciák császársa szemet húnyt, hogy még nagyobb ízetlenségek ne támadjanak.

Eliza sem ismerte a hálát. Ez az erény nem volt a Bonaparte-családnak erős oldala. Mikor a császár hatalma hanyatlani kezdett, Eliza is a sülyedő hajó patkányainak a számát szaporította. Egy követ fujt sógorával Murat-val, aki szintén Napoleon árulói közé csapott fel, hogy - reménye szerint - jövőjét biztosítsa.

Íme, egy újabb tükördarab, az Eliza élete. Ebből a tükördarabból egy lelkileg szegény, érzésben alacsony, cselekedetben gyarló asszonyszemély képe verődik vissza: gögös, önző, harmóniátlan.

*

Paulina, a »szép Paulette« volt második leánytestvére Napoleonnak. A korabeli írók tanúságtétele szerint Európának legszebb asszonya volt Paulina, de egyúttal leghiváságosabb asszonya is. Abból a fajtájából a nőknek, akik a nő rendeltetésének a *tetszést* tartják. Amolyan könnyed szövetből volt ruhája, erkölcsse, lénye. Nem mondhatjuk, hogy rossz szívű, sőt bizonyos érzés a jó felé hajtotta őt, de nem volt szándékának állandósága. Pillangó természet, bohókás, gyönyörüségekre sóvárgó, a társadalmi szokásokkal mitsem törődő.

Ebből magyarázható meg, hogy a Napoleont rágalmazóknak minő inyes falat lehetett Paulina viselkedése, minő fegyvereket kovácsoltak azokból a mende-mondákból, botránykákból, melyek a kíváncsi közönség állandó érdeklődését Paulina felé irányították.

Első férje egy Leclerc nevű tisztt volt, akit Napoleon, mint első konzul a San-Domingo elfoglalására küldött hajóhadnak egyik parancsnokává tett. Ez a nagy kitüntetés tetszhetett Leclercnek, de sehogysem tetszett a szép asszonynak, aki minden idegszálával Párisban volt kötve, Páris levegője volt neki az élet és boldogság. Itt vették körül hizelgői, itt volt az ő szépségének bámulója, ez a levegő éltette.

Napoleon hallani sem akart arról, hogy Paulina Párisban maradjon, míg férje San-Domingóban harcol. El kellett kísérnie urát s két év múlva tért vissza, de férje nélkül, mert Leclerc meghalt. A tizenkilenc éves asszony özvegy lett. A régi imádók serege ismét körülvette, s kezdődött a pillangó-élet. Mikor a gyászév letelt, Napoleon másodszor férjhez adta hugát egy dúsgazdag római herceghez, aki éppen olyan feltűnő szépség volt, mint Paulina: Borghese Camillohoz.

Most már volt vagyon, volt rang, volt csodaszép férj: betelt a hivatásos asszonynak minden kívánsága. Nem, most is elégedetlen volt, mert nem élhetett Párisban.

Napleonnak is határozott kívánsága volt, hogy huga Rómában éljen. Párisba csak látogatóba jöhetett.

Csak hogy Paulinának nem tetszett Róma. Igen csöndes, igen szolid város volt neki s bár a társadalmi szokásokkal mitsem törődött, mégis nyugósnek tetszett neki a római élet. Szertelenségének a híre eljutott Párisba. A császár levélben inti, hogy alkalmazkodják a római szokásokhoz, ne sértse meg a rómaiakat, s ne függjön a tekintete folyton Párison. Egyúttal kijelenti, hogy Párisban csak akkor számíthat az ő testvéri érzelmeire, ha férjével együtt jön. Ha egyedül találna Párisba jönni, kénytelen lesz egyszer s mindenkorra kitiltani a francia fővárosból.

Napoleon Paulinával szemben a legszigorúbb összes leánytestvérei közül. Midőn férjhez adja Borghese herceghez, félmillió frank menyasszonyi hozományt ad neki, de ezen kívül alig részesíti egyéb támogatásban. Minthogy született herceg a férje, nem szükség hercegséggel kitüntetni. Egyébiránt Paulina nem is zaklatja őt kéréseivel, mint másik két testvére.

Nincs benne annyi önzés, mint Elizában, nincs olyan hatalomravaló sóvárgás, mint Karolinában, de hisztérikus, minden balgatagságra hajló, s a társadalmi formákkal sehol sem törődik. Szíve azonban jó, s Napoleon sorsa iránt a megaláztatás idejében csak benne van részvét.

Midőn Napoleon Mária Lujzát feleségül vette, Paulina párisi tartózkodása idejében az udvarnál igen szemmel láthatóan kimutatta, hogy az osztrák császárlány neki nem tetszik. Egyszer, midőn az új császárné előtte haladt, számárfülekét csinált. Igazán gyerekes pajkosság volt, melyet Napoleon, aki a szemben levő tükörben látta, nagyon szigorúan büntetett meg. Azonnal értésére adta Borghese hercegnek, hogy Párisból kitiltja.

Ettől az időtől kezdve Paulina nem jelent meg az udvarnál.

De elment anyjával Elba szigetére, hogy vigasztalja bátyját. Ezzel a cselekedetével bizonyára kiengesztelte Napoleont, kinek elég keserűséget és bosszúságot szerzett könnyűvérűségével és hisztérikus beszámíthatatlanságával.

Ez utóbbi körülmény nemcsak magyarázza, hanem menti is számos esetben a közbotránynak táplálékot adó viselkedését.

*

Napoleonnak legfiatalabb leánytestvére: Karolina, minden fiu- és leánytestvérén túltett erkölcsi hitványság és hálátlanság dolgában.

Nem volt olyan hódító szép, mint Paulina, de eszebb és alkalmazkodóbb volt mindkét testvérénél.

Murathoz, Napoleon egyik leghősiesebb katonájához ment feleségül. Ez a Murat egy bastidei korcsmárosnak volt a fia, aki kereskedősegéd minőségében töltött néhány esztendőt Saint-Céré-ben, szemrevaló legény volt, aki megúnta a boltot, s beállott katonának. A csatában páratlan személyes bátorságot tanúsított, s Napoleon mindjárt az itáliai hadjáratban megtette ezredesi rangban hadsegédnek. Gyors előhaladás várt reá olyan vezér mellett, mint Napoleon volt, aki az egyéni érdemet nemcsak észrevette, hanem nyomban jutalmazta is. A rákövetkező évben csinált Muratból tábornokot, s magával vitte az egyiptomi expedícióba. Mikor Egyiptomból visszatért, feleségül adta hozzá legfiatalabb hugát: Karolint.

Jól összekerültek. Murat vitéz, de csekély szellemi képességű ember volt, Karolina tele ambícióval, s nagyravagyó. Férjének előhaladása nem hagyott neki nyugtot. Karolina zaklatta legtöbbször Napoleont, hogy férjét juttassa mind magasabb pozícióba. Jóformán nem is kérte, hanem követelte, mintha ez hozzátartozott volna az ő örökségéhez, melyet Napoleon nem adott ki.

Így lett Murat rövid időközökben: hadosztályparancsnok, Páris hadtestparancsnoka, Franciaország marsallja, herceg és főadmirális, Berg és Cléves nagyhercege s végül 1808-ban Nápoly királya.

Ilyen szédítő karriert eszközölt ki férjének Karolina! Az egykori kereskedősegéd bőven táplálhatta hiúságát, melynek legfőbb kielégítése reá nézve az volt, hogy állásának megfelelően mind szembeötlőbb köntöst készíttetett. Éretlen hiúsága ebben talált kielégítést. Megkapó ellentét volt a császár és piperkőző sógora között a ruházzkodásban. Napoleon mindig egyszerű, sőt tulságosan egyszerű volt, ha katonai minőségében jelent meg. Murat pedig erőltetett, választékos, az ízléstelenségig sallangos. Éppen ez mutatta, hogy kortársai helyesen ítélték meg, midőn elismerték róla, hogy bátor a harcban, de egyébként ostoba.

Karolina ezzel a szépen felöltöztetett emberrel azt tehette, ami neki tetszett. Minden korlátot lerontó ambíciója vészes játékokba sodorta ezt a hatalomra sóvárgó asszonyt. A nagyravagyás megfosztotta józan ítélőképességétől s morális érzésétől is.

Ő is meg ura is mindent Napoleonnak köszönhetek, s mégis Napoleon ellen mesterkedett. Legégetőbb vágya az volt, hogy császárné legyen. A nápolyi udvar kicsiny és jelentéktelen volt féktelen ambíciójának. Először azon mesterkedett, hogy a császári trónutódlásnál férje is kombinációba kerüljön, midőn ez nem sikerült, az intrikák útvesztőibe merült, s attól a gondlattól sem riadt vissza, hogy Napoleont megbuktassák, s helyébe Murat üljön a császári székbe.

Hálóját kivetette Junot tábornokra, aki egyik legbizalmasabb híve volt Napoleonnak s akkor Páris kormányzója, s asszonyi mesterkedéssel arra számított, hogy Junot eszköze lesz neki Napoleon megbuktatásában. Így kombinálta ki, de nem vetett számot Junot hűségével

Napoleon iránt, aki midőn a tilsiti béke megkötése után hazajött Párisba, s megtudta Karolina fondorlatait, Junot-t elküldötte Lisszabonba nagykövetnek s ezzel a Karolina cselszövéseinek szálát elmetszette. Nővérével még csak nem is érezte haragját.

Sőt ezután ültette sógorát Nápoly királyi trónjára.

Egy időre megszabadult Karolina cselszövényeitől, s arra is gondolt, hogy most már uralkodási kedvtelésének adott táplálékot. Nem jól ismerte nővérét. Az intrikák tovább is folytak, most már Murat tudtával, aki hű volt ugyan Napoleonhoz, de báb volt felesége kezében.

Midőn a szerencsétlen orosz hadjáratból a párisi rossz hírek vétele után Napoleon otthagya seregét a Berezinán való átkelés után öt nappal, a fővezérletet Muratra bízta.

Murat egy szép napon levélben tudatta a császárral, hogy a fővezérletről lemond, s mielőtt a császár határozatát megkapta volna, otthagya állását s visszasietett Nápolyba. Karolina citálta haza. Szükség volt, hogy otthon legyen, mert a hírek megint kedveztek Karolina számításainak. Titkos érintkezések, diplomáciai levélváltások történtek a nápolyi udvar és Anglia között. Mint bekövetkezhető biztos eshetőséget várta Karolina bátyja bukását. Ezen az ingatag alapon kellett megint önző terveket kovácsolni, vagyis Murat készült a leggyalázatosabb szerepre: az árulásra.

Mikor híre jött Nápolyba annak, hogy Napoleon Lützellénél és Bautzen mellett a szövetségesek hadtestét megsemmisítette, Karolina rögtön más vizekre evezett, s könyörgő levelet írt bátyjának, hogy bocsásson meg Muratnak, fogadja őt vissza régi hajlandóságába.

Napoleon megint nem tagadta meg magát, engedékeny volt, elfelejtette a méltó haragot, s kinevezte sógorát a lovasság parancsnokává.

Csak hogy ezalatt titkon megtörtént az egyezés a szövetségesek és a nápolyi udvar között. Nápoly trónját meghagyják a hatalmak Muratnak, ha Napoleont nem fogja segíteni.

És ezt Murat jól tudta, mikor a császártól elbúcsuzott s ígéretet tett neki, hogy harmincezer emberrel csatlakozik majd hozzá. Most haza kell sietnie. Napoleon megölelte Murat-t, s úgy bocsátotta útnak. Az igaz-lelkű ember másról is föltételezi, hogy igaz-lelkű.

A Karolina esze és keze intézte ezt az árulást. A bécsi és a nápolyi udvar megállapodása Metternich és Karolina között jött létre. Murat azt tette, amit a felesége rendelt.

Mekkora keserűség mondathatta Napoleonnal e szavakat:

»A nápolyi király viselkedése alávaló, a királyné viselkedésére nincs méltó szó. Remélem, élek addig, hogy megboszúlom a magam és Franciaország nevében ezt a rettentő hálátlanságot.«

És még ekkor is reméli Napoleon, hogy sógorát és nővérét vissza tudja téríteni a becsület útjára. Levelet írat nekik Józseffel, kéri, hogy térjenek vissza hűségére.

Mind hiába való volt. Murat Napoleon ellen fordította fegyverét. Rosszabb volt a sülyedő hajóról menekülő patkányoknál is. A hajó szétrombolására emelte fel kezét, holott a hajón legnagyobb jótevője élet-halálharcát vívta.

Jutalma az volt, hogy a szövetségesek megfosztották trónjától s 1815 október 13-án föblövelték.

Napoleon már Szent Ilona szigetén volt, midőn Murat haláláról értesült. Nem kellett boszúló kezét fölemelnie, azok büntették meg, akik az árulásért jutalommal kecsegtették. Karolina császári trónra nem került, de emlékéen a legsötétebb hálátlanság bélyege vagon.

*

Ezekben az örömtelen képekben állítottuk össze a Bonaparte-fiúk és leányok viselkedését Napoleonnal szemben. Minél sötétebb színek voltak szükségesek ahhoz, hogy karakterük uralkodó vonásait: a szereplési viszketegséget, a követelőzést, az elégtelenséget, a kapzsiságot, s végül a példátlan hálátlanságot feltüntessük: annál kiengesztelőbb és kibékítőbb a kép, melyet Napoleonról, a jóakaró, gyakran a gyöngeségig engesztelékeny testvérről festettünk.

A kisebb mederben lejátszódó családi történetek ehhez hasonló jelenetekben bővelkednek. Mihelyt valaki családja köréből egy fejjel kiemelkedik: nemcsak középpont lesz, hanem horgony is, melybe mindenki belékapaszkodik. A vérség köteléke nincs érdemre vagy elismerésre berendezve.

Napoleon adott, s Napoleon csalódott azokban, akiknek mindig csak adott. Volt része ebben az adakozó gyöngeségben a Napoleon nagy hiúságának is. Önmagát bálványozó hiúságnak nevezték ellenségei. A testvéri jóság nagyobb ártalmára volt neki, mint vaskeze ellenségeinek.

HARMINCKETTEDIK FEJEZET.

NAPOLEON CSALÁDI ÉLETE.

Napoleon élete történetének legszomorúbb eseményei családi életében játszódtak le. Csak azok voltak szemtanúi, akik közvetlen közelében éltek a hadvezérnek, az első konzulnak, a császárnak, s még azok sem tudhatták, hogy mit érez gyakran Napoleon.

Levelei elárulják időről-időre visszas érzelmeket, gyötrődéseit, de reábizhatott-e mindent e levelekre? Volt-e barátja, ki előtt föltárta volna a szívét? Bourrienne, Junot, Lannes elég közel állottak érzelmeiben hozzá, de Napoleon nem volt közlékeny. Nem is ért reá, hogy az országos dolgok közepett érzelegjen.

Napoleon nem volt boldog sem első, sem második házasságában.

Az a tizenégy esztendő, melyet Jozéfin oldala mellett töltött el, hangulat szempontjából két részre oszlik. Az első időszak aránytalanul rövid, ez a Napoleon érzelmességének, fiatalos, naiv szerelmének s evvel együtt hitének a kora. Levelei az itáliai táborhelyekről s Egyiptomból a lángoló, türelmetlen szerelmes ifjút juttatják eszünkbe. Mennyire más ezeknek a leveleknek a hangja, mint a későbbieké! Ez előbbiekből a szív minden hevülése, az utóbbiakból a hitvesi udvariasság, az embertársi érdeklődés szól hozzánk. És az első leveleket egy fiatal asszony olvasta nem nagy izgalommal, nem is nagy kíváncsisággal, nem is valami túlságosan várta, nem is nagyon sietett, hogy válaszoljon. Mulatságosabb dolgok vártak reá ott Párisban, Napoleon levelei nem szereztek neki annyi örömet, mint udvarlónak semmis, léha beszéde.

Napoleon sokat szenvedett Jozéfin közömbössége, s mint később megbizonyosodott róla, hűtlensége miatt.

Mert szerette ezt a szép asszonyt.

Az érzés, mely leveleiből kiárad, csaknem perzselő. Szomjuság van a lelkében, s ez a szomjuság fojtogatja őt. Keserves felpanaszlás, elégtelenség, a féltékenység kínja van benne, máskor rezignáció, sötét beletörődés abba, hogy ő nem született boldogságra.

Mikor az egész Európát bámulatba ejtő diadalokat aratja, s hadi jelentéseit küldi a direktóriumnak, ugyanakkor mennek futárai Jozéfinhez, esdeklő levelekkel: »Jöjjön férjéhez! Miért nem jön? Kedvesebb neki a párisi élet és az udvarlók, mint férje?«

És hány ilyen sürgető, kérő, fenyegető levél kellett ahhoz, hogy Jozéfin végre ráadja a fejét a »nagy áldozatra«, hogy férjét Itáliában fölkeresse. Milánóban a Serbelloni-palotában rendezett be lakást a feleségének, körülvette minden kényelemmel, kedvessége és figyelme kimeríthetetlen volt az elkényeztetett asszony iránt. Arca ragyogott a boldogságtól.

Mindössze néhány napig lehettek együtt, mert Napoleonnak vissza kellett sietnie a csatatérre. Jozéfin hamar megvigasztalódott, mert Milánóban is volt alkalmja a szórakozásra. Új udvara támadt, s élte világát a hadvezér felesége. Midőn Bresciában újra találkoztak, Napoleon már észrevette, hogy Jozéfin nem tudja eléggé palástolni közömbösségét, hogy Milánóból nem szívesen jött el, s hogy legszívesebben hazasietne Párisba. Csaknem naponta értesítette a harctérről feleségét, mintegy lábaihoz hódolat jeléül rakta le nagy diadalait, azt híván, hogy ezzel még inkább meghódítja, de a »bálványképpen imádott« nő nem irt gyakran. Napoleon minden sor írásnak úgy tud örvedeni, mint egy gyermek. »Megkaptam leveleidet, szívemre és ajkamhoz szoritottam, s a távollét fájdalma megszűnt... Leveleid hidegek, mintha már tizenöt éve volnánk házások... Vagy nem szeretsz már? Inkább óhajtánám, hogy gyűlölj.«

A házasság egének e korai beborulása elég szomorú kilátás a jövőre. A szerelmében türelmetlen Napoleon, s a házasság kötelességeiről megfélemedező Jozéfin sehogy sem illenek egymáshoz.

Az első csalódás akkor éri a férjet, mikor Milanóban üresen találja a palotát s megtudja, hogy Jozéfin Genuába ment. Szórakozás vitte oda s nem várta férjét. Milyen kegyetlen szenvedés volt ez Napoleonra nézve! Levelében keserű rezignációval biztatja feleségét, hogy csak maradjon Genuában, mulasson, örvendjen az életnek. Ne törődjék a férjével.

Jozéfin tetszelgő és léha volt. Erősebb etikai érzés sem akkor, sem később nem nyilatkozott meg karakterében. Milyen erősnek kellett annak az érzelmenek lennie, mely Napoleont ehhez a könnyű szövetből formált asszonyhoz fűzte, hogy dacára a csalódásnak, nem tépi szét a köteléket, s megmarad mellette! Mennyi kint, keserűséget törült volna ki az életéből, ha a *polgári becsületérzés* nem erősebb benne, s nem készíti őt arra, hogy a világ mendemondáját, a botrányt elkerülje. Mert csupán ez magyarázza e házasság fel nem bontását mindjárt az első év folyamán. Egyébként összefügg ez az érzés Napoleon kötelességtudásával is, no meg azzal a varázssal, melyet Jozéfin reá állandóan gyakorolt.

Olyan imponderabiliák ezek, melyeket taglalni fölötté nehéz. A levelek nagy tömege a pillanat sugalmazása; a váltakozó érzelmek sorából kiemelkedik, mint legtöbbször megismétlődő, a férj gondoskodása, a jóakarát. Ez marad meg később is, midőn a válás politikai okokból meg fog történni.

Az egyiptomi expedícióra nem viszi magával Jozéfin, aki szintén nem vágyakozik el Franciaországból, s főleg Párisból.

Az egyiptomi levelek a féltékenység és felháborodás hangját éreztetik. Nem ok nélkül, mert Jozéfin viselkedése férje távolléte alatt csakugyan botrányos volt. Mikor erről Napoleon megbizonyosodott, elhatározta, hogy végét szakítja mindennek. Elválik a feleségétől. Bizalmas barátai: Junot és Bourrienne előtt egy ízben rettentő haragja kitör. Elhatározása szilárd, hogy sorsára hagyja a könnyelmű teremtést.

Mikor váratlanul Párisban terem, Jozéfin nem találja otthon. Ugyanis az asszony elébe sietett, de nem találkozhattak, mert Napoleon nem azon az uton jött haza. Jozéfin sejtette a vészfelhőt, mely reá vár, megdöbbsent a következményektől, s mindent elkövetett, hogy férjét kibékítse. Magához bizalma nem volt, két gyermekét használta fel tehát, hogy Napoleont kiengeszteljék. Ügyes fogás volt ez, mert Napoleon mind a két mostohagyermekét nagyon szerette. Jenő vele volt az olaszországi hadjáratban is, az egyiptomiban is. Állandóan maga mellett tartotta, valóságos édesapaként vigyázott reá.

Jenő és Hortense térdenállva, sírva kérték, hogy ne hagyja el anyjukat, ne tegye őket ismét árvákká. Ez a jelenet Napoleont meghatotta, lefegyverezte. A bűnös anya miatt az ártatlan gyermekeket büntetni nem akarta, s megbocsátott Jozéfinnek, de családi boldogság nem várhatott ezek után reá. A meleg, hévvelteljes, közvetlen hangú levelek megszűntek, maradt a gondoskodás hangja, a jóakaráté, mely tanuskodik Napoleonnak jó szivéről.

Amily mértékben kijózanodott Napoleon, éppen olyan mértékben igyekszik ezentúl Jozéfin, hogy férjének kedvét keresse. A gondtalan ifjuság napjai múltán, a folyton emelkedő Napoleon igazi értékét megtanulta ismerni Jozéfin. Költséges életmódja, mértéktelen pazarlása föltétlenül szükségessé tette, hogy egy újabb válás eshetősége ne fenyegetse őt. Most már sűrűbben ír férjének, most már törődik vele, sőt annyiban is szerepet cserél férjével, hogy féltékeny lesz reá.

Ezzel újabb helyzetet teremt, amely a császár családi életét megkeseríti. Lesznek közöttük heves jelenetek. Az egykor dédelgetett Jozéfin mindenkinben vetélytársnőt lát, s könnyei, ingerült szavai, lamentálásai, szemrehányásai az otthont kedvessé a császárra nézve nem teszik.

A császári udvar benfentesei, az udvarhölgyek, szolgák mind tudnak ezekről a jelenetekről, bár Napoleon éppen polgári származásából magyarázható morális érzése miatt mindent elkövet, hogy minél kevesebb okot szolgáltasson a császárné scénaíra. A régi szerelem nagy és emésztő lángja elhamvadt a szívében, de maradt helyette barátság és nagyon sok jóindulat. Ezt bőségesen érezteti ugy viselkedésében, mint leveleiben a császárnéval.

Legfeljebb oktalan pazarlása miatt leckézteti gyakran, mert sehogysem tudja megérteni, hogy három millió frankból ne tudja a császárné szükségleteit fedezni. Valósággal megbotránkozik, ha Jozéfin adósságait kell akarva, nem akarva kifizetnie. Még akkor is, mikor már elváltan élnek, folyton atyailag figyelmezteti őt, hogy takarékoskodjék, tegyen félre a három millióból évenként másfél milliót, ha magának nem, unokái számára.

Ezek az atyáskodó levelek az olvasó előtt a leghívebben föltárják Napoleon karakterének egyik legérdekesebb vonását: a másokról való gondoskodást. Mintha a sors arra predesztinálta volna, hogy egész környezetének, óriási birodalma minden polgárának az ügyeit ő rendezze.

A Jozéfintól való elválás hosszas processzusa szerezte Napoleonnak a legtöbb kellemetlenséget. Elképzelhetjük, hogy a császárné minő görcsösen kapaszkodott állásához. A fiatalság varázsa már elmúlt tőle; a megszokott élet, a kiváltságos helyzet, a hatalom elvesztése rettentő félelemmel töltötték el. Kezéből régen kiejtette azt a korlátlan hatalmat, mellyel egykor Napoleon szíve felett rendelkezett. Most már csak könnyei voltak, naponként négyszer-ötször írt a malmaisoni kastélyból a császárnak. Napoleont a könny, a panaszló sorok mind elszomorították. Elájulás, kétségbeesés, zokogás: azonban már nem másíthatták meg elhatározását. De írt sokszor, kérlelte, bátorította, ígéreteket tett neki, biztosította változatlan barátságáról, fejedelmi ajándékokkal igyekezett meg-megörvendeztetni. Ugy bánt vele, mint egy nagyon elkényeztetett gyermekkel, aki már csak az ilyen szóra hallgat. Napoleon levelei és viselkedése felesége iránt az elválás előtt és után arról a becsületes szeretetről tesznek tanúságot, mely ebben a nagy emberben mindenha megvolt.

Bármilyen színben tüntessék is fel Napoleon életírói a szánalomraméltó Jozéfin sorsát az elválás előtt és alatt: a császár méltányos és jóságos volt az iránt a nő iránt, aki őt - ha igazán szereti vala - a föld legboldogabb emberévé tehetné volna, s aki ahelyett, hogy azzá tegye, közömbösségével sokszor megforgatta szívében a kést.

Az elválás aktusa simán folyt le. Jozéfin megtartotta a császárnéi címet, kapta a pazar fénnnyel berendezett malmaisoni kastélyt s évi három millió frankot az udvartartásra.

Napoleon pedig feleségül vette az ősrégi, büszke Habsburg-család sarját: Mária Lujzát...

*

Minő volt ez a második házasság?

Indítóoka ennek a házasságnak, amint tudjuk, az volt, hogy törvényes utódja legyen Napoleonnak. A Napoleon császári dinasztia jövőjének biztosítéka akart ez lenni. A diplomácia intézte a háztüznézést. Midőn az orosz cári család nem volt hajlandó rokonságba lépni a franciák császárával, Bécs felé irányult a fegyelem.

Mária Lujza főhercegnőt férjhez adták az osztrák császárság félelmes ellenségéhez, Napoleonhoz.

Messzemenő politikai következményekre számítottak mindkét részen, de ezekben csalódtak. Napoleonra ebből a házasságból egyetlen igazi öröm sarjadt: az apai.

Valóban a sors adója volt Napoleonnak igazi örömmel, mert a dicsőség, melynek serlegét oly sokszor ürítette ki, nem tehetette őt olyan boldoggá, mint a gyermek. Annál is inkább, mert Napoleon szerette a gyermekeket. Mostohaleányának, Hortensenek és Lajosnak gyermekei nagyon a szívéhez nőttek. Szerette őket gyerekes módon boszantgatni, térdére ültette, eljátszott velük. S íme, most megérte, hogy neki is van gyermeke, a bölcsőben *római király* már, leendő örököse a császári koronának, folytatója mindannak, amit ő kezdett, törvényes örököse a francia császárságnak.

Napoleon a korabeliek följegyzése és Mária Lujza bizalmas levelei alapján második felesége iránt maga volt a megtettesült szeretetreméltóság. Éppen mert »isten kegyelméből való császár« leánya volt a felesége, mind a világ előtt bebizonyította, hogy ezt a nagy szerencsét kellőképpen tudja értékelni.

Míg Jozéfin volt a császárné, Napoleon ritkán jelent meg császári udvarának teljes kíséretében feleségével, nem is adott neki részt az uralkodásban; most azonban körutat tett feleségével birodalmában, elvitte őt a drezdai királynapokra, távolléte alatt reábizta a régensséget, mintegy dokumentálva, hogy egyenlőrangúak. Mária Lujzának nem volt olyan kivánsága, melyet azonnal, minden fenntartás nélkül ne teljesített volna.

Midőn Metternich, Ferenc császár minisztere, Párisba jött, Napoleon bizalmasan kérte, hogy vallassa ki Mária Lujzát, vajjon boldog-e. Nincs-e valami titkolt bánata?

Mária Lujza bizonyára nem panaszkodott a császárra, alighanem boldognak is vallotta magát, de hogy érzelmeiből mennyi jutott ki Napoleonnak, az *embernek*, azt semmiféle nyilatkozatból megállapítani nem lehet.

Ez a házasság politikai volt, nem szív szerint való. Napoleon viselkedése második felesége iránt minden tekintetben tiszteletreméltó. Ha ő egy hűtelen asszony mellett is évekig megmaradt, s tudott nagylelkű lenni iránta, mennyivel inkább érezte az erkölcsi kötelességet, hogy gyermeke anyja iránt jó, figyelmes és gondoskodó férj legyen?

Hiszen a gondoskodás másokról, karakterének alapvonása, a hála az ő karakterének legszebb vonása, s mindkettő közreműködött, hogy Mária Lujza sorsát a császár szívében viselje.

A szeretet, mely Napoleont kis fiához fűzte, megint a polgári családból származott ember intenzív és őszintén, minden szertartásosság nélkül megnyilatkozó szeretet volt.

Az anyának kellett látnia ezt a szeretetet, s a fiu lehetett volna közöttük az a kapocs, mely közelebb hozta egymáshoz, elválaszthatatlanul összefűzi, mint ahogy összefűzte Jeromost és Württembergi Katalint. Csakhogy Mária Lujza nem volt olyan fenkölt szellemű nő, mint Katalin.

Mária Lujza a trónjáról lebukott férjet nem követte Elba szigetére, mert a politika, amely őt Napoleonnak adta, Napoleontól el is szakította.

Semmi sem sujtotta oly nagyon Napoleont, mint feleségének a viselkedése a szerencsétlenség napjaiban. A hosszas bizonytalanság, melynek gyötrelmeit hónapokig kellett elszenvednie, s azután a még rettentőbb bizonyosság, hogy felesége nem akar róla tudni, s hogy gyermeke osztrák kézben van.

Amitől leginkább félt, az következett be. Gyermeke ott nőtt fel, ahol apjáról csak gyűlöletes emléket hallhatott.

Milyen végtelenül szomorú sorok ezek Las Cases grófhhoz Szent-Ilona szigetéről 1816 dec. 11. intézett levelében:

»Ha Ön egy napon feleségemmel és fiammal találkozik, ölelje meg őket nevében; két év óta nem hallottam róluk semmit, sem közvetlenül, sem közvetve. De mégis; félév óta itt tartózkodik a szigeten egy német botanikus, ez azt mondja, hogy hazulról való elutazása előtt néhány hónappal látta őket a schönbrunni parkban. A kegyetlenek (az őrizetére rendelt angolok) mindent elkövettek, hogy hozzám ne közeledhessék, s enyéimről ne beszélhessen.«

Mária Lujza már 1814-ben, tehát férje életében, Neipperg gróf osztrák generális iránt melegen érzett.

Szerethette-e Napoleont, az *embert*, aki Napoleonnak, a császárnak bukását várta, mert Neipperg gróf felesége akart lenni?

*

Napoleonnak a családi boldogságból nem jutott ki osztályrész. Csak egyetlen egy nő volt, aki Napoleont, az embert is szerette: Wallevszka lengyel grófné, kivel Varsóban ismerkedett meg. Ez a hűséges, mély érzésű nő meglátogatta Napoleont Elba szigetén is.

Minő magasságban áll a két törvényes feleség felett az olyan női szív, mely állhatatos a megaláztatás napjában is!

HARMINCHARMADIK FEJEZET.

NAPOLEON ÉS MOSTOHA GYERMEKEI.

Jozéfinnek két gyermeke volt, mikor Napoleonhoz férjhez ment: Jenő és Hortense. A viszony, mely a mostoha apa és mostoha gyermekek között az együttélés éveiben kifejlődött, s mindvégig megmaradt, a legszebb és legharmonikusabb volt.

A két Beauharnais-gyermek őszintébb, igazabb és háladatosabb volt a mostoha apa iránt, mint saját édes testvérei.

Egészen természetes, hogy ennek az érzelemnek később kellett kifejlődnie, amikor egymást kölcsönösen megismerték. Hogy eleinte idegenkedtek tőle, annak magyarázata a dolog természetében rejlik. Mit tudhatták, hogy a fiatal, sápadt arcú generális milyen lesz irántuk, kihez anyjuk sorsát köti. Napoleon azonban az első időtől kezdve érezte, hogy ő kötelességet vállalt magára a két árvával szemben. Neki róluk gondoskodnia kell. Ismét gondoskodás, tehát olyan feladat, mely rá nézve nem volt idegen.

A két gyermek a legintimebb körben ismerte meg Napoleont: a családi körben. Napoleon itáliai hadjáratai alatt Montebelloban és Passerianóban együtt van a család: Laetitia, Eliza, Paulina, József, Lajos és ott volt a tizenöt éves Jenő is, mint Napoleon hadsegéde. Itt látta az ifjú, hogy a tábornok milyen egyszerű, természetes és kedves otthon. A bámulat, mely őt eltöltötte a hadvezér iránt, itt őszinte szeretetté, gyermeki ragaszkodássá fokozódott. Magával vitte őt mostoha apja az egyiptomi hadjáratba is. Apai szeme gondoskodva függött rajta, s bármily viasz érzelmek dúltak is szívében Jozéfin iránt, midőn értesült párisi viselkedéséről, Jenőt állandóan a leggyöngédebb szeretettel ölelte szívére.

A kibékülést is a két gyermek esdeklése eszközölte ki az anya számára. Hortense Bonaparte Lajosnak lett a felesége, s Hollandia trónjára kerül. Ebből a házasságból származott a kis Napoleon, kivel a császárnak igen nagy tervei voltak. Nagyon szerette a kis lurkót, s titkon őt szemelte ki utódjának, a testvérek nagy bosszúságára és féltékenységére. Hortense iránt is valóságos apai jóságának adott igen gyakran kifejezést. Az a nemtelen rágalom, melyet ellenségei terjesztettek, hogy Hortense iránt mostoha apja másféle érzelmet is táplált volna szívében éppen olyan aljas hazugság, mint számos egyéb kifogás.

A Napoleon magánéletére vonatkozó leghitelesebb adatok arról tanuskodnak, hogy Hortense mostoha apja, s egyúttal sógora iránt a gyermek ragaszkodó szeretetével volt eltelve, viszont Napoleon mostoha leányát édesapaként szerette. Jenőt hercegi rangra emelte, Itália vicekirályává tette meg, s összeházasította a bajor király leányával: Augusztával, s hogy ezt a házasságot lehetővé tegye: fiává fogadta s ezentúl Napoleon Jenő a neve.

Ha az ember a Jenő feleségéhez, Augusztához írt leveleit olvassa, lehetetlen abból egy jó ember érzéseit ki nem olvasni, aki fiának feleségét édes gyermekének tartja s mindkettejüknek boldogságát szívből kívánja.

Ime néhány idézet Napoleon leveleiből:

»Az az érzelem, melyet fogadtam ön iránt, napról-napra fokozódik. Minden országos dolog közepett, semmi sem lehet reám nézve kellemesebb, mint az a tudat, hogy gyermekeim boldogok. Higyje el Augusztá, hogy én önt úgy szeretem, mintha apja volnék és számítok arra, hogy ön is egy jó leány gyöngéd szeretetével ragaszkodik hozzám... Vigyázzanak az egészségükre. Apai áldásomat adom önre gyermekeim«... »Jól esett leveléből arról győződnöm meg, hogy boldog«... »Nagyrabecsülésem és barátságom jeléül elküldöm arcképemet«... »Mondja meg Jenőnek, hogy mennyire szeretem őt, s mily jól esik nekem, hogy kölcsönösen boldogok.«

Az apai gondoskodás kiterjed mindenre. Szidja fiát, hogy miért dolgozik oly sokat, hogy fiatal felesége van, gondoljon a szórakoztatására is. Miért nem mennek hetenkint legalább egyszer a színházba, rendelkezésükre áll a nagy páholy... »Nem ártana talán, ha egy kis vadász-kocsijuk is volna... majd beállítják a költségvetésbe.«

Nem megható-e a császárnak ez a figyelme, a fiatal pár boldogsága iránt ez a szerető érdeklődése?

Jenő mindvégig hűséges volt mostoha apjához. Senkinek sem fájt annyira Murat árulása, mint neki. 1814 március 9-dikén ezt írja feleségének: »A nápolyi király végre levetette álarcát, ma reggel Reggio mellett tizennyolcezer emberével megtámadott minket. Képzeltető-e az övénél nagyobb perfidia?«

HARMINCNEGYEDIK FEJEZET.

NAPOLEON ÉS SZOLGÁLATTEVŐI.

Minő volt Napoleon azokkal szemben, akik közvetlen közelében éltek, akikkel mindennap érintkezett?

A császár, aki egész Európa kíváncsiságát fölkelte, akiről mindenütt beszéltek, hol a bámulat, hol a gyűlölet hangján, kinek minden dolga a szóbeszéd, s az ujságok hasábjain keresztül megbeszélés tárgyává lőn, miképpen viselkedett komornyikjával szemben? Csakugyan az a félelmes zsarnok volt, mint személyes ellenségei terjesztették róla a hírt, aki még feleségével szemben is brutális, aki, ha megjelenik az udvar előtt hideg, parancsoló arcával, keserű, gúnyos megjegyzéseivel: remegve állnak előtte a hercegek, hercegnők, miniszterek, marsallok?

Szó sincs róla. Ennek az embernek kettős arculata van. Más a császári funkcióban, s más a bizalmas körben. Ott a hatalom és szuverénitás képviselője, saját szisztémájának megtestesülése: a katonai diktátor a fegyver hatalmán felépített új társasrendben, itt az ember a maga igazi minőségében. Ugyanaz, akit Valenceban és Auxonne-ban láttunk, maga a megtestesült természetesség, a *polgár*, ki szóba áll komornyikjával, tréfál orvosával, bizalmaskodik titkárával, nem ölti fel egy pillanatra sem a császári omnipotencia márvány álarcát. Az élet apró-cseprő dolgai iránt érdeklődő, mindenekfelett humánus ember.

Változtak-e az udvari szolgák? Tűrhetetlen volt-e Napoleon zsarnoksága? Nem tudunk ilyen esetről. Napoleon, aki Bou kisasszony hónapos szobájához úgy tudott ragaszkodni, hogy másodszor is odakívánkozott vissza, a megszokás rabja volt, nehezen szánta rá magát, hogy új arcokat lásson maga körül. Komornyikja, Constant, egyiptomi mamelukja Husszain állandóan mellette vannak, s hátrahagyott emlékezéseik más képet festenek a császárról, mint aminőt Rémusat, Staël s a XVIII. Lajos megfizetett írói a bér fejében igyekeztek festeni anélkül azonban, hogy általános hitelre találhattak volna.

Napoleon nem volt az életben komédiás, mint számos *nagynak* minősített ember, aki komornyikja szemében igen hétköznapivá süllyedt.

A két mostoha gyermek hálája és szeretete Napoleon életében két meleg sugár. De vajjon elég volt-e, hogy a tömérdek hálátlanság sötétségét eloszlassa?

Lévi, Napoleon magánéletének leghívebb történetírója, Constant emlékiratai alapján elmondja, hogy Napoleon miképpen viselkedett komornyikjával szemben. »Reggel hét óra tájban bement Constant a császár hálósobájába. A leghévesebb rendetlenséget találta ott. Egyes ruhadarabjai szanaszét voltak szórva, a császár ide-oda dobálta vetkőzéskor. Kabátja a földön, csizmája a szőnyeg közepén, kalapja a szögletben egy széken. A császárnak első kérdése az volt, hogy hány óra lehet, s minő idő van künn. A kandallóban égett a tűz, ezt télen-nyáron megkívánta Napoleon, úgy hogy néha rettentő hőség volt a szobájában, ajtóablakot ki kellett nyitni, hogy tűrhető legyen a benntartózkodás. Miután megfürdött, testét bedörzsölte kölni vízzel. E művelet közben a császár és komornyikja között fölöttébb bizalmas beszélgetés folyt. A császár kivallatta komornyikját, hogy mit csinált tegnap, hol járt, hol ebédel, hol vacsorált, kivel, mennyit fizetett az ebédért, mennyit a vacsoráért. Megkérdezte, hogy a ruháját hol csináltatta, mennyibe került a szövet. Ha sokba került, megszidta a komornyikot, s elmesélte, hogy neki tiszt korában sokkal kevesebbe került. Hogy ő negyven souért tisztességes ebédet kapott Rose-nál. Máskor meg a komornyiknak a város pletykáiról kellett mesélnie, a szolgák között előforduló veszekedésekről.«

Mindez olyan természetes. Nem történik-e hasonlóképpen manapság is? Nem találja-e fel a borbély a városka, vagy a városrész, az utca mindennapos eseményeit vendégeinek, míg az olló serceg kezében, vagy a habot veri a borotváláshoz?

Aztán jött Corvisart, az udvari orvos.

- Itt a nagy szélhámós! - kiáltott fel a császár. - Sok embert ölt meg ma?

És az orvos nem alázkodott, hanem jókedvűen replikázott.

Corvisartnak különben nem sok dolga volt a Napoleon egészségével. Az a páratlan kötelességtudás és szakadatlan munka, melyet a császár élete minden szakában rettentő szigorúsággal kirótt magára, s melynek meg is felelt, föltételezte egészséges voltát, különben a vasakarat sem lett volna elég ahhoz, hogy elvégezhesse. Amit róla kartársai elhíreszteltek, hogy epileptikus rohamai voltak, szintén a mesék országába tartozik.

Legkedvesebb volt a közkatonákkal, főleg a gárda *vén medvéivel* való érintkezése. A *kis káplár* bájos legendája itt fűződött alakjához. Nem is kis termete, hanem fiatalsága miatt nevezték őt így a katonák, akik vele voltak Itáliában. A szó igaz értelmében bálványozták őt. De nem is képzelhetjük el másképpen a viszonyt Napoleon és katonái között. Aki oly természetes és kedves tudott lenni a komornyikjával, az érthette a módját annak is, hogy miképpen kell bánni dicsőségének osztályos-társaival. Nemcsak az tetszett a katonáknak, hogy megoszt velük minden fáradságot, hanem főleg az, hogy közéjük vegyül, szóba áll velük, letelepszik a tábortűz mellé, hallgatja beszélgetésüket, névleg ismeri őket, megkóstolja ételüket, megveregeti vállukat - *ember* a szemükben, s embernek tartja őket is.

Legnehezebb dolga volt titkárának, mert azt a horribilis tömeg levelet, amely Napoleon levelezése címen hátra maradt, mind titkárai írták, s Napoleon diktálta. Ő maga kusza vonásokkal, csaknem olvashatatlanul írt és csak akkor, ha az ügy természete föltétlenül megkövetelte, hogy saját kezével írjon.

Az is mesebeszéd, hogy ellenmondást nem tűrt, ami a zsarnoki természetű, vagy túlságosan hiú embereknek a tulajdonsága. Sőt ellenkezőleg, tudott hallgatni is, nem volt szerelmes a saját hangjába. Türelmesen végig hallgatta az ellenkező véleményeket, belátta, ha nincs igazsága, el is ismerte. A szókimondó embereket megbecsülte. Lannes, az ő legkedvesebb katonája és talán egyetlen barátja, több ízben szembe helyezkedett vele, s Napoleon nem tiporta le zsarnoki akaratával, hanem nagyon sokra tartotta.

Engesztelékeny természetét már szóvá tettük családjá tagjaival szemben, de megnyilatkozott az barátaival s alárendeltjeivel szemben is. Nem volt haragtartó, villanásszerűek voltak ideges kitörései, sőt leveleiben látjuk, hogy midőn legnagyobb elégtelenségének ad kifejezést egy-egy levél első soraiban, mire a levélnek végére ér, haragja már elpárolog, s egy-két engesztelő szóval igyekszik az illetőt kibékíteni.

A jóindulatú ember szokott így cselekedni, aki nincs bosszúállásra berendezve.

Constant tizennégy esztendeig volt komornyikja Napoleonnak. Mintegy százezer frank megtakarított pénzecskével vonult vissza Napoleon lemondása után, s helyébe Marchand került, aki Szent-Ilona szigetén is ura mellett volt. Három titkára közül leghosszabb ideig Bourrienne, egykori iskolatársa és barátja dolgozott a császár mellett. Bourrienneben határtalan pénzvágy fejlődött ki, s a császárnak többször lett volna oka emiatt, hogy szolgálatából elbocsássa, mégsem tette. Utána Menedol, s végül Fain báró voltak legkedveltebb titkárai.

Ha Napoleon valóban veszélyes, tűrhetetlen zsarnok lett volna, nem három, de háromszáz titkár sem maradt volna mellette a tizennégy esztendő alatt. Megszöktek volna tőle, vagy a császár csapta volna el rendre szeszélyes haragjában.

A fontosabb miniszteri meg egyéb állásokban hosszú ideig maradtak mellette a következők: Lebrun, Cambacérés, Fouché, Talleyrand, Duroc, Berthier, Junot, Marmont, Clarke, Régnier, Mollien, Maret stb.

Mindezek közül főleg Fouché és Talleyrand iránt való viszonya egyenesen bámulatraméltó. Mind a kettőről tudta, hogy megbízhatatlan, hűtlen, s titkon ellene dolgozó, s megvásárolható emberek. A következmények aztán meg is mutatták, - s mégis meghagyta őket állásukban. Gyöngeség volt ez tőle? Avagy mind a két embernek az egyénisége magyarázza meg Napoleon viselkedését irányukban, vagy a megszokás hatalma türette őket Napoleonnal? Nem tudjuk, csak mint tényt konstatáljuk.

Fouché egy időben pénzt adott Napoleonnak kölcsön, vajjon nem a háladatosság készítette-e Napoleont arra, hogy Fouchét ne ejtse el?

Annyi bizonyos, hogy sem Fouchéban, sem Talleyrandban a hálának még csak egy makulája sem volt meg.

Önző, gerinctelen, a maguk boldogulását kereső diplomaták ők, akik bizvást elmondhatták magukról:

- Szeretnők azt a hatalmat látni, melynek rögtön eszközeivé nem válunk, - ha megfizetik.

HARMINCÖTÖDIK FEJEZET.

NAPOLEON ÉS SZEMÉLYES ELLENSÉGEI.

Nem a politikai ellenfelekről: a royalistákról és klerikálisokról van szó, nem is a legyőzött idegenek gyűlöletéről, hanem azokról a kortársakról, akik szóval és tollal ártani vagy kellemetlenkedni akartak Napoleonnak.

Hatalmi versengés készítette Moreau tábornokot arra, hogy részese legyen a Cadoudal-Pichegru-féle összeesküvésnek.

Moreau bajtársa volt Napoleonnak, kitűnő tábornok, ambiciózus ember, akiről Sieyès is úgy volt meggyőződve, hogy alkalmas volna a novemberi államcsíny katonai részének keresztvitelére. Midőn aztán Bonaparte tábornok váratlanul megérkezett Párisba, minden eddig kombinációba került név háttérbe szorult, sőt maga Moreau is úgy nyilatkozott, hogy az egyetlen ember, aki Franciaországot meg tudja szabadítani, Bonaparte.

Mindazonáltal Moreau szívében megmaradt a háttérbe szorult vetélytársnak az érzékenysége, s minél magasabb polcra jutott Napoleon, annál inkább bujtogatta Moreaut a féltékenység.

Összemérte magát az első konzullal, s úgy érezte, hogy be tudná tölteni a helyét. Nem mutatta, de titkon gyűlölte Napoleont, s az Angliából konspiráció céljából hazatért Cadoudal-lal egyetértett, Pichegru-vel értekezett, s határozott része volt az első konzul ellen szőtt összeesküvésben. Amint tudjuk, az összeesküvést idejekorán felfedezte a rendőrség, Moreaut Napoleon száműzésre ítélte.

Legszilajabb és legelkeseredettebb ellensége Napoleonnak a híres Staël asszony. Necker volt francia miniszter leánya volt, aki a tollat is jelesen forgatta, s művei Európaszerte kedvelt olvasmányok voltak. Legkivált azok szerették, akik az író napoleon-ellenes tendenciáját helyeselték.

Staël ellenszenve az első konzul, s később a császár ellen tisztán személyi motivumon épült fel. A dicsőségre s mindenekfölött szereplésre vágyó asszony izzó fantáziáját nagyon foglalkoztatta Napoleon már akkor, mikor Itáliában első fényes győzelmeit aratta. A huszonhétéves tábornok nagy dicsősége, melyről Páris szalonjaiban állandóan beszélgettek, azt a vágyat keltette Staël asszonyban, hogy meghódítja a hódítót, s idővel az ő szalonja lesz a franciaországi politika és kormányzás tűzhegye. Előre sejtette, hogy Napoleon a jövő embere, bízott szépségében, de főleg szellemében, hogy Napoleont hálójába fogja keríteni.

Mihelyt a diadalmas tábornok Itáliából visszatért, kereste az alkalmat, hogy vele találkozzék és megismerkedjék. Napoleon hideg volt Staël asszony iránt. Ebben az időben még Jozéfin iránt érzett heves szenvedelme uralkodott felette. Különben sem szerette az olyan nőket, akik természetszabta hivatásuknak a körén túllépve egyébbel foglalkoztak.

De Staël nem engedett. Dicsőítette a hadvezért, s gondoskodott róla, hogy nyilatkozatai Napoleon fülébe jussanak, aztán levelet írt neki, felkínálta neki szenvedélyes érzését, azt írta, hogy ő és Napoleon egymásnak vannak teremtve. Ez a merőben nőietlen viselkedés Napoleont még inkább elidegenítette Staël asszonytól.

A második találkozás Talleyrand szalonjában történt. A párbeszéd, mely ez alkalommal volt közöttük, eldöntötte a függő kérdést, még pedig Staël asszony kudarcára.

- Tábornok, - kérdé Staël - minő asszonyt tudna legjobban szeretni?

- A feleségemet.

- Helyes, de minő asszonyt tudna a legtöbbre becsülni?

- Aki a legjobban vezeti a háztartását.

- Értem, de hát kit tartana az első asszonynak?

- Azt, aki a legtöbb gyermeket szüli Franciaországnak, asszonyom - válaszolt Napoleon, s otthagya Staëlt a faképnél.

A mindenképpen érvényesülni akaró Staël asszony még ekkor sem mondott le a reménységről, hogy Napoleon szívét meghódítsa, tovább is szőtte a hálót, s igyekezett Napoleon közelébe férközni, érdeklődését fölkelteni, de hasztalan.

Mikor aztán látta, hogy az első konzul számba sem veszi hódolatát, a szertelen érzés minden átmenet nélkül gyűlöletté és bosszúvágygá változott. Most már ennek élt, s úgy szóval, mint tollal ezt a nemtelen érzést szolgálta.

Ahol Napoleon kisebbitéséről volt szó, Staël asszony nem hiányzott a társaságból.

Eleinte csak bosszantó tüszúrások voltak, de mert sűrűn ismétlődtek, s mind szélesebb rétegre terjedtek ki, Napoleon tudtára adatta az asszonynak a rendőrminiszterrel, hogy Párisból távozzék, s telepedjék le Dyonba, vagy ahol neki tetszik.

A tilalmat nem volt könnyű megszegni. Staël asszony minduntalan Párisban termett, s folytatta az intrikát. A pletykák határát messze túlhaladó, gyakran ártalmas, az uralkodó hatalom csúffátételét célzó támadás ellen - ha asszony is volt az értelmi szerzője - védekezni kellett, s így tiltotta ki Staël asszonyt Franciaország területéről.

A hiúságában megsértett, bosszúra sóvárgó francia nő bejárta Ausztriát, Oroszországot, Angliát, Poroszországot, Svédországot, s mindenütt szórta írásaiban a mérgezett nyilat Napoleon ellen. Ezekben az országokban mohón olvasták írásait, nem keresték az indítóokot, csak azt a tényt látták, hogy egy szellemes francia nő, aki előkelő származású volt, kénytelen elhagynia hazáját, a zsarnok elüldözte, bizonyára azért, mert az igazságot, mely a zsarnokra nézve kompromittáló, meg merté mondani.

Staël asszony arra nem gondolt, hogy midőn személyes bosszúja hütésére ezt a módot s ezeket a helyeket keresi: nemcsak Napoleonnak, hanem hazájának is árt. Egyik eszközévé válik és felbujtogatójává annak a nagy áramlatnak, amely Napoleont a francia trónról le fogja sodorni, de egyúttal Franciaországot is egész Európa előtt meg fogja alázni. Ezek után vajjon Napoleont, szemben az ilyen ellenséggel, mint aminő Staël asszony volt, gyűlöletes zsarnoknak fogjuk tartani, s mindazt, amit Napoleonról »Dix ans d'exil« című munkájában ír, igazságnak vesszük? Hiszen még azt is, ami igaz a gyűlölség szemüvegén át nézi és úgy kiszinezi, hogy belőle az igazság kivész.

Ehhez hasonló motívum vezeti Rémusat asszony tollát, aki egy időben azzal a reménységgel élt Napoleonnal egy fedél alatt, midőn nagybeteg férje ápolására kellett sietnie Pont-Briquerben, a férj pedig főkamarási minőségben Napoleon mellett volt, - hogy sikerül megnyernie Napoleon kegyét, s reá is az a sors vár, ami a legitim királyok idejében a kegyelt asszonynak.

Rémusat asszonynak ez a számítása balul ütött ki, s hogy aztán elégtételt vegyen a mellőzés, vagy jobban mondva: számba sem vevés miatt Napoleonon, emlékirataiban hamis képet fest róla.

A családi életben olyannak tünteti fel, mintha csupa brutalitásból állott volna. Kritikátlan elme ezekben a rosszindulatú, hamis megvilágítású pletykákban hihet, de a gondolkodó bizonyos fenntartással vesz róluk tudomást.

Ha egybeveti ugyanennek az asszonynak ömlengő, áradozó dicséreteivel, melyeket a reménykedés napjaiban ír a császárról, akkor kénytelen azt mondani, hogy először vagy másodszor hazudott. Nem, először reménykedett; másodszor bosszút állt.

HARMINCHATODIK FEJEZET.

NAPOLEON TUDÓS ÉS MŰVÉSZBARÁTAI.

Akinek figyelme mindenre kiterjedt, nem lehetett közömbös a tudomány és művészetek iránt sem. Az út, melyen elindult, nem a tudományos pálya felé vitte, a tanulás iránt sem mutatott különösebb hajlandóságot, mert az egyes tantárgyakban való előmenetele nem mutatott különösebb buzgóságra vagy éppen tudományos ambícióra. Legszívesebben a matematikával foglalkozik, de csak amennyiben a kiképzés céljából hasznára válik. A párisi katonai iskolában Monge van reá hatással, s midőn egyiptomi útjára indul, két tudóst visz magával, mint láttuk: Monge-ot és Berthollet-t.

A hadi sikereken kívül tudományos célt is tűzött ki, midőn ezt az expedíciót tervezte.

Szívesen érintkezett tudós emberekkel, s ez az érintkezés, meg az olvasás igen sokoldalú ismeret birtokába juttatta. Föltétlenül lángelmének kellett lennie, hogy a nevelés hiányait óriási elfoglaltsága mellett is tudta pótolni.

Midőn az Institut tudósai közé választotta, az első konzul levelet ír az elnöknek, s őszintén bevallja, hogy még sokat kellene tanulnia, hogy erre a nagy megtiszteltetésre rászolgáljon. Ezért csak tanítványuknak tartja magát. A tudomány - szerinte - olyan hódító, melynek győzelmeit senki sem fájlalja. Franciaországnak abban kell igazi hatalmát keresnie, hogy minden új eszmét karoljon fel, s tegye a magáévá.

Mint uralkodó, az iskolák szervezésével, a szakoktatás behozatalával, a felsőbb tanintézetek szaporításával járult hozzá, hogy Franciaországban a tudományokat megbecsülő és művelő új nemzedék sarjadjon fel.

Oranihoz, a matematikushoz írt levele, melyben felszólítja a francia tudósokat, hogy állapítsák meg a módját és eszközét annak, hogy miképpen lehetne Franciaországban a tudományt és művészetet előmozdítani: tanuskodik arról, hogy nála ezek a nyilatkozatok nem henye szövirágok.

Valahányszor hadjáratai vagy politikai célú utazásai közben olyan városba ér, hol nagyhírű tudós vagy világhírű író lakik, módját ejti a találkozásnak. Scarpával, a fiziológussal és Voltával, a fizikussal megismerkedik, Goethét büszke örömmel fogadja. Nem nyers hódító, nem a condottierik utódja tehát, aki az ágyúörgésen kívül egyebet nem keres. Bárkivel beszél is e tudósok és kiváló egyének közül, megjegyzései feltűnnek, a rendkívüli embert mutatják, nem a mondva csinált földi nagyságot, aki banalitásnál egyebet nem tud mondani.

A művészetek közül különösen a színészet iránt érdeklődik. Kora legnagyobb színművésze, Talma, dicsekedhetett a császár barátságával. Ismeretségük még abból az időből való, mikor Bonaparte Párisban nagy gondok közepett a bizonytalan jövőn tépelődött. Mondják, hogy Talma ingyen jegyekkel kedveskedett neki, s Napoleon tapsban fizette vissza. Meglehet, nincs abban semmi lealázó. A császár Talmát érdeme szerint becsülte meg. Társulatával együtt elvitte Németországba, s ott francia tragédiákat adatott elő az idegen uralkodóknak. Fejedelmi módon fizette az előadásban résztvevő művészeket.

A tragédiát jobban szerette, mint a többi drámai műfajokat. Corneille volt szerinte a legnagyobb drámaköltő. Bele is avatkozott sokszor a műsor megállapításban egy-egy darabot egyszerűen betiltott a színpadról. Még külföldi táborozása idejében is állandóan figyelemmel kísérte, hogy a párisi színházakban minő darabok kerülnek színre, s rendelkezett. Igaz, hogy a kiváló művészeket saját pénztárából külön évdíjakkal tüntette ki, s olyan Maecenás volt, aki nemcsak parancsolt, hanem jutalmazott is.

A zenének az emberi érzelmekre gyakorolt nagy hatását elismerte, de a zenés darabokra nem adott sokat. Járatlan is volt a muzsikában.

Bécsben hallotta 1806-ban énekelni Crescentini operaénekest Zingarellinek »Romeo és Juliája«-ban. Annyira megtetszett neki, hogy busás honorárium mellett meghívta Párisba, s nemcsak pénzzel fizette, hanem a »vaskoronarend«-del is kitüntette.

A festészethez még kevesebbet értett. Mikor itáliai hadjáratában a békét vásárló fejedelmek kívánsága szerint festményekkel, szobrokkal és műtárgyakkal fizettek, írt a direktóriumnak, hogy küldjön le hozzá egy szakértőt, aki megbecsülje a képeket.

Olvassuk egyik levelében, hogy megbízást ad képek festésére. Meghatározza, hogy hány méter hosszú és széles legyen a kép, s meghatározza matematikailag a terület szerint a képek árát.

A szépirodalmat is fölkarolja, kerestet igazi tehetséges írókat, hogy anyagilag támogassa őket, s jeles művek írására buzdítsa.

Hogy kiválóbb tehetség nem termett abban az időben, arról Napoleon nem tehetett.

Ámde sohasem kívánta azoktól az íróktól és művészekről, akik támogatásában részesültek, hogy őt dicsőítsék. Mindenesetre szívesen hallotta ő is az elismerést, de ellensége volt az otromba hízelgésnek. Ez felel meg ennek a karakternek, mely előttünk áll cselekvései mozaik kövéből összerakva.

Olyan ember, aki belelát az emberi cselekvések műhelyébe, látja a titkos rugókat, aki lépten-nyomon hálátlanokkal találkozik, akiről képtelen rágalmakat, pletykákat terjesztenek, akinek hatalmát nem támogatni, hanem aláásni törekszenek még saját kreaturái is: nem lehet berendezve a hiuságok vásári árucikkére.

Nem mondja-e éppen ő testvéreiről, hogy úgy dicsekednek, mintha mind született hercegek volnának, s mintha apai örökségükben akarná őket megrövidíteni. Midőn a Mária Lujzával kötendő házasság diplomáciai tárgyalásai folynak, Ferenc császár régi okiratokból kimutatja egy tudóssal, hogy a Bonaparték egy régi hercegi családból származnak. Metternich herceg átadja az okiratokat Napoleonnak. Ez pedig büszke önérzettel feleli: »Az én nemességem Montenottenél kezdődött, ahol hazámnak az első szolgálatot tettem. Nincs szükségem ezekre az okmányokra.«

HARMINCHETEDIK FEJEZET.

NAPOLEON SZENT-ILONA SZIGETÉN.

Kísérjük el utolsó útjára, minekutána megismertük. Mintha előttünk játszódott volna le az az élet, melynél sem változatosabb, sem tanulságosabb nincs a világtörténelemben.

Élete történetének utolsó fejezete kezdődött a Northumberland fedélzetén. Hosszú, kínos fejezet. Ellenségei azt mondták, hogy a bűnhődés, az igazságos történelem azt mondja: a teljesen meg nem érdemelt tragikum.

Napoleon élete a drezdai napokig egy csodálatos éposz a tizenkilencedik évszázadban; s Waterlootól a szentilonaszigeti sírig egy holtra sebzett titán szomorú, kínos és hosszú haldoklása.

Míg Európa fejedelmei a *száz nap* izgalmai után megkönnyebbülten lélegzettek fel, s azt mondták, most már nyugton alhatunk, mert az angol vigyáz a fogolyra, addig Napoleont vitte a nagy vizikoporsó a sziklatemető felé. A habok csapkodták a sziklákat, a hajó hosszú ezüst barázdát hasított a tengerben, s Napoleon ott állott a hajó fedélzetén, nézett a távolba. Mit keresett a távolban? A multat látta, amely ijesztően nagy árnyakat vetett a jövőbe. Elvonult előtte a mult minden dicsőségével, káprázatos reménységeivel, tömérdek munkájával s megrendítő csalódásaival. A romok felett álló óriás nem mert a jövőbe nézni. Nem volt reá nézve jövő.

Körülötte hideg angol arcok, akik vele szemben kötelességet teljesítenek, »Bonaparte tábornok«-ot őrizik, hogy meg ne szökjék, s megint el ne rabolja Európa álmát. Az angol porkoláb, ő maga pedig rab. Egy világrésznek a rabja.

»Bonaparte tábornok« - ezt a címet hagyták meg, a »császár« címet elvették tőle. Azért vették el, hogy fájjon neki, mert a rabot meg kell alázni, amiképpen ő megalázta az országokat és királyokat. Az első tüszúrás volt ez, melynek keserüségét érezte Napoleon. Hiába mondta, hogy neki mindegy, azért mégis fáj, mert igazságtalanság volt, s az igazságtalanságnál semmi sem szokott jobban fájni az embereknek.

Lakásul egy háromszobás házat jelöltek ki a rabnak, kíséreit, az utolsó hív embereket elválasztották tőle. Ez is szándékos volt. Ne lehessen állandóan együtt az ő embereivel.

Maga a sziget egyike volt a legegészségtelenebb éghajlatú szigeteknek. Állandó csapadék, nedves, rossz levegő. Az egészséges ember is szenvedett ez alatt az éghajlat alatt, hát még akiben már akkor egy örökölt betegség első jelei: a májbaj - mások szerint a gyomorrák - tünetei kezdettek jelentkezni.

A táplálék sem volt megfelelő. Napoleon mindig egyszerű volt az étkezésben, de hozzászokott ahhoz a konyhához, s most az angol konyha főztére szorították. Nem ízlett neki, nem is volt jó.

Emiatt is panaszkodott, de nem volt, aki panaszát meghallgassa. A rabok nem panaszkodhatnak, vagy ha panaszkodnak, még rosszabb sorsuk lesz, mert egészen ki vannak szolgáltatva porkolábjaiknak.

Napoleon néha kilovagolt, de mert állandóan egy angol tiszt kísérte, ez pedig nem tetszett neki, úgy kerülhetett csak ki, hogy lemondott erről a szórakozásról is.

Lemondani apránként mindenről: ez várt reá.

Bennmaradt szobájában, olvasott, mindig csak olvasott. A rémítő hosszú napok így teltek el. A semmittevés irtózata szállotta meg. Mindig dolgozott az agya, s ime, most arra volt

kárhóztatva, hogy önmagát eméssze. Ez a tétlenség őrlötte meg egykor csodás energiáját. Életszükség volt reánézve a munka, s a rabélet ettől fosztotta meg. Elba szigetén mindjárt első nap munkát keresett és talált, Szent-Ilona szigetén minden lépésre egyik vagy másik porkoláb-jával találkozott, s ez olyan lelki diszguosztióval töltötte el, hogy inkább ki sem mozdult a szobájából, csak őket ne lássa.

A tizenegyedik hónapban új kormányzó jött a szigetre: Sir Hudson Lowe.

Ez az ember rút arcával s arcának megfelelő természetével még rettenetesebbé tette a rab életét. Még szigorúbb intézkedésekkel kesergette Napoleont.

Panaszkodott, hogy a »tábornok« ellátása több pénzbe kerül, mint amennyit a kormány megszabott, sürgette Napoleont, hogy gondoskodjék a hiány fedezetéről, vagy elégedjék meg egyszerűbb ellátással. Napoleon long-voodi lakását - mert ide költöztették át a rabot - nagy deszkakerítéssel vétette körül, nem azért, hogy a széltől megóvja, hanem azért, hogy a környezettől még jobban elzárja.

A napnak minden órájában zaklatta, kémekkel vétette körül, megtiltotta neki, hogy a sziget lakóival szóba álljon, elzavarta mellőle hű emberét, Las Cases grófot, majd orvosának, O'Mearának is távozni kellett.

Napoleon pedig akkor már beteg volt. Többet feküdt az ágyban, mint fenn volt.

A beteg ember iránt sem érzett Hudson Lowe szánalmat. Angol katonáival betört a házba, s látni akarta, hogy otthon van-e. Nem szökött-e meg?

Ez emberi brutalitásnak ilyen példája az új orvosnak, Antomarchinak méltó felháborodását is megszólaltatta: »Mocskos lélek kell ahhoz, hogy valaki még a haldokló iránt se érezzen szánalmat.«

Napoleon viselkedése Szent-Ilona szigetén megerősít minket abban az ítéletünkben, hogy ez a rendkívüli ember a sorsnak minden változásában hű maradt önmagához. Törhetetlen akarata még akkor is, mikor teste már rom volt, s a halálnak jegyese, nem puhult meg. Egy kérő szava nem volt soha porkolábjaihoz. Mindvégig gázságnak minősítette azt, hogy őt fogolynak nevezik, s magát a sziget kormányzóját gyakran a legszenvedélyesebb hévvel támadta meg, s bukását nem tekintette olyan nagy szerencsétlenségnek, mint azt, hogy éppen ezt az embert küldötték kinzójának. Nyilatkozatai mind az önérzetes ember vádjai, s nem a megtört ember siralmi. Viselkedése körülötte levő hivei iránt végtelenül megható. Még most is gondoskodni akar róluk. A halált várja, megnyugvással fogadja, s a világtörténelem ítéletére bízza sorsát, mert »eljön az idő, mikor az embereket semmi sem fogja jobban foglalkoztatni, mint az, hogy nekem igazságot szolgáltassanak«.

1819 augusztusában megírta végrendeletét, s ezzel kapcsolatosan a következő levelet intézte Bertrandhoz:

»Kedves Bertrandom, elküldöm Önnek sajátkezüleg írt végrendeletemet, hogy halálom után mindazt, ami Szent-Ilona szigetén az én tulajdonom, követelhesse. Következőképpen ossza szét:

Ékszerem egyik felét adja az Ön feleségének, másik felét Montholonnénak, Montholonnak adjon 50.000 frankot, Marchandnak szintén 50 ezret, Saint Denisnek 20.000-et, Noverratnak 20 ezret, Pierronnak 20.000-et, Archambaultnak 20 ezret, Gentilininek 10.000-et, a maga számára tartson meg 120.000-et; ez összesen 300.000 frankot tesz ki. Ennyi jelenleg itt a vagyonom. Ezüstnemüimet, fegyvereimet, porcellánomat, könyveimet, melyeken a császári címer van, s minden olyan ingóságomat, melyeknek véleménye szerint fiam egykor hasznát veheti, tegye el az ő számára. Átadom önnek kéz-

irataimat. Előbb azonban ne nyomassa ki, míg azokat a könyveket nem nézte meg, melyekhez én itt nem juthattam. Ma este egy levelet adok át Önnek, amely Lefitte-hoz (bankárjához) szól, s melyben hatmillió frankról szóló rendelkezésemet tartalmazza.«

A végrendeletben is a mindenre tekintettel levő, háladatos ember szólal meg; a jó gazda, aki számontartja, mi je van, s megemlékezik azokról, akik erre érdemessé váltak.

A pusztító kór most már rohamosabban végezhetette munkáját, mert a körülmények kedveztek a munkának. Szent-Ilona szigetének gyilkos levegője, a környezetnek a lelki depressziót tápláló viselkedése hozzájárultak a vég siettetéséhez.

1821 május 3-án Napoleon meggyónt, 5-én az agónia beállott, s estefelé »Bonaparte tábornok« halálát konstatálhatta Hudson Lowe.

A futárok vitték a hírt előbb Angliába, onnan a világ minden részébe.

Ő maga pedig megtért hőstársaihoz, akik már vártak reá, akiknek a Gondviselés dicsőbb halált szánt, mint neki, a hadvezérnek.

Ott feküdt szenvedésének néma tanuján, a tábori vaságyon. Holttestét a sűrű köpenyeggel borították le, amely vele volt diadalmas csatáiban. Akkor egy-két órára takarója volt a »legjobb katonának«, s most halotti szemfödele a *császárnak* egy rideg szikla szigeten, melyet a közömbös tenger hullámai csapkodtak.

E hullámcsapkodás volt ravatalánál a sírbeszéd:

»Mindennek vége lesz... Egy marék por marad a testből, de az emlékezet virraszt a nagyok felett. A nemzedék, mely félt téled, szintén ilyen marék porrá válik, s a másik nemzedék keresni fogja sírodat, hogy a maradékport hazavigye, s templomot emeljen föléje. Az emlékezet megtisztul a salaktól, s a kortársak rágalma nem tudja a glóriafényt elhomályosítani, amely Napoleont, a küzdő emberiség e titáni képviselőjét övezi; erényeivel és emberi gyarlóságával egyetemben kell őt tekinteni. A vértenger, mely nyomában egész Európát elborította, termékenyítő is volt, s a teremtő munka, amely az utána következő félszázadban megindult, nagyobb dicsérete neki, mint mindazok a csatateretek, amelyek a párisi győzelmi ívre vannak felvésve.«

*

Napoleon élete minden emberi képzeletet fölülmúló méretekben tünteti fel az egyén küzdelmét, diadalát, bukását: az akarat törhetetlenségében, a szándék szigorú következetességében, s a soha meg nem tagadott emberi érzelmek őszinteségében. Aki benne csak a szertelent keresi, az nem igyekezett őt megérteni; bukásában az olvasónak éppen olyan részvéte kíséri, mint a tragédiák hőseit, diadalaiban ugyanaz a bámulat, mely az éposz hőseit, csalódásaiban reálismerünk a magunk csalódásaira, s ennek az emberi közösségnek az érzése hoz minket Napoleonhoz közel.

Ember volt ő is, lényéhez tartozott mindnyájunk emberi gyarlósága.